

The Hungarian Language

Journal of the Society of Hungarian Linguistics

Managing Editor

DEZSŐ JUHÁSZ

Editors

TAMÁS FARKAS,

RUDOLF SZENTGYÖRGYI

Technical editor

PANNA SZABÓ

Editorial Board

TAMÁS FORGÁCS, KÁROLY GERSTNER,
ISTVÁN HOFFMANN, LÁSZLÓ HONTI, JENŐ KISS,
PÉTER SIPTÁR, ANDRÁS ZOLTÁN

Advisory Board

SUSAN GAL (USA), DANILO GHENO (I), RIHO GRÜNTAL (FIN),
VALENTIN GUSEV (RU), JÁNOS PÉNTEK (RO),
MAREK STACHOWSKI (PL), EBERHARD WINKLER (D)

CONTENTS

TÓTH, VALÉRIA: Anonymus' Gesta Hungarorum as a source for historical linguistics	257
ZSOLDOS, ATTILA: Anonymus' Gesta Hungarorum as a source for the study of history	271
SZILI, KATALIN: The role of metaphorisation processes in verbs prefixed with <i>el-</i>	285
HORVÁTH, LÁSZLÓ: About using <i>lehet</i> 'may be' without <i>hogy</i> 'that'	306
BÜKY, LÁSZLÓ: The pointillism of depicted objects – Gyula Krúdy's A Portrait of a Woman in a Small Town	318
E t y m o l o g i e s. TÖLGYESI, TAMÁS: <i>Cafrang</i> and <i>csáprág</i> 'saddlecloth'	331
L a n g u a g e c u l t i v a t i o n. BLANKÓ, MIKLÓS: Profile and attitude research in letters from listeners of the radio programme Édes Anyanyelvünk	335
R e v i e w s. KOROMPAY, KLÁRA: Mariann Slíz, Szentkultusz és személynévdás Magyarországon [Cult of saints and personal name giving in Hungary]. – GRÉCZI-ZSOLDOS, ENIKŐ: Péter Villányi, Galgamácsai népmesék és mondák [Folk tales and legends from Galgamácsa] 1–4. – P. LAKATOS, ILONA: Ottó Vörös, Szülőföld, nyelv, tudomány [Homeland, language, and scholarship]. – RÉVAY, VALÉRIA: Enikő Gréczi-Zsoldos, Fejezetek a palóc nyelvjárás történetéből az ómagyar kortól napjainkig [Chapters from the history of the Palóc dialect from Old Hungarian to the present day]	346
M i s c e l l a n e a. KISS, JENŐ: A contribution to the Gombocz legendry	364
S o c i e t y n e w s. JUHÁSZ, DEZSŐ: General assembly of the Society of Hungarian Linguistics, 28 June 2023. – KOROMPAY, KLÁRA: Erzsébet E. Abaffy (1928–2023). – SALÁNKI, ZSUZSA: Sándor Csúcs is 80. – KRISTON, RENÁTA: Regina Hessky is 80. – JUHÁSZ, DEZSŐ: István Hoffmann is 70	367
L e t t e r s t o t h e E d i t o r. FERENCZI, GÁBOR: A subjective account of the experiences of the fieldwork of a research project in linguistic geography	381
C o n t r i b u t o r s	384

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

ALAPÍTVÁ: 1904-BEN

119.
ÉVFOLYAM

2023.
3. szám

MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
BUDAPEST

MAGYAR NYELV 119. ÉVF. 3. SZÁM * 2023.

Felelős szerkesztő
JUHÁSZ DEZSŐ

Szerkesztők
FARKAS TAMÁS, SZENTGYÖRGYI RUDOLF

Technikai szerkesztő
SZABÓ PANNA

Szerkesztőbizottság
**FORGÁCS TAMÁS, GERSTNER KÁROLY,
HOFFMANN ISTVÁN, HONTI LÁSZLÓ, KISS JENŐ,
SIPTÁR PÉTER, ZOLTÁN ANDRÁS**

Nemzetközi tanácsadó testület
**SUSAN GAL (USA), DANILO GHENO (I), RIHO GRÜNTAL (FIN),
VALENTYIN GUSZEV (RU), PÉNTEK JÁNOS (RO),
MAREK STACHOWSKI (PL), EBERHARD WINKLER (D)**

TARTALOM

TÓTH VALÉRIA: Anonymus Gesta Hungaroruma mint nyelvtörténeti forrás	257
ZSOLDOS ÁTILA: Anonymus Gesta Hungaroruma mint történeti forrás	271
SZILI KATALIN: A metaforizációs folyamatok szerepe az <i>el-</i> igekötős igék jelentésének létrehozásában	285
HORVÁTH LÁSZLÓ: <i>A hogy nélküli lehet</i> használatáról	306
BÜKY LÁSZLÓ: Az ábrázolt tárgyiasságok pointilizmusa – Krúdy Gyula: Női arckép a kisvárosban	318
Szó- és szólamagyarázatok. TÖLGYESI TAMÁS: <i>Cafrang és csáprág</i>	331
Nyelvművelés. BLANKÓ MIKLÓS: Levélírói profil- és attitűdvizsgálat az Édes anyanyelvünk című rádióműsor hallgatói leveleiben	335
Szemle. KOROMPAY KLÁRA: Slíz Mariann, Szentkultusz és személynévadás Magyarországon. – GRÉCZI-ZSOLDOS ENIKŐ: Villányi Péter, Galgamácsai népmesék és mondák 1–4. – P. LAKATOS ILONA: Vörös Ottó, Szülőföld, nyelv, tudomány. – RÉVAY VALÉRIA: Gréczi-Zsoldos Enikő, Fejezetek a palóc nyelvjárás történetéből az ómagyar kortól napjainkig	346
Különfélék. KISS JENŐ: A Gombocz-legendáriumhoz	364
Társasági ügyek. JUHÁSZ DEZSŐ: A Magyar Nyelvtudományi Társaság 2023. június 28-i közgyűlése. – KOROMPAY KLÁRA: E. Abaffy Erzsébet (1928–2023). – SALÁNKI ZSUZSA: Csúcs Sándor 80 éves. – KRISTON RENÁTA: Hessky Regina 80 éves – JUHÁSZ DEZSŐ: Hoffmann István 70 éves	367
Levélsekrcény. FERENCZI GÁBOR: Szubjektív beszámoló egy nyelvföldrajzi kutatás te- repmunkájának tapasztalatairól	381
Számunk szerzői	384

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Kiss Jenő elnök* címére (1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A) kell küldeni. – Az évi tagsági díj 4000 Ft, nyugdíjasoknak 2000 Ft, egyetemi és főiskolai hallgatóknak, gyesen, gyeden lévőknek 1000 Ft. Pártolói tagdíj 10 000 Ft. – A Társaságnak szánt pénzösszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (*Bakonyiné Tóth Gabriella* szervező titkár: 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, III. em. 324. szoba), vagy befizethetők a Társaság **Erste Bank 11991102–02102971 számú csekkzámlájára**. A Társaság köszönettel fogadja a személyi jövedelemadó 1%-ára tett felajánlásokat; **adószám: 19007665-1-42.**

Félfogadási idő: kedd (a felolvasó ülések előtt): 14–16.30, csütörtök: 10–12 óráig. Telefon (félfogadási időben): 485-5200/5121 mellék. Ímél: tarsasag@mnyt.hu.

EGYÉB TUDNIVALÓK

A Magyar Nyelv kiadója a Magyar Nyelvtudományi Társaság. Felelős kiadó: a Magyar Nyelvtudományi Társaság elnöke. A szerkesztőség címe: 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, II. em. 241.

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Zrt. Hírlap Üzletága, 1089 Budapest, Orczy tér 1. Előfizethető valamennyi postán, kézbesítőknél, ímélben: hirlapelofizetes@posta.hu, faxon: 303-3440. További információ: +36-80-444-444. • Külföldön terjeszti a Batthyány Kultur-Press Kft. (H-1014 Budapest, Dísz tér 3., tel./fax: 201-8891, ímél: batthyany@kultur-press.hu). • Éves mutató: Kiss Gabriella. Tördelte Szabó Panna. Készült a START Nonprofit Kft. Nyírségi Nyomda üzemében. Felelős vezető: Balogh Zoltán vezérigazgató. **A folyóirat elektronikus változata olvasható a világhálón: a 2021/3. számig: <http://www.c3.hu/~magarynyelv>, a 2021/4. számtól: <http://ojs.elte.hu/magarynyelv>. Ímélcímünk: mny.szerk@gmail.com.**

Manuscripts and editorial correspondence should be addressed to *Magyar Nyelvtudományi Társaság / Society of Hungarian Linguistics*, Budapest, Múzeum krt. 4/A, H-1088 Hungary. E-mail: mny.szerk@gmail.com. Web: <http://www.c3.hu/~magarynyelv>, <http://ojs.elte.hu/magarynyelv>. Distributed in Hungary by Magyar Posta Zrt. Hírlap Üzletága. Subscriptions accepted by newspaper carriers, and in the Magyar Posta Zrt. office: 1089 Budapest, Orczy tér 1. E-mail: hirlapelofizetes@posta.hu. Distributed outside Hungary by Batthyány Kultur-Press Kft. (H-1014 Budapest, Dísz tér 3., tel./fax: +36-1-201-8891, e-mail: batthyany@kultur-press.hu).

**Folyóiratunk állandó támogatója
az MTA Könyv- és Folyóirat-kiadó Bizottsága.**

**Folyóiratunknak ezt a számát
támogatta:**

ISSN 0025–0228 (nyomtatott)

HU ISSN 1588–1210 (online)

Anonymus Gesta Hungaroruma mint nyelvtörténeti forrás*

1. Bevezető gondolatok. 2021. november 15-én, születésének 100., halálának 10. évfordulója alkalmából a Magyar Tudományos Akadémia I. Osztálya és a Magyar Nyelvtudományi Társaság emlékkonferenciát rendezett Benkő Loránd tiszteletére. Ezen az ünnepi eseményen Benkő Lorándról, az Anonymus-kutatóról HOFFMANN ISTVÁN tartott előadást, amely aztán – a konferencia teljes anyagával együtt – a Magyar Nyelv 2022. évi első számában nyomtatásban is megjelent (HOFFMANN 2022).

Írásom vezérfonalát – a szimbolikus összefonódásai miatt – ez a tanulmány adja. Aligha kérdéses, hogy az Anonymus-kutatás egyik meghatározó alakja a magyar nyelvtörténetben Benkő Loránd volt. És az is nyilvánvaló, hogy Hoffmann István – a sok kiváló és általa is nagyra tartott nyelvtörténész, névkutató közül – legközvetlenebb szellemi elődjének és a magyar nyelvtörténeti, névtörténeti kutatásokban a legfőbb vonatkozási pontnak Benkő Lorándot tekintí. Így jelenik meg tehát a mostani előadásomban ez a klasszikus hármas: Anonymus (aki a szó korabeli felfogásában méltán tekinthető az első magyarországi tudósok egyikének), Benkő Loránd (aki „letűnt korok titkainak feltárásában [...] nagyszerű társra talál” P mester személyében; vö. HOFFMANN 2022: 29) és ünnepeltünk, Hoffmann István (aki pedig az említett előadásában tárja fel Benkő Lorándnak az ismeretlen Árpád-kori mesterhez fűződő vonzódása rétegeit).

2. Anonymus gesztájának általános forrásértéke. Anonymus Gesta Hungaroruma műfaját tekintve geszta, de jobban belegondolva akár azt is mondhatjuk, hogy az első magyarországi regény. Latin nyelven készült, történelmi tárgyú munka, amely a magyar honfoglalás történetét igyekszik – jó háromszáz év távlatából – megírni. Forrása ehhez nyilvánvalóan nem lehetett más, mint a szerző saját korának nemzeti hagyományai, az általa ismert vidékek helynévanyaga és legfőképpen a saját fantáziája (lásd ehhez BENKŐ 1998, 2003 számos helyén). Ezeket persze kiegészíthették más ismeretek: például birtokviszonyokról,

* A Magyar Nyelvtudományi Társaság 2023. június 28-i, Hoffmann Istvánt 70. születésnapja alkalmából köszöntő felolvasó ülésén elhangzott előadás írott változata. A tanulmány az MTA–DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport keretében készült.

személy- és helynevekről régi oklevelek tanulmányozásából is tájékozódhatott a gesztaíró, amelyek aztán a geszta szövegének nyelvi megformálásában (pl. a hitelesítést szolgáló archaizáló technikában) is lépten-nyomon visszaköszönnek (a székesfehérvári keresztesek javainak megerősítő oklevelét például bizonyosan ismerhette P mester, erről több olyan személynévi szórványa is tanúskodik, amelyek az oklevél helyneveire mennek vissza; vö. BENKŐ 2003: 34–35).

Adott tehát egy regényes műfaj a 13. század elejéről (ami ráadásul a század második feléből való másolatban maradt ránk), a szerző által felhasznált többféle hitelű és forrásértékű ismeretanyag, illetve az a törekvés az összes velejárójával, hogy művét a magyar honfoglalás hiteles történeteként állítsa be és fogadtassa el olvasóival. Mi az, amit egy ilyen jellemzőkkel bíró nyelvemlék a magyar nyelvtörténet számára adhat? Erről lesz szó a következőkben. A munka történeti forrásértékét nem érintem, mert ez a történettudomány szakembereire tartozik (és ehhez lásd ZSOLDOS ATTILA írását e kötetben; ZSOLDOS 2023).

Mielőtt a geszta konkrét értékelésére rátérnék, egy fontos, a kutatói attitűdöt és a vizsgálati lehetőségeket megvilágító körülményt szeretnék ezzel összefüggésben előzetesen kiemelni. A történelmi megismerés lehetőségeiről szól, de általában mindenféle történeti tárgyú vizsgálatra, így a nyelvtörténeti célúra is érvényesnek tekinthetjük.

„Van a történelmi megismerésnek egy korlátja, amit tudomásul kell venni.” – mondta Zsoldos Attila egy interjúbán,¹ a természeti környezet metaforáját használva ennek szemléletes érzékeltetésére. „Sétálunk a réten és amit látunk, virágokat, köveket, alatta bogarakat, nemcsak nézegethetjük, hanem meg is vizsgálhatjuk. Aztán elérünk egy korlátig, amelyen már nem tudunk átmászni, de átlátunk felette, mögötte folytatódik a rét, és ha ott is látunk hasonló dolgokat, akkor joggal feltételezzük, hogy olyasfélék és úgy működnek, mint a mi rétünkön, de megtapasztalni már nem tudjuk. Ezt a helyzetet kezelhetjük úgy, mint amikor ismert forrásainkra alapozunk feltételezéseket. Aztán, ahogy a távolba pillantunk, látjuk, hogy a rét a távoli dombig folytatódik, de arról, hogy a domb túloldalán mi van és az milyen, már fogalmunk sincs, és ezt tudomásul kell vennünk.” Azt, hogy a megismerhetőség e három szintjét Anonymus gesztájának nyelvtörténeti értékelésekor is szem előtt kell tartanunk, rövidesen látni fogjuk.

3. Szempontok a geszta nyelvtörténeti értékeléséhez. A *Gesta Hungarorum* nyelvtörténeti forrásértékének megvilágításához a 32. fejezet szövegét választottam kiindulópontként (hasonmás közlése és fordítása: PAIS 1975, a fordítás a 106. oldalon található; a betűhű átirata pedig: SRH. 1: 72–73). E rövid szövegdarab magyar nyelvi szórványanyagán keresztül mutatom be a forrás vizsgálati lehetőségeit, kitérve az ezek alapján várható eredmények természetére és a vizsgálatok esetleges korlátjaira is. Az e fejezetben előforduló 26 szórvány majd mindegyike előhoz valamilyen, a nyelvtörténet számára tanulságos kérdést. Az alábbiakban az adott szöveghely magyar fordítását közlöm, mégpedig olyan

¹ Mi van a magyar őstörténeti domb túloldalán? Interjú Zsoldos Attila történésszel (Népszava, 2023. március 12., az interjút készítette: Kenessey András).

módon, hogy a latin anyaszöveg magyar nyelvű névadatait zárójelben betűhíven is megadom. A szórványokat – PAIS DEZSŐTől e tekintetben eltérve – a magyar fordításban is dőltten szedem.

32. cap. Örsúr (*vrsuur*) vára és az Eger (*egur*) vize

Azután Árpád (*arpad*) vezér és nemesei innen felkerekedve a Nyárad (*naragy*) vizéig vonultak, s táborot ütöttek a patakok mellett attól a helytől kezdve, melyet most Kács-nak (*casu*) mondanak. Árpád [a latin szövegben névmással] itt nagy földet adott Ócsádnak (*ousadunec*), Örsúr (*ursuur*) apjának. Örsúr (*ursuur*), a fiú aztán ott, annak a folyónak a forrásánál várat épített, amelyet most Örsúr várának (*castrum ursuur*) hívnak. Árpád (*arpad*) vezér és övéi innen továbbmenve eljutottak az Eger (*egur*) vizéig. Kunyhókat készítve több napig ott maradtak, s azt a hegyet, amelyen a vezér számára leveles színt vertek, Színhalom-nak (*zenuholmu*) nevezték el. Táboruk az Ostoros (*ystoros*) pataktól egészen Poroszló (*purozlou*) váráig húzódott. Azután útjukat folytatva elérték a Zagyva (*zogea*) folyót; ennek a folyónak a partján táborot ütöttek a Tiszá-tól (*thyscia*) egészen a Mátra-erdőig (*matra*), s meghódították annak a földnek minden lakóját a Körös-től (*grisio*) a Zagyva (*zogea*) folyóig meg a Szepes-erdőig (*zepus*). Akkor Árpád (*arpad*) vezér nagy földet adott Ednek (*edunec*) és Edöménnek (*edumer nec*) a Mátra-erdőben (*matra*), ahol az unokájuk, Pata (*pota*), később várat épített. Az ő sarjadedükéből származott hosszú idő után Sámuel (*samuel*) király is, akit kegyességéért Abá-nak (*oba*) hívtak.

3.1. Helyesírás-történet. Minthogy a legközvetlenebbül és leginkább kézenfekvő módon – az írott szöveg jellegéből adódóan – a geszta helyesírása tanulmányozható, első szinten a helyesírás-történet szempontjából érdemes a forrásértékét körüljárunk.

Azt például, hogy az *u* (~ *v*) betűnek (és a vele alkotott betűkapcsolatoknak) többféle hangértéke volt Anonymus gesztájában, ez a kis szövegrészlet is szemléletesen jelzi.

1. táblázat

Az *u* és *v* betű jelölési értéke a geszta 32. fejezetében

	<i>u</i>	<i>uu</i>	<i>ou</i>	<i>v</i>
[ü]	<i>zenuholmu</i> <i>edunec</i>			
[u]	<i>casu</i> <i>ousadunec</i> <i>zenuholmu</i> <i>samuel</i>			
[ü ~ ö]	<i>egur</i> <i>ursuur</i> <i>zepus</i> <i>edumer nec</i>			<i>vrsuur</i>

[u ~ o]	<i>purozlou</i>			
[ú]		<i>ursuur</i>		
[ou]			<i>ousadunec</i> <i>purozlou</i>	
[v]	<i>zogeua</i>			

Jelölhetett egyrészt rövid [ü] és [u] hangot, rendszerint tövéghangzói pozícióban (pl. [ü]: *zenuholmu*, *edunec*, [u]: *casu*, *ousadunec*, *zenuholmu*), de nem kizárólagosan (lásd a jövevényszemélynév *samuel* példáját erre); más esetekben az *u* jelnek az [ü] és [u] mellett a nyiltabb [ö] és [o] hangértéke is feltehető (pl. [ü] ~ [ö]: *egur*, *ursuur*, *zepus*, *edumerne*; illetve *purozlou*); végül [v]-t jelöl az *u* a *zogeua* névadatban. Az *u* betűjel digráf, kettősbetű elemeként is előfordul: az *uu* jel mögött [ú] hangértékkel az *ursuur* példájában, az *ou* betűkapcsolatban pedig az [ou] diftongus jelölésében az *ousadunec*, *purozlou* említésében. A *v* betűvel ebben a szövegrészletben csak egy ízben találkozunk, akkor is az *u*-val alternánsként fordul elő az [ü] vagy [ö] jeleként: *vrssuur*. Az *ursuur* ~ *vrssuur* esete egyébként azt is jelzi, hogy az *u* és a *v* betű ez idő tájt egymás írásképi (paleográfiai) változata volt. A *v* betűjellel Anonymus általában véve is ritkán élt: egy átfogó, az *u* ~ *v* és digráfjaik gesztabeli előfordulásaira fókuszáló elemzésből az derült ki, hogy a vizsgálatban számba vett összes *u*, *v* előfordulásnak mindössze 5-6%-át teszi ki a *v* jelölés, tehát használata a geszta magyar nyelvű szövegeiben marginálisnak mondható (vö. TÓTH 2022: 419 [1. ábra]).

A geszta helyesírásának jellemzői persze nemcsak önmagukban nézve hordoznak információkat (noha ez sem lényegtelen), hanem még beszédesebbé válnak akkor, ha tágabb kontextusba ágyazva értékeljük őket. Ezt a tágabb kontextust esetünkben nyilvánvalóan a gesztával egykorú (kortárs) nyelvemlékek jelentik. Egyes helyesírási megoldásokat a gesztában és más forrásokban összevetve például azt figyelhettük meg, hogy a geszta helyesírása nem a kortárs oklevelekkel, hanem – bizonyos jegyeiben legalábbis – a Halotti beszéddel mutat rokon vonásokat (vö. TÓTH 2021: 16 [10. ábra] és 18 [13. ábra]). Ennek hátterében én magam a közös műfaji sajátosságokat gyanítottam: azt tudniillik, hogy a geszta éppen úgy szépirodalmi alkotás, mint a Halotti beszéd, az oklevelek ezzel szemben jogi célú és tartalmú iratok. Az előbbieket szerzőire más típusú műveltség lehetett jellemző még akkor is, ha éppenséggel nótáriusi feladatokat is elláttak a kancelláriában (vö. TÓTH 2021: 21).²

Az azonban, hogy a két nyelvemlék fentiekben jelzett „rokonsága” meglehetősen viszonylagos, rögtön nyilvánvaló lesz, ha bennük az *u*, *v* betűk hangértékének megoszlását is megnézzük (lásd ehhez TÓTH 2022: 425–426 [főleg: 6. ábra]).

² Itt érdemes utalnunk még egy körülményre. BENKŐ LORÁND Anonymust „nagy tudású, magasan képzett értelmiséginek láttatja, aki társadalmi kapcsolatait és talán származását révén is mélyen be volt ágyazva kora társadalmának nagy hatalmú, vezető rétegébe” (HOFFMANN 2022: 32). Ahogyan azt sem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy Anonymus korában a szépirodalom és a történetírás nemigen vált el egymástól élesen, s mi más lehetne ennek legragyogóbb példája, mint maga a *Gesta Hungarorum*.

Ennek legfőbb tanulságaként azt fogalmazhatjuk meg, hogy míg a Halotti beszéd és könyörgés lejegyzője jó fonetikai érzékkel és helyesírási tudatossággal igyekezett különbséget tenni az *u* és a *v* betűjelek használatában, Anonymus gesztájában az *u* jel (a digráfokat is figyelembe véve) 94%-os fölényben van a *v* jellel (és egyetlen, *vv* digráfjával) szemben. A két nyelvemlék között tehát az *u*, *v* jelek használatában nem vagy csak alig mutatkozik jelölésbeli hasonlóság. Azt azonban, hogy mindez azzal lenne összefüggésben, hogy a geszta korábbi a Halotti beszédnél (amire a szakirodalomban történtek utalások), nyilvánvalóan nem jelenthetjük ki, ennek igazolására ugyanis nemcsak mélyebb és több szinten végzett helyesírás-történeti elemzések szükségesek (ennek egy lehetséges módszeréről lásd TÓTH 2021: 22–23), de nyelvtörténeti vizsgálatainkat a hangjelölésen túlmutató, szélesebb bázisra is kell helyeznünk.

A geszta helyesírásának szélesebb értelemben vett vizsgálatához támpontot és egyfajta kritériumrendszert jelenthetnek az alábbiak.

Egy-egy szórványemlék (oklevél, geszta) helyesírás-történeti jellemzésekor a bennük lévő magyar nyelvű szórványok mellett a latin nyelvű alapszöveg betű – hang kapcsolataira is figyelmet kell fordítanunk.

A nyelvemlékek műfaji sajátosságait, létrejöttük céljait azért fontos a helyesírás-történeti vizsgálatok során is figyelembe venni, mert ezek a körülmények bizonyos tekintetben és mértékig szintén hatással lehetnek a helyesírásukra.

A helyesírási kérdések mérlegelésekor az írásváltozatokban feltűnő adatokra érdemes külön is figyelmet fordítani, mert nemcsak helyesírási, hanem hangtörténeti, sőt még akár fonológiai jelenségekre is utalhatnak.

A helyesírás-történeti jelenségek között jó néhány olyan akad, amelyek pontos feltárásához és változásaik nyomon követéséhez nagyobb időintervallumot átfogva érdemes a vizsgálatainkat végezni. Azaz: a nyelvemlékek – így Anonymus gesztája – egyes betűinek hangértékeit akkor tisztázhatjuk megnyugtatóan, ha azt tágabb helyesírás-történeti kontextusba ágyazva értékeljük.

(E szempontok részletesebb kifejtését lásd TÓTH 2022: 426–429.)

3.2. Hangtörténet. A helyesírás-történetnek szoros összefonódásai vannak a hangtörténettel, annak pedig a nyelvjárástörténettel. E kapcsolatok illusztrálására két jelenséget emelek ki a geszta nyelvtörténeti sajátosságai közül.

Az előzőekben, az *u*, *v* jelek hangértékei kapcsán láttuk a tövégi magánhangzós *casu*, *zenuholm*, *ousadunec*, *edunec* helynévi és személynévi említéseket. A példákban a rövid (és felső nyelvvállású) magánhangzós olvasatot nemcsak a geszta szokásos hangjelölési tendenciái alapján mondhatjuk biztosra, hanem a véghangzói státusz miatt is, hiszen ebben a pozícióban a korai ómagyar kor első évszázadaiban (e hangok eltűnéséig) felső nyelvvállású rövid magánhangzók álltak. Az olvasatok, a korabeli hangzós forma megadásához a hangtörténeti ismeretek tehát elengedhetetlenek.

A geszta magyar nyelvű szórványai között nagy számban találunk tövégi magánhangzót tartalmazó alakokat. Ha e szövegrészen túllépünk, és a geszta teljes szövegét tekintjük, a következő szórványok (helynevek, köznevek és személynevek) jelennek meg tövéghangzós alakban. Helynevek: *boda(c)tu* [bodaɣtu], *bulhadu* [bu/olɣadu], *castrum borsu* (2 adat) [bo/arsu], *portum beuldu* (2 adat)

[bëü/öldü], *dentumoger* (5 adat) [dëntümo/agyer], *ecilburgu* (3 adat) [ecilburgu], *erdeuelu* [erdëü/öelü/v], *geuru* [gyëü/örü], *castro hungu* [χungu], *casu* [ká(c)su], *loponsu* (2 adat) [lo/apo/an(c)su], *mōtem pacoztu* [pákosztu], *in campo peyту* [pëjtü], *saru* [sáru], *(a)sat(or)holmu* (2 adat) [sátorχo/almu], *surcusar* [su/orkusár], *castr(v)m zobolsu* [szo/abol(c)su], *zobolsu* (17 + 2 latin esetvégződés) [szo/abol(c)su], *zeguholmu* [szëgüχo/almu], *castrum scereducý* [szeredü/öci], *zeremsu* (3 adat) [szerem(c)sü], *zenuholmu* [szënüχo/almu], *castrum thosu* [to/asu], *forum thosu* [to/asu], *turu* [turu]. – Köznevek: *almu* [álmü], *hetumoger* (8 adat) [χetümo/agyer], *mogery* [mo/agyeri], *(a)zerelmu* [szerelmü]. – Személynevek: *Bocsu* (2 adat) [bo/aksu], *borsu* (13 + 1 latin esetvégződéssel) [bo/arsu], *Botondu* [botondu], *edunec* (2 adat) [edü(nek)], *eculsu* [ekü/öl(c)sü], *eleudunec* [elëü/ödü(nek)], *emesu* [eme(c)sü], *Etu* (4 adat) [etü], *caroldu* [karoldu], *cūdunec* v. *cēdunec* [kü/öndü(nek) v. këndü(nek)], *Cundu* [kü/öndü], *lelu* (18 adat) [lëlü], *menumorout* (32 adat) [mënümo/arout], *ousadunec* [oucsádu(nek)], *Oundu* (3 adat) [ouнду], *oundunec* [ouнду(nek)], *eudu* (2 adat) [ëü/ödü], *eudunec* [ëü/ödü(nek)], *vrsuuru* [ü/örsüuru], *usubu* (4 adat) [ü/ösübü/ö], *usubunec* [ü/ösübü/ö(nek)], *usubuu* (14 adat) [ü/ösübü/ö], *vsubu* (2 adat) [ü/ösübü/ö], *vsubuu* (8 adat) [ü/ösübü/ö], *saroltu* [saroltu], *zolocu* [szo/alóku], *zoloucu* (3 adat) [szo/alouku], *zuardu* (8 + 1 latin esetvégződéssel) [szuárdu], *Zvardu* [szuárdu], *tasu* [tasu], *thosu* (10 + 1 latin esetvégződéssel) [to/asu], *Tosu* (6 adat) [to/asu], *Tosunec* [to/asu(nek)].

Ezekkel kapcsolatban több körülményt is mérlegelnünk kell, amelyek a geszta nyelvtörténeti megítélését s benne a hangtörténeti helyzetképének a megrajzolását tovább bonyolítják.

Egyrészt: már utaltam rá az előzőekben, hogy Anonymus munkája nem eredetiben maradt az utókorra, hanem a 13. század második felében, végén készült másolatban (vö. BENKŐ 1996: 224). Ezáltal pedig a szövege több kéz nyomát is magán viselheti, és ebből adódóan kronológiai tekintetben is több rétege lehet.

Másrészt: azt is szem előtt kell tartanunk, hogy Anonymus a magyar honfoglalás történetét írja meg, s munkáját minden létező eszközzel igyekszik hitelesnek feltüntetni. Ennek érdekében nyelvi szempontból is archaizál, részben bizonyára általa ismert oklevelekre támaszkodva (amelyek egyébként a geszta névigenyének kielégítésében is a forrásai lehetek).

Minden bizonnyal ennek az archaizáló törekvésnek a jelentkezését láthatjuk a szabad tövégi magánhangzók nagyfokú használatában is. Noha Anonymus korában egyes szavak végén még éppenséggel állhattak véghangzók, ezek jelenléte olyan mértékű, mint amit a gesztában tapasztalunk, nyilvánvalóan nem lehetett. Nem véletlen, hogy például a Halotti beszédben sincs egyetlen tövéghangzós szóalak sem, noha ezek természetesen toldalékok előtt megjelennek (még olyan esetekben is, ahol ma már csonka fő áll a toldalék előtt: *halalut*, *reze*t – ezeket nevezte legutóbb SZENTGYÖRGYI RUDOLF egy előadásában igen találó terminussal „bentragadt” véghangzóknak). Néhány véghangzós adat ugyanakkor a korszak okleveleiben is fel-feltűnik: az 1211. évi Tihanyi összeírásból például *Kék* település nevének *Keku* [këkü] alakja vagy a *Ruozlicou* [ruoszliku], *Hoyoholmu* [χo/ajóχo/almu] helynevek idézhetők többek között erre példaként.

Ezek a tényezők persze nem vonják kétségbe a gesztának mint nyelvemléknek a jelentőségét, és nem lehetetlenítik el a nyelvtörténeti, azon belül a hangtörténeti célú hasznosítását, de feldolgozása nagyobb körütekintést követel meg a vizsgálatot végző kutatótól – mert e jelenségek némelyike a szimbolikus réten ugyan, de a kerítésen (azaz a közvetlen megtapasztalhatóság határain) túl van.

3.3. Nyelvjárástörténet. Azt pedig, hogy a hangtörténeti jellemzők miképpen állnak kapcsolatban a nyelvjárás-történeti ügyekkel, az itt kiválasztott szövegrész *egur*; *zepus* szórványai is mutatják. Jelenlegi tudásunk szerint a korai ómagyar korban is voltak (lehetek) labializáló és illabializáló nyelvjárásaink: az előbbieken például a *szem* szó *szöm*-nek hangzott, a *telek* meg *telök*-nek; az utóbbiakban pedig például a *köz*, a *völgy*, a *föld* szó *köz*, *völgy*, *föld* hangalakú volt. Noha vannak a gesztában olyan szórványok, amelyek későbbi-mai labiális alak helyén illabiális formát mutatnak (pl. *gemelsen*), ezek kivételesnek, szórványosnak tűnnek, és jóval gyakrabban tapasztaljuk azt, hogy labiális magánhangzóval állnak olyan nevek, amelyek későbbi-mai köznyelvi formája illabiális magánhangzót tartalmaz: pl. Trencsén *trusun* [trü/öcsü/ön] formája, Hímesudvar *hymusuduor* [hímü/ös-] alakja, vagy Szeredec várának nevéként a *scereducy* [szeredü/öci] alak; és hogy személynévi példát is említsünk: a gesztában sokszor felbukkanó Velek vezér nevének *ueluc* [velü/ök] lejegyzésű formája is e körbe tartozik. Csakúgy, mint a 32. fejezetbeli Eger, Szepes nevek *egur* [egü/ör] és *zepus* [szepü/ös] adata.

Ezeket az adatokat látva az a kérdés vetődik fel, hogy az *ö-ző* alakok vajon a lejegyzőjüknek, P mesternek a nyelvjárási sajátosságaiként értékelhetők-e (lásd ehhez BENKŐ 1996: 229–230), vagy más lehetőséggel is érdemes számolnunk. BENKŐ LORÁND – főleg az ún. hangsúlytalan *ö-zést* illetően – azt vetette fel több írásában is (pl. 2003: 151–160), hogy egyfajta születőben lévő írásnorma megjelenéseként is értelmezhetjük ezt a jelenséget, s ennek értelmében az *ö-ző* alakoknak magasabb presztízsérték tulajdonítható. Ezzel a szemponttal HOFFMANN ISTVÁN szerint a korai ómagyar korra vonatkozóan más típusú források esetében is érdemes fokozottan számolni (2022: 31).

3.4. Normatörekvések. A normatörekvések nyomai a geszta más szintjein is megjelennek. A szövegbe illesztési eljárások és jórészt azzal összefüggésben a latinizálások kérdése egy jó ideje jelen van már az okleveles források latin anyaszövegének és a magyar nyelvű helynévi szórványoknak a viszonyát vizsgáló írásokban (lásd pl. HOFFMANN 2004; SZENTGYÖRGYI 2010; SZÖKE 2013, 2015; stb.). Azt, hogy ezekkel a megoldásokkal nemcsak az oklevelek, hanem az elbeszélő történeti munkák szerzői is éltek, az itt kiválasztott szövegrész is mutatja.

Az oklevelek jellegzetes szövegbe illesztési eljárásai közül többet a geszta e helyén is megfigyelhetünk: a) a megnevezőszós szerkezet ragyogó példáját nyújtja az „a loco illo, qui nunc d i c i t u r casu” (‘attól a helytől kezdve, melyet most *Kács*-nak mondanak’), illetve az „ad caput eiusdem fluminis castrum construxit, quod nunc castrum ursuur n u n c u p a t u r” szövegrészlet (‘annak a folyónak a forrásánál várat épített, amelyet most *Örsúr vár*-nak hívnak’); b) a magyar helynév előtt latin fajtajelölő lexéma segíti – a nyelvváltást megkönnyítve – a magyar névnek a latin szövegbe illesztését: pl. ad fluuium *naragy*, ad

fluuium *egur*; a fluuiio *ystoros*, ad castrum *purozlou*, ad fluuium *zogea*, ad siluam *matra*, ad siluam *zepus*.

A szövegbe illesztés speciális esetének tarthatjuk a latinizálást is: itt például a nagyobb vizek nevei (*Tisza*, *Körös*) latin megfelelőjükkel kerültek be a szövegbe: *thyscia*, *grisio*.

A két nyelv közötti mozgás, a nyelvváltás azonban nem minden esetben megy zökkenőmentesen, néhol az egyébként kiváló szerző (vagy esetleg a másoló) is megtéved: ezt jelzik azok az esetek, amelyekben a magyar név nemcsak a latin prepozíció révén, hanem emellett magyar határozóraggal is ellátva illeszkedik be a mondatstruktúrába (sajátos nyelvi redundanciát eredményezve): pl. „ubi etiam dedit terram magnam *ousadunec* patri *ursuur*” (‘Árpád itt nagy földet adott Ócsádnak, Örsúr apjának.’), illetve „Tunc dux arpad in silua matra dedit terram magnam *edunec* et *edumer nec*” (‘Akkor Árpád vezér nagy földet adott *Ednek* és *Edöménnek* a Mátra-erdőben’).

A szövegbe illesztési eljárások kérdése (amelyek anonymusi megoldásait BENKŐ LORÁND is elemezte: 1998: 85–87, 2003: 71) egyébként azt a fontos szempontot is előhossa, amit nem lehet elégszer hangsúlyozni, hogy tudniillik az egyes szórványokat nem a szövegből kiszakítva kell elemezni, hanem annak a forrásnak a szerves részeként, amelyben feltűnnek, mert a szöveggörnyezet (a latin anyaszöveg és a környező magyar szórványok) vizsgálata az adott nyelvi elem összefüggéseit is jobban megvilágíthatja.

3.5. Morfématörténet. A magyar szórványok latin szövegbe illesztésének utolsó példái pedig már át is vezetnek bennünket a morfématörténet területére. Bizonyos típusú morfológiai eszközök vizsgálata ugyanis természetesen a szórványemlékek alapján is lehetséges, noha itt már erősen korlátozottak a nyelvtörténet lehetőségei. E forráscsoport alapján is tanulmányozható ugyanakkor például a helynevek és a személynévek létrehozásában szerepet játszó képzők problematikája: mint az itteni fejezetben is pl. a *nara-gy*, *ystoro-s* helynevekben, illetve az *arpa-d*, *ousa-d(u)* személynévekben szereplő morfémaké; vagy a geszta más részeiről a folyamatos melléknévi igenévképző: *umus-ou(er)*; az E/3. személyű birtokos személyrag: *ketelpotoc-a*, *sobamoger-a*, vagy éppen a fosztóképző: *teteu-etlen* stb. történetéhez is találunk a gesztában (és általában a szórványemlékekben) jól használható és informatív adatokat.

Olykor pedig szerencsés véletlennek, a gesztairó (vagy -másoló) hibázásának, figyelmetlenségének köszönhetően olyan morfémakra vonatkozóan is nyerhetünk információkat az adatokból, amelyekre pedig – a forrás jellegéből és a benne szereplő magyar nyelvű elemek mintegy metanyelvi helyzetéből adódóan – nem is számíthattunk. Az előzőekben már előhoztuk az *ousadu-nec*, illetve az *edu-nec* és *edumer-nec* személynévi adatokat, amelyekben a részeshatározó ragját láthatjuk három ízben is megjelenni. Az adatok egyértelmű bizonyítékát adják annak is, hogy ez a rag ekkoriban még egyalakú, *-nek* formájú volt, ez járult a mély hangrendű tövekhez is, s a *-nak* változat a nyelvtörténetnek csak egy későbbi időszakában alakult ki. (Igencsak feltűnő, hogy ezzel a raggal álló adatok – ugyanezen hibából adódóan – másutt is fel-felbukkannak a gesztában.)

3.6. Szótörténet, névtörténet. A szó- és névtörténetnek a geszta magyar nyelvű szórványai, sőt nemegyszer még a latinul álló helyjelölő szerkezetek is fontos forrásai.

a) Az *ostor* s z ó n a k például az első adatát éppen Anonymus gesztájának *Ystoros* [istoros] vízneve szolgáltatja, ezt követően majd csak a 14. század utolsó évtizedéből adathozható a lexéma (TESz.). Első szótagi *i* magánhangzóját az etimológiai előzmény nem magyarázza (a szó alapnyelvi eredetű, és veláris első szótagi magánhangzót tesz fel az etimológiai szakirodalom, TESz., ŰESzWeb.), a további adatai között ugyanakkor találunk *estor* variánst is. A palatális magánhangzóval álló változatok – amelyek talán elhasonulás eredményei – a régi magyar nyelvben nyelvjárási formák lehettek, bár a mai nyelvjárásokból nem ismerünk ilyen alakokat (sem az ŰMTsz., sem a MNyA. nem közöl *istor* ~ *estor* adatokat). Efféle variánsokat ugyanakkor más szavak kapcsán is megfigyelhetünk: például a szó eleji mássalhangzó-torlódást előtéthanggal megszüntető feloldás eseteiként többek között az *iskola* ~ *eskola* ~ *oskola* (< lat. *schola*) közszó vagy az *Izsdala* ~ *Ozsdala* (< szl. *Ždala*) helynév példájában (ezekhez és további példákhoz is vö. KENYHERCZ 2013).

b) Fentebb már említettük, hogy a geszta h e l y n é v i a d a t a i a honfoglalás korára vonatkozóan semmilyen történeti forrásértékkel nem bírnak, Anonymus saját korának viszont éppen olyan hiteles tanúi, mint az oklevelek helynévi szórványai; s éppen úgy a történeti helynév-rekonstrukció módszerével tárhatók fel a leghitelesebben, mint az oklevelek (pontosabban mint a másolatban ránk maradt oklevelek) helynévi adatai (lásd ehhez módszertani tekintetben TÓTH 2023).

BENKŐ LORÁND azt is kiemelte, hogy még a latinul említett megnevezések mögött is érdemes gyanítani és keresni a magyar nyelvű megfelelőket. Ő maga például „bravúros nyomozással” mutatta be, hogy a latin *civiles* mögött a *Polgár* településnév rejlik (2003: 187–191). De a 46–47. cap.-ban említett „ad *centū montes*” és „uersus *centū montes*” latin kifejezések ténylegesen létező magyar *Százhalom* megfelelőjéről (Fejér vm.) is tanúskodnak már néhány évtized múlva írott adatok, igaz, Kézainak az Anonymus gesztájához műfajában közel álló krónikájából: 1282–1285: *Zazholm* (SRH. 1: 149).

c) A gesztabeli s z e m é l y n e v e k forrásértéke Anonymus korára vonatkozóan sem közelíti meg a helynevek forrásértékét. Színes fantáziáját, írói vénáját a Magiszter a történetmesélés alkalmával leginkább a honfoglalás korának hús-vér szereplőkkel való benépesítése során csillantja meg. A szóbeli hagyományból és a rendelkezésére álló bizonyára csekélyke írásos forrásból olyan nagy számú szereplőgárda, mint amilyen a gesztában megjelenik, nem kerülhetett ki semmiképpen sem: a szereplők jó része kétségkívül Anonymus teremtménye (vö. BENKŐ 1998, 2003, 2009 több helyén, illetve HOFFMANN 2022: 32). E személyek és neveik megteremtéséhez viszont kiváló alapanyagul szolgáltak a gesztairó számára a helynevek, melyek között igen tekintélyes hányadot tesznek ki a személynévből formáns nélkül alakult névformák. Ezek a helynevekből kreált személynevek ugyanúgy a történeti hitelesítés eszközei voltak Anonymusnál, mint maguk a geszta helynevei. Nem véletlenül vezet jellemző módon olyan vidékekre honfoglaló hőseit, ahol a nevükkel megegyező helynevek találhatók (vö. pl. BENKŐ

1998: 11–17). Ezt a szokásos névösszefüggést látjuk a 32. fejezet *Pata* személyneve kapcsán is. *Pata* a geszta szövege szerint ugyanis a Mátra erdejében („in silua *matra*”) épít várat, éppen ott, ahol *Pata* település fekszik (vö. 1234/1243: *Patha*, Gy. 3: 123, a mai Gyöngyöspata).

3.7. Anonymus-enciklopédia. A geszta személynévi és helynévi adatainak teljes körű nyelv- és névtörténeti elemzését, az ezekkel kapcsolatos szakirodalmi megállapítások összefoglalását és értékelését a legcélszerűbben egy ún. Anonymus-enciklopédia keretében látom elvégezhetőnek. Ennek jellegét a *Pata* szócikkén keresztül mutatom be. Enciklopédiának, és nem szótárnak nevezem, mert minden olyan információt igyekszem benne rögzíteni, ami az adott anonymusi szórványról – legyen az regényes vagy tudományos ismeretanyag – tudható: részint a geszta szövegéből (magától Anonymustól); részint a tudományos kutatásokból.

Pata (szn, 1) *pota* [po/ata] – „Tunc dux arpad in silua matra dedit terram mag-nam edunec et edumer nec ubi postea *pota* nepos eorum castrum construxit.” (32. cap. 17. sor). ’Akkor Árpád vezér nagy földet adott Ednek és Edöménnek a Mátra-erdőben, ahol az unokájuk, *Pata*, később várat épített.” (Pais 1975: 106). – *Pota* a gesztában kun származású, *Ed* vagy *Edumen* unokája, esetleg unokaöccse (neposa), aki a geszta szövege szerint a Mátrában (*in silua matra*) épített várat. *Pata* nem történelmi személy, de Kézai krónikájában ugyancsak szerepel: *Pata* per Comanos de genere Aba. A későbbi krónikák (Ákos mester és Kézai krónikája) a Győr nemzetség kapcsán szólnak nyugatról jött *Pot* ~ *Poth* advenákról, ezek azonban – még ha a német származásuk a legújabb kutatások szerint erősen kérdéses is – aligha lehetnek kapcsolatban Anonymus kun szereplőjével. A *Pot* ~ *Pat* nevet viselő Győr nembeliek legjelentősebb alakja egyébként éppen Anonymus korában, a 12–13. század fordulóján élt, és 1209–1212 között a nádori főméltóságot töltötte be. – A *Pata* névforma személynévként a hazai forrásokban gyakran előfordul: 1211: *Pota* (PRT. 10: 511), 1214/1550: *Pata* (VárReg. 327), és az ómagyar korban hatalmas névcsaládot alkot, sok származéknévvel: vö. pl. 1086: *Potu* (DHA. 251), 1210: *Potus* (ÁÚO. 1: 100), 1211: *Pot* (PRT. 10: 510), 1221/1550: *Potham* [acc.] (VárReg. 103), 1229: *Potov* (ÁÚO. 6: 476), 1299: *Potouch* (ÁÚO. 10: 358). E nevek némelyike aztán helynevekben is megjelenik: vö. pl. [1018]: *Patadi* (DHA. 85), 1086: *Potu* (DHA. 251), 1270: *Potos* (Gy. 1: 615), 1289/1467: *Poton* (ÁÚO. 4: 344), 1360: *Potou* (DHA. 168). A *Pata* személynévet Anonymus korábbi forrásból is meríthette, de sokkal valószínűbb, hogy helynév alapján alkotta meg: ehhez az a *Pata* településnév szolgált alapul, amely éppen ott, a Mátra aljában fekszik, ahová P mester *Pota*-t vezeti (vö. 1234/1243: *Patha*, Gy. 3: 123, a mai Gyöngyöspata Pásztó és Gyöngyös között; a név egyébként a *Pataj* településnévvel is összetartozik etimológiailag; vö. *Dunapataj*). Anonymus Ed és Edumen nemzetségének, az Abáknak a Mátra alji birtokait tekintetbe véve és az ottani helyviszonyok alapján ruházta fel az unokát ezzel a névvel. – A *pota* formában lejegyzett név korabeli olvasata [pota ~ pata]. A *Pata* személynév (és a vele kapcsolatban álló más származékok) etimológiája bizonytalan: török

származtatása nem áll erős lábakon (magyarázták a török *pat* 'alámegy, alá-száll' ige török *-a* képzős származékaként, esetleg a török *pat* ~ *bat* 'gyors, rövid' melléknévből), mert ezek az etimonok török személynévekként nem ismertek. A név német eredete is felvetődött, ami nem zárható ki, tekintettel ilyen néven szereplő későbbi német jövevényekre, de a magyar névcsalád nagysága és koraisága belső eredetet sejtet.

IRODALOM: ÁSz.; FNESz.; MELICH 1930: 125; PAIS 1939: 35 kk.; PAIS 1975: 160; BENKŐ 1998a/1: 21, 25–26; BENKŐ 1998a/3: 54–55, ZSOLDOS 2021: 52–54.

A szócikkek lényegében háromosztatúak.

Az első egység élén a címszó áll (egyfajta standard alakban), majd a filológiai információk következnek: az adott szórvány nyelvi státusa rövidítve (személynév, helynév vagy köznév), az előfordulások száma Anonymus gesztájában; illetve a betűhív forma (vagy formák) a lehetséges olvasatukkal együtt. A szövegek közlés egyetlen előfordulás esetében teljesnek mondható, több előfordulás esetén egy-két példát idézek csak (zárójelben megadva a fejezet és a sor számát a hasonmás kiadásban), majd a szövegrészlet magyar fordítását PAIS DEZSŐTől.

A második egység tartalmazza azokat az ismereteket, amik a geszta szövegéből megtudhatók.

A harmadik részben egyrészt az adott nyelvi elem valós személynévi és helynévi előfordulásairól, azaz a tulajdonnévi rendszerkapcsolatairól esik szó; másrészt pedig az etimológiai, nyelvtörténeti magyarázat olvasható. A szócikkeket az irodalom zárja; magában a szócikk főszövegében viszont (a forrásközlések kivételével) nem adok meg hivatkozásokat: ez a megoldás is az enciklopédikus jellegből adódik.

3.8. Anonymus névmagyarázatai. Anonymus kivételes nyelvi érzékenységet, ismeretanyagát nemcsak az általa konstruált személyek és személynévek jelzik, hanem az itt-ott felbukkanó, egyik-másik névhez fűzött névmagyarázatai is: ezek hol szláv, hol latin, hol pedig magyar nyelvi ismereteken alapulnak. Részben éppen ezeket látva írja egy helyütt BENKŐ LORÁND, hogy „a magyar nyelvtudomány kezdeteit bizvást visszavihetjük a felvilágosodás koráig, sőt nem is nagy erőltetéssel Sylvester Jánosig, vagy már némi túlzással akár Anonymusig” (1969: 45).

Egy ilyen névmagyarázatra az itt kiindulópontként vett 32. fejezetben is ráakadunk. Miután elmesélte, hogy Árpád földet adományozott Ednek és Edöménnek a Mátra erdejében, ahol az unokájuk, Pata várat épített, Anonymus még egy családi kapcsolatot előhoz: „ex quorum etiam progenie longo post tempore rex *samuel* descendit, qui pro sua pietate *oba* uocabatur”, azaz 'Az ő sarjadékukból származott hosszú idő után Sámuel király is, akit kegyességeért *Abá*-nak hívtak'. Az *Aba* név itt tehát mint a kegyesség (*pietas*) megtestesítője szerepel, s ezt a jelentést BENKŐ LORÁND szerint a gesztáíró latin tudása alapján a latinban kell keresni (1998: 36). Anonymus a latin *abbas* középlatin *abba* változatával (aminek volt rövid *b*-s variánsa is) azonosíthatta a személynévet, s az egyházi latin szó 'atya, pap, szerzetes' jelentéséből kiindulva a *pietas* a szerzetesi értelemben vett jámborságra, kegyességre utal. E királyunk nevét egyébként csak Anonymus hozza

ilyen (kedvező) jelentéstani összefüggésbe, ami abból adódhat, hogy talán közeli kapcsolatban állhatott a nemzetséggel (amelynek egyébként éppen a Mátra aljában voltak a fő birtokai).

Ezek a személyes összefonódások azonban már jócskán túl vannak azon, amit a tudományos megismerés eszközeivel megnyugtató módon feltárhatunk. Arról ugyanis, hogy ki is volt az ismeretlen mester, kikhez milyen személyes kapcsolatok fűzték, mely nemzetségek érdekeit igyekezett az írás hitelesítő erejével segíteni, legfeljebb csak sejtéseink lehetnek még a geszta szerteágazó elemzésének elvégzése után is, ám ezeket a részleteket – mintegy a homályba burkolózó dombon túli világ részeként – nincs esélyünk megismerni. Hogy is mondta Zsoldos Attila? „És ezt tudomásul kell vennünk.”

Kulcsszók: Anonymus, Gesta Hungarorum, nyelvtörténet, névtörténet, Anonymus-enciklopédia.

Hivatkozott irodalom

- ÁSz. = FEHÉRTÓI KATALIN 2004. *Árpád-kori személynévtár: 1000–1301*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ÁÚO. = *Árpád-kori új okmánytár 1–12*. Közzé teszi WENZEL GUSZTÁV. Pest (később Budapest), 1860–1874.
- BENKŐ LORÁND 1969. A szintézisek szerepe a magyar nyelvtudományban. *Nyelvtudományi Értekezések* 65: 41–65.
- BENKŐ LORÁND 1996. Anonymus élő nyelvi forrásai. In: KOVÁCS LÁSZLÓ – VESZPRÉMY LÁSZLÓ szerk., *A honfoglaláskor írott forrásai*. Balassi Kiadó, Budapest. 221–247.
- BENKŐ LORÁND 1998. *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BENKŐ LORÁND 1998a./1. Helynév – személynév – történés korrelációjának szerepe P. magiszter munkamódszerében. In: BENKŐ LORÁND, *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 11–27.
- BENKŐ LORÁND 1998a./3. Anonymus „kunjainak” személynevei. In: BENKŐ LORÁND, *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 40–57.
- BENKŐ LORÁND 2003. *Beszélnek a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BENKŐ LORÁND 2009. *A Szovárd-kérdés. Fejezetek egy ómagyar nemzetség történetéből*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- DHA. = *Diplomata Hungariae Antiquissima. Vol. I*. Redidit GYÖRFFY GYÖRGY. Budapest, 1992.
- FNESz. = KISS LAJOS 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára 1–2*. Negyedik, bővített és javított kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY 1963–1998. *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza 1–4*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- HOFFMANN ISTVÁN 2022. Benkő Loránd, az Anonymus-kutató. *Magyar Nyelv* 118: 28–35. <https://doi.org/10.18349/MagyarNyelv.2022.1.28>.

- KENYHERCZ RÓBERT 2013. *A szókezdő mássalhangzó-torlódások az ómagyar korban. A helynevek hangtörténeti forrásértéke.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 28. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- MELICH JÁNOS 1930. X–XIII. századi német tulajdonneveinkről. *Magyar Nyelv* 26: 124–125.
- MNyA. = DEME LÁSZLÓ – IMRE SAMU szerk., *A magyar nyelvjárások atlasza 1–6.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1968–1977.
- PAIS DEZSŐ 1939. *A veszprémvölgyi apácák görög oklevele mint nyelvi emlék.* A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 50. Budapest.
- PAIS DEZSŐ 1975. *Anonymus Gesta Hungarorum.* Fordította PAIS DEZSŐ, bevezetéssel, jegyzetekkel és térképpel ellátta GYÖRFFY GYÖRGY. Magyar Helikon, Budapest.
- PRT. = ERDÉLYI LÁSZLÓ – SÖRÖS PONGRÁC szerk. 1912–1916. *A pannonhalmi Szent Benedek-rend története 1–12.* Stephaneum, Budapest.
- SRH. = SZENTPÉTERY IMRE szerk. *Scriptores rerum Hungaricarum 1–2.* Budapest, 1937–1938.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2010. Helynevek beillesztése korai latin nyelvű okleveleink szövegébe. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 5: 33–45.
- SZÖKE MELINDA 2013. A latin szöveg és helynévi szórvány kapcsolata. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 9: 57–76.
- SZÖKE MELINDA 2015. *A garamszentbenedeki apátság alapítólevelének nyelvtörténeti vizsgálata.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 33. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- TESz. = BENKŐ LORÁND főszerk. 1967–1976. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–3.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- TÓTH VALÉRIA 2021. Szempontok Anonymus gesztájának helyesírás-történeti feldolgozásához. *Magyar Nyelvjárások* 59: 5–26. <https://doi.org/10.30790/mnyj/2021/01>.
- TÓTH VALÉRIA 2022. Módszertani megjegyzések Anonymus gesztájának helyesírás-történeti elemzéséhez. In: FORGÁCS TAMÁS – NÉMETH MIKLÓS – SINKOVICS BALÁZS szerk., *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei XI.* Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 417–430.
- TÓTH VALÉRIA 2023. Anonymus Gesta Hungarorumának Veszprém megyei kötődésű szórványai. *Magyar Nyelvjárások* 61: 959–973. <https://doi.org/10.30790/mnyj/2023/74>.
- ÚESzWeb. = *Új magyar etimológiai szótár – online kiadás.* Szerk. GERSTNER KÁROLY. ELKH Nyelvtudományi Kutatóközpont, Budapest. <http://uesz.nytud.hu>. (2023. 07. 24.)
- ÚMTsz. = B. LÖRINCZY ÉVA. főszerk. 1979–2010. *Új magyar tájszótár 1–5.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- VárReg. = KARÁCSONYI JÁNOS – BOROVSKY SAMU 1903. *Az időrendbe szedett váradi tüzesvaspróba-lajstrom az 1550-iki kiadás hű másával együtt.* Kiadja a váradi káptalan, Budapest.
- ZSOLDOS ATTILA 2021. Győr az Árpádok királyságában. In: HORVÁTH RICHÁRD szerk., *Győr története I. A kezdetektől 1447-ig.* Dr. Kovács Pál Könyvtár és Közösségi Tér, Győr. 47–84.
- ZSOLDOS ATTILA 2023. Anonymus Gesta Hungaroruma mint történeti forrás. *Magyar Nyelv* 119: 271–284. <https://doi.org/10.18349/MagyarNyelv.2023.3.271>

Anonymus' *Gesta Hungarorum* as a source for historical linguistics

Anonymus' *Gesta Hungarorum* represents a key source for Hungarian language history, providing us with information about the Hungarian language of the early 13th century. The paper outlines how *gestas* as a source type in general, and Anonymus' work in particular, may contribute to research in historical linguistics. Based on the text of chapter 32 of the *gesta* and the Hungarian language elements it contains, the paper focuses on the research opportunities for historical orthography, phonology and dialectology, the history of morphemes, common nouns and proper names, as well as the factors and criteria to be taken into account in these investigations. The paper also discusses the strive for norms and the encyclopedic processing of the Hungarian elements of the *gesta*.

Keywords: Anonymus, *Gesta Hungarorum*, language history, history of proper names, Anonymus encyclopedia.

TÓTH VALÉRIA
Debreceni Egyetem

Anonymus Gesta Hungaroruma mint történeti forrás*

1. A téma és a módszer. A jó emlékü Kubinyi András egy alkalommal azt találta mondani nekem, hogy nem is igazi kutatója az Árpád-kornak az, aki legalább egy Anonymus-tanulmányt nem írt életében. Ezen én már szerencsésen túl vagyok; nagyobb baj nem lett belőle, talán azért, mert a tanulmánynak csak egy része foglalkozott Anonymus vezérnévsorával (ZSOLDOS 1996: 176–194, 1. még rövidített változatban: ZSOLDOS 2002: 380–393). Az, hogy most újra beleártom magam a témába, leginkább annak tulajdonítható, hogy Oscar Wilde-hoz hasonlóan magam is a kísértéseknek tudok a legkevésbé ellenállni, ámbár abban már bizonynyal eltérne véleményünk, hogy melyikünk mit tekint annak. Történészként elsősorban a sokat vitatott datálás kérdéséhez tudok talán néhány adalékkal szolgálni, mégpedig – ez aligha meglepő – kizárólag történeti szempontokat követve. A terjedelmes Anonymus-irodalomban, melynek áttekintéséhez két kutatástörténeti összefoglalás nyújt nélkülözhetetlen segítséget (CSAPODI 1978; THOROCZKAY 1994–1995), ezek egy része szóba került már, csak éppen elégedetlen vagyok az eredménnyel, a geszta más, ez alkalommal szintén érintett elemei ellenben háttérbe szorultak; álláspontom szerint indokolatlanul. A követett módszer jól ismert: olyan adatok keresése a szövegben, amelyek korhoz köthetők.

Előjáróban két megjegyzés. Az világos, hogy Anonymus azon ismeretei, amelyek tükröződnek munkájában, életének a geszta megírása előtti bármely szakaszából származhatnak, így a mű datálása szempontjából különös jelentőségük azoknak van közülük, amelyek a legkésőbbi időszakra mutatnak. A másik: ez a módszer szükségképpen kudarcra van ítélve, ha valaki a maga Anonymus-jelöltje ismert vagy feltételezett életrajzi adatai alapján válogat a geszta korjelölőnek ítéltető elemei közül. Nekem nincs Anonymus-jelöltem, ha tehát nem térek ki mindenre, amire pedig indokolt lenne, annak egyetlen oka az, hogy nem kívánok visszaélni olvasóim türelmével.

2. A módszer buktatói

2.1. a koronázás. A második megjegyzésben említett csapdát olykor még nagy tudású és tapasztalt kutatók sem tudják elkerülni. GYÖRFFY GYÖRGY például a HORVÁTH JÁNossal folytatott vitájában (GYÖRFFY 1970: 13; vö. IFJ. HORVÁTH 1966: 263–264) úgy vélekedett, hogy Béla herceg (a későbbi IV. Béla király) apja, II. András király életében, 1214-ben történt megkoronázásának „semmi belpolitikai jelentősége nem volt”, ellentétben a dinasztia történetének ezt közvetlenül megelőző hasonló eseteivel, amikor ugyanis III. Béla legidősebb fiát, Imrét, majd pedig Imre király a maga kiskorú örökösét, a későbbi III. Lászlót koronáztatta meg. A kérdés azért került szóba, mert Anonymus, amint az közzismert, még apja

* A tanulmány a Magyar Nyelvtudományi Társaság 2023. június 28-i felolvasó ülésén elhangzott előadás szerkesztett változata.

életében uralkodói hatalmat juttat előbb Árpádnak, majd Zoltának, s végül Taksonynak (Anonymus cc. 13, 52, 57 in: SRH. 1: 52, 105, 114): ami harmonikusan illeszkedett HORVÁTH azon elképzeléséhez, mely szerint Anonymus munkája II. András uralkodásának első szakaszában keletkezett, GYÖRFFY számára ellenben, mivel ő Imre király korára keltezte a gesztát, Béla herceg 1214. évi megkoronázása koncepciója ívét megtörő adat volt, melyet igyekezett figyelmen kívül hagyni. Valójában azonban Imre herceg első, 1182. évi megkoronázásának (Gaufredus de Bruil: Chronicon, Lib. I, c. 65 in: MGH. SS. 26: 202) sokkal inkább volt külpolitikai jelentősége, mint belpolitikai, amennyiben az esemény az Imre herceg és I. Frigyes német-római császár leánya között létesített jegyességgel állhatott összefüggésben (PAULER 1899². 1: 324), a későbbi III. László még apja életében történt megkoronázására pedig már azt követően került sor, hogy Imre és öccse, András herceg kiegyezett egymással, így az eredetileg valóban az öröklés kérdésében kész helyzetet kialakítani hivatott szertartás a dinasztia tagjai között helyreállt békét megjelenítő ünnepséggé szelídült (ZSOLDOS 2022: 37–39). Egyedül Imre herceg második – szintén még III. Béla életében történt – koronázásának¹ lehetett némi belpolitikai éle, kiváltképpen, ha arra, miként azt feltételezem, valóban 1192-ben került sor, akkor tehát, amikor III. Béla másodszülött fia, András herceg rövid életű halicsi fejedelemsége után újra Magyarországon tartózkodott, s apja kifejezésre akarta juttatni: az új helyzetben is András bátyját, Imrét tekinti trónörökösének (ZSOLDOS 2014: 172–174). Béla herceg 1214. évi megkoronázásának ugyanakkor – ellentétben GYÖRFFY idézett véleményével – bizonyosan megvolt a maga belpolitikai jelentősége, amint arról minden kétséget kizáróan tanúskodik II. András III. Ince pápához még a koronázás előtt intézett levele, melyben arra kérte a nyugati egyház fejét, hogy sújtsa kiközösítéssel a fia megkoronázása érdekében mesterkedő összeesküvőket (*conspiratores*), legyenek azok akár egyházi, akár világi személyek ([1214.] s. d.: VMHH. 1: 2).

2.2. Nemzetségek. A *genus, generatio* ’nemzetség’ kifejezés, mely ismétlődően felbukkan Anonymus művében (l. pl. Anonymus cc. 6, 10, 20 in: SRH. 1: 41, 46, 61), kiváló példáját szolgáltatja annak, hogy mennyire félrevezető lehet a geszta egyes elemeinek gépies összevetése a korszak egyéb forrásaival. Kifogástalan hitelű oklevélben a származás megjelölését szolgáló *de genere* fordulat első ízben 1208-ban fordul elő (1208. s. d.: UB. 1: 50), amiből kézenfekvő lehetne a következtetés: a mű keletkezési idejét csak az 1208 utáni időszak éveiben kereshetjük, mérjük azt bármily szűkmarkúan vagy éppen bőkezűen. Ehhez azonban el kellene fogadnunk azt a történeti irodalomban olykor fel-feltűnő vélekedést, mely szerint 1208 előtt nem számolhatunk maguknak a nemzetségeknek a létevel sem, s így például a magyar krónikák azon részei, melyekben 12. századi események elbeszélése során kerülnek elő valamely nemzetséghez tartozóként megjelölt személyek, kizárólag 13. századi interpoláció eredményeként kerülhettek a ma ismert szövegtestbe (l. pl. GYÖRFFY 1966: 26–29). Még ha el is tekintenénk attól, hogy mindaz, amit a 13–14. századi nemzetségekről tudunk, eleve kizárja azok másodlagos ráépülését

¹ 1194. júl. 5.: regnante domino nostro Bela invictissimo Hungarie, Dalmacie Rameque rege et Henrico filio eius b i s c o r o n a t o Dalmatiam et Croatiam feliciter gubernante (CDCr. 2: 267).

eredetileg egymástól független rokonsági csoportokra, és tapintatosan nem firtatnánk azt a kérdést sem, hogy ugyan mi értelme lett volna olyan, a 13. században teljesen ismeretlen nemzetségekre való utalásokkal bővíteni utólag a krónika szövegét, mint amilyen a Tátony, az Almási vagy a Simád (*Chronici Hungarici compositio saeculi XIV.*, cc. 87, 145, 161 in: SRH. 1: 344, 424, 449),² akkor is könnyedén cáfolható a nemzetségek esetében az első okleveles előfordulás évének, 1208-nak valós határpontként értelmezése. Elegendő ehhez felidézni a kapornaki monostort legkésőbb II. Géza király uralkodása idején alapító (1237. s. d.: ZalaOkl. 1: 11; 1257. szept. 29.: uo. 1: 33; vö. SÖRÖS 1912: 268–269) Kadar vagy Kádor (*Cador*) nemzetség esetét, mely valamikor III. Béla halála, azaz 1196 előtt halt ki, a nemzetség egykori létében mégsem szokás kételkedni (vö. pl. KRISTÓ 1975: 957), mivel az azt említő oklevél történetesen 1212-ben kelt (1212. s. d.: MES. 1: 202). *Quid plura?* – kérdezhetjük Anonymusszal.

3. Korjelölő elemek

3.1. lovászmester. A lovászmester (*magister agazonum*) méltóságának feltűnése a gesztában (Anonymus c. 44 in: SRH. 1: 89) már inkább ígérkezik igazi határpontnak. A méltóságra vonatkozó első adat 1217-ből való (1217. s. d.: VMHH. 1: 15; vö. ZSOLDOS 2011: 56), és esetében – ellentétben a többi udvari méltósággal, az asztalnok-, a pohárnok- és a tárnokmesterrel – nincsenek olyan adatok, amelyek 12. századi vagy korábbi előzményekre utalnak (ZSOLDOS 2011: 53–54, 58–59, 61–62). Azok a király körül forgolódo agazok (lovászok), mint amilyen a tihanyi alapítólevélben felbukkanó Nána (1055. s. d.: DHA. 1: 152), inkább lovászipánok lehettek (ZSOLDOS 2011: 243–244). A „mester”-ek feltűnése II. András királyi tanácsában ugyanakkor politikatörténeti szempontból jól beilleszthető a korszakról való ismereteinkbe (ZSOLDOS 2022: 58–59), amit alátámaszt Rogerius megjegyzése az udvari méltóságok és a megyésipánok feszültségkeltően eltérő helyzetéről (Rogerii Carmen Miserabile, c. 10 in: SRH. 2: 558). A formális logikát követve tehát csak 1217 után keletkezhetett volna a geszta. Csakhogy a II. András-kori udvari méltóságok megjelenését első említéseik 1209 és 1217 közé keltezik (1209. s. d.: CDES. 1: 121 [pohárnokmester], 1214. s. d.: DL. 91 934 [tárnokmester], 1217. s. d.: VMHH. 1: 15 [asztalnok- és lovászmester]),³ s így – élve azzal az észszerűnek tűnő feltételezéssel, hogy mind a négy méltóság azonos időben nyerte el a maga későbbiekből ismert formáját – nem zárható ki, sőt valószínű, hogy mindjárt trónra lépését követően alakította át a királyi tanács szerkezetét a „mester”-ek bevonásával a király, s az első ránk maradt előfordulásokban megmutatókozó időbeli szóródás csupán forrásaink fennmaradásának esetlegességeire vezethető vissza. A „lovászmester” a középkorban Nagysziget néven emlegetett mai Csepel-szigettel együtt tűnik fel a gesztában, ahol tudniillik a vezér lovait

² Egyedül a „Simád nemzetség” esetében találhatunk magyarázatot, ha a név valóban az ismert Gyovad nemzetségre (KARÁCSONYI 1900–1904/1995²: 542–545) utal, l. KARÁCSONYI 1927–1928: 590.

³ Asztalnokmester már az erősen vitatott hitelű leleszi oklevélben is előkerül, l. 1214. s. d.: CDES. 1: 150.

legeltetik (Anonymus c. 44 in: SRH. 1: 88–92). A Nagysziget (Gy. 4: 189–206) és a királyi ménes kapcsolatára talán már a 11. századtól kezdve utalnak forrásaink (ZSOLDOS 1998: 21–22), az ellenben bizonyos, hogy e kapcsolat még a 14. század közepén is élő volt (1344. szept. 26.: ZO. 2: 136–137; vö. 1347. szept. 3.: DL. 87 219). Itt jegyzem meg, hogy az első ismert lovászmester egyúttal az első ismert pozsegai ispán is (1220. s. d.: UB. 1: 77–78; vö. ZSOLDOS 2011: 181), miközben Pozsega vára egy rövid és funkciótlan megjegyzés erejéig a gesztában szintén feltűnik (Anonymus c. 43 in: SRH. 1: 88). A „lovászmester” méltóságának említése alapján tehát a geszta keletkezési idejének II. András korához kötése megalapozottnak ítéltető, annál is inkább, mert a Nagyszigettel szoros összefüggésben tűnik fel a gesztában, márpedig II. András idejében a Nagysziget a király kezében volt, amire abból következtethetünk, hogy egy, még Imre király által Tiborc ispán monostorának – azaz a mai Szentendrei-szigeten lévő Szigetmonostornak (Gy. 4: 701–702) – adott jövedelmet II. András, hogy maga élhessen azzal, a Nagyszigethez csatolt, s történetesen éppen 1217-ben más jövedelemmel kárpótolta Tiborc monostorát (1217. s. d.: BTOE. 1: 14–15). II. András korában minden feltétel adott volt tehát a kun Csepel lovászmester történetének megalkotásához.

3.2. Attila városa. Különös figyelmet érdemelnek az Anonymus „jelen”-ére vonatkozó utalások a geszta szövegében; ezek egyike Attila királyi székhelye (*regalis locus*), melyet Anonymus szerint „magyar nyelven most Budavárnak” (*per linguam Hungaricam dicitur nunc Buduuar*) mondanak, „a németek pedig Ecilburgnak hívják” (*a Teothonicis Ecilburgu vocatur*).⁴ A passzus kiváló érvelt szolgáltat azon, ma már uralkodónak számító álláspont mellett, hogy Anonymus „Béla király”-a csak III. Béla lehet, hiszen Óbuda német neve a 12. század végének forrásaiban tűnik fel (vö. pl. KRISTÓ 1979: 49–50), míg a mai Buda megalapítását követően a „Budavár” név az új településre inkább ráillik, s ennek megfelelően annak számos latin nyelvű névváltozata között fel is tűnik az Anonymus magyar helynevéhez közel álló *castrum Budense* alak (1268. okt. 18.: BTOE. 1: 100; [1268.] nov. 2.: BTOE. 1: 71–72;⁵ 1275. júl. 16.: BTOE. 1: 145; 1276. márc. 8.: HO. 6: 219; 1279. júl. 8.: HO. 6: 242 stb.). A geszta szövegéből azonban ennél több bontható ki, ha a magyar nyelvű helynév történeti hátterének is szentelünk némi figyelmet. Anonymus állításával ellentétben az általa a mai Óbudára használt „Budavár” névalak csak esetlegesen tűnik fel részint hazai, részint külföldi elbeszélő forrásokban (*Chronici Hungarici compositio saeculi XIV.*, c. 13 in: SRH. 1: 268–269; ELTER 1985: 57, 58, 60; *Chronica Albrici*, ad a. 1223 in: MGH. SS. 23: 913), a magyarországi gyakorlati írásbeliségben az egyszerű „Buda” alak az általános (vö. Gy. 4: 661–677), mely megmaradt azt követően is, hogy az 1250-es években megjelenik az ismert településtörténeti fejleményeket tükröző „Óbuda” változat ([1250-es évek] okt. [19–25.]: ZO. 1: 17–18;⁶ 1261. szept. 9.: RA. 2/1: 120; vö. még SPEKNER 2015: 69–81). Mind Óbuda királyi székváros volta, mind az óbudai vár kifejezetten II. András korára utal: korábban megmagyarázhatatlan

⁴ Anonymus c. 1 in: SRH. 1: 35, az idézett magyar szöveg PAIS DEZSŐ fordítása, l. AGH. 79.

⁵ Vö. Dpm. 30. sz.

⁶ Vö. Dpm. 10. sz.

lenne, akkor azonban nagyon is korszerű elem. III. Béla bizonyosan Esztergomot tartotta székvárosának (ZSOLDOS 2017: 30–31), aminek az sem mond ellent, hogy már az ő idejében létezett az a II. András korában említett óbudai „királyi ház” (K. n.: *domus regia*, BTOE. 1: 12), ahol vendégül látta Barbarossa Frigyes 1189-ben (l. pl. Arnoldi abbatis Lubacensis Chronica, Lib. IV, cc. 7–9 in: MGH. SS. 21: 170–172). Imre király szintén nem Óbudára tekintett rezidenciájaként, ellenkező esetben ugyanis bizonyára nem adományozta volna annak területét az óbudai prépostságnak (1212. s. d.: BTOE. 1: 6–11).⁷ II. András azonban valóban várat építtetett Óbudán, miként tette azt Árpád a geszta szerint. A várat a művészettörténeti kutatás az 1210-es évekre keltezi (HAVASI 2015: 405–469; TAKÁCS 2018: 95–99), amivel összhangban vannak azok a szintén az 1210-es évekből származó írott források, melyek szerint a nagybőjt idejét rendszerint Óbudán töltötte a király kormányzati és bíraskodási ügyekkel foglalkozva, miként tette azt a tatárjárásig fia és utóda, IV. Béla is (KUMOROVITZ 1971: 7–53). Az óbudai építkezés és a település székváros jellege egyértelműen korjelölő jelentőségű elem tehát, mégpedig az 1210-es évekkkel kezdődő időszakra vonatkozóan.

3.3. Izmaeliták. Az előzőekben már említett 1217. év – mintha csak incselkednék velünk – a geszta egy másik epizódjában szintén szerephez jut. Az izmaeliták, azaz különböző etnikai háttérrel rendelkező muszlimok jelenléte az Árpádok Magyarországon ismert jelenség (összefoglalóan l. pl. KARÁCSONYI 1913; GYÖRFFY 1958: 60–74; SZÜCS 1987: 11–27; KRISTÓ 2003: 41–54), és éppen II. András kora bővelkedik különösképpen az izmaelitákra vonatkozó forrásanyagban. A szíriai Aleppóban magyarországi izmaelitákkal találkozó arab geográfus, Yāqūt 1220 tájára keltezhető híradása (HKÍF. 71–72) nem hagy kétséget afelől, hogy a 12. század közepén lezajlott magyar–bizánci háborúkra vonatkozó bizánci források (ÁMTBF. 202, 234) alapján azonosítható szerémségi izmaelita településterület a 13. század első harmadában létezett még, a Várad Regesztrum 1215 és 1222 közötti évekből származó feljegyzései a Nyírségben rajzolnak ki nagyobb izmaelita népességet (VR. 139, 209, 326 sz.), régészeti megfigyelések pedig a mai Orosháza határában valószínűsítettek a közelmúltban egy jelentősenek mondható izmaelita telephelyet, melynek virágkora, az éremleletek alapján ítélve, a 12. század végétől az 1220–1230-as évekig terjedő időszakra helyezhető (RÓZSA 2022: 417–422). A II. András korában Anonymustól függetlenül is dokumentált izmaelita településterületek közül a Nyírség több ízben felbukkan a geszta lapjain (Anonymus cc. 19, 21, 22 in: SRH. 1: 59, 62–63, 63), ám Anonymus nem ott szerepelteti a maga izmaelitáit, hanem Pestnél, amikor előadja azt a történetét, hogy miként adományozta Taksony vezér Pest várát (*castrum, quod dicitur Pest*) a Bulárföldről (*de terra Bular*) – minden bizonnyal a volgai Bolgárországból – érkezett Baksnak és Billának más helyek mellett (Anonymus c. 57 in: SRH. 1: 114–115). Ez utóbbi megjegyzését talán annak jeleként értékelhetjük, hogy tudomása volt a többi magyarországi izmaelita településterület némelyikéről is, így aztán még inkább figyelemre méltó az izmaeliták Pesthez kötése, s kiváltképpen

⁷ Az oklevél hitelével kapcsolatos kérdésekre l. KUMOROVITZ 1972: 8–11, 19–20; GYÖRFFY 1997: 129–130, 131; SPEKNER 2015: 32–33.

azért, mert egy forrásunk kifejezetten „pesti szaracénok”-ról tesz említést azzal kapcsolatosan, hogy a szentföldi hadjáratra induló II. András – egyebek mellett – a tőlük befolyó jövedelmeket (*proventus Sarracenorum de Pesth*) kötötte le Jolánta királyné számára, minden bizonnyal hitbér gyanánt. Az izmaeliták települése az akkori Pesttől északra, a később Újbécsnek nevezett helyen lehetett (GYÖRFFY 1997: 74–78, 112–113; Gy. 4: 552; SPEKNER 2015: 42–43), amelynek határában 1281-ben „a pogányok régi sírjai”-t említik (1281. szept. 21.: BTOE. 1: 200). II. András Jolánta királyné hitbéreére vonatkozó döntését az azt 1218-ban megerősítő pápai bullából ismerjük (1218. máj. 16.: VMHH. 1: 13–14), maga az adat azonban nyilvánvalóan 1217-re vonatkozik. Nehezen lenne indokolható annak feltételezése, hogy a „pesti szaracénok” létezéséről Anonymus II. András említett rendelkezése révén szerzett volna tudomást, a király döntése és annak pápai megerősítése mégis bizonyos időszerűséget kölcsönzött emlegetésüknek az 1217 utáni években, kiváltképpen akkor, ha Anonymus III. Béla halála után is kapcsolatban volt a királyi udvarral, amint arra az Anonymust Péter győri püspökkel azonosító HORVÁTH JÁNOS, más megfontolások alapján, szintén gondolt (IFJ. HORVÁTH 1966: 268, 275), s ami anélkül szolgálhat magyarázatul Óbuda környékének valóban feltűnő ismeretére (GYÖRFFY 1970: 10–11), hogy feltétlenül az óbudai prépostok között kellene keresnünk személyét

3.4. Rómaiak legelője. A geszta korjelölőnek ítélt elemei közül sokan és sokféleképpen értelmezték a *pascua Romanorum* kifejezést (ANONYMUS c. 9 in: SRH. 1: 45–46), ami érthető is, mert „Attila városá”-hoz hasonlóan egyike azoknak a helyeknek, amelyekben Anonymus a „jelen”-re, azaz a geszta írásának idejére utal. A sajátos fordulat irodalmi párhuzamainak és esetleges előképeinek kérdésért részletes tanulmány tette vizsgálat tárgyává a közelmúltban (CSÁKÓ 2019–2020). KRISTÓ GYULA álláspontja szerint a geszta Anonymus saját korára utaló részletei közül ez az egyetlen, mely – megítélése szerint – „biztos” támpontot kínál a geszta keletkezési idejére vonatkozóan. Mivel a „rómaiak”-at a Német-római Birodalom alattvalóival azonosította (KRISTÓ 1978: 630–632), az „éppen most is a rómaiak legelnek Magyarország javaiból” (*nam et modo Romani pascuntur de bonis Hungarie*) megjegyzést (PAIS DEZSŐ fordítása, I. AGH. 87) pedig a „merániak”-kal, azaz részint II. András első feleségének, Gertrúdnak a kíséretében, részint a későbbiekben Magyarországra érkezett németekkel, illetve a számukra tett bőkezű adományokkal hozta kapcsolatba, a geszta keletkezési idejét 1208 és 1213 közé, hozzávetőleg 1210 tájára helyezte (KRISTÓ 1979: 50–53). A „rómaiak” azonosítását illetően KRISTÓnak igaza lehet, a „merániak”-ra, s így a geszta keletkezési idejére vonatkozó javaslata már inkább vitatható. A közelmúltban gondos elemzés mutatta ki, hogy a „merániak”-nak juttatott adományok korántsem tekinthetők kirívóan mértékteleneknek (KÖRMENDI 2019: 47–48), ugyanakkor pedig nem a „merániak” az egyedüliek a birodalmi alattvalók között, akiknek viselt dolgait egy királypárti álláspont bírálhatta II. András korában. Legalább ennyi, sőt talán több joggal lenne említhető a Német Lovagrend, mely 1211. évi betelepítését követően szembetűnően jelentős kiváltságokat nyert el, majd ezeket kevesellve komoly konfliktusokba keveredett mind az erdélyi püspökséggel, mind II. Andrással, ami végül odáig fajult, hogy a király 1225 nyarán fegyverrel űzte ki a lovagokat országból.

Ennek terve már 1222 elején igazolhatóan készen állt II. András fejében, csak éppen más bonyodalmak háttérbe szorították az ügyet (ZSOLDOS 2022: 266–278). Ha megbarátkozunk a gondolattal, hogy a Német Lovagrend értendő Anonymus „rómaik”-ja alatt, akkor a szövegben említett „most” által lefedett időszak egészen 1225-ig kitolható, sőt mivel a lovagok ügyét az 1230-as évek kiélezett ellentétei során életben tartotta IX. Gergely pápa (1232. aug. 31.: VMHH. 1: 106–107; 1234. okt. 11.: UGDS. 1: 58–60; vö. ZSOLDOS 2022: 344, 365), akár tovább is.

4. Ispánságadományok. Az ispánságok adományozásának kérdésére azért kell kitérnem, mert kulcsszerepet játszik HORVÁTH JÁNOS azon érvelésében, mely szerint a geszta semmiképpen sem keletkezhetett az efféle adományokat eltiltó 1222. évi Aranybulla után (IFJ. HORVÁTH 1966: 12, 275–276; HORVÁTH 1974: 102). Az Aranybulla és Anonymus ispánságadományai között feltételezett kapcsolat azonban valójában nem létezik, hiszen nehéz belátni, hogy miért ne térhetett volna el az Aranybullában foglaltaktól Anonymus a maga művében (abban az esetben persze, ha a geszta szövege az Aranybulla kibocsátását követően nyerte el ma ismert formáját, ami mellett az alábbiakban érvelek majd). II. András birtokpolitikájában ugyanakkor az ispánságadomány korántsem foglalt el olyan központi szerepet, mint azt az Aranybulla említett rendelkezése alapján feltételezték (ZSOLDOS 2022: 248); harminc év alatt két igazolható eset aligha tartható mérték-telenül soknak. Harmadikként számba vehető lenne még esetleg a II. András által Kemény fia Lőrinc – a 13. század közepén jelentős karriert befutó báró (vö. ZSOLDOS 2011: 324) – apjának adományozott „Újvár birtok” (*possessio [...] Wywar*), melyet utóbb IV. Béla visszavett Keménytől, végül pedig IV. László adott vissza Lőrincnek (1273. márc. 30.: HOkl. 64). A Nyitra megyei Újvár, más néven Holics (Gy. 4: 481–482) azonban csak a 13. század közepétől szerepel ispánságként forrásainkban (ZSOLDOS 2011: 273), így könnyen lehet, hogy IV. Béla uralkodása idején szervezték meg ispánságát, amit a király külpolitikájának 1246 után bekövetkezett közismert fordulata indokolhatott. A szakirodalomban szóba került többi eset ugyanakkor vagy nem ispánságadomány volt, vagy csak olyan oklevelekben kerül elő, amelyek sokkal inkább tarthatók hamisnak, mint akár csak kétes hite-lűnek, így ezek az adományok minden bizonnyal meg sem történtek (ZSOLDOS 2022: 78–91). Ez utóbbiak közé sorolom II. András azon állítólagos rendelkezését, mely a pozsonyi ispánságot Jolánta királynénak juttatja (BÁCSATYAI 2022: 13–35). II. András Árpád-házi utódai ugyanakkor – IV. Bélától III. Andrásig – legalább tizenhat ispánságot adományoztak el,⁸ II. András birtokpolitikája pedig, kisebb módosulással, az Aranybulla kiadása után is folytatódott, s a király valóságos ispánságadományainak egyike éppúgy történhetett 1222 után, mint az előtt (ZSOLDOS 2022: 95–111, 83–90). A királyi adománypolitika jellemzői tehát nem támasztják alá azt az elgondolást, hogy indokolt lenne az Aranybullát azon időszak végső határának tekinteni, amelyen belül a geszta keletkezési ideje feltételezhető.

⁸ ZSOLDOS 2011: 128 (Bakony), 147 (Doboka), 148 (Dubica), 149 (Esztergom), 153 (Garics), 154 (Gerzence), 160 (Kemlék), 168 (Marócsa), 177 (Oklics), 178 (Orbász), 181 (Podgorja), 190 (Sempte), 218 (Ung), 271 (Gordova), 272 (Stomfa), 273 (Újvár, azaz Holics).

5. Korjelölő elemek az 1220-as évekből. A végső határpontként már csak azért sem észszerű az 1222. évet megjelölni, mert vannak a műben olyan elemek, melyek II. András uralkodásának későbbi időszakára utalnak.

5.1. Erdély és a határ. Az a feltűnő jelenség, hogy Szabolcs, Tas és Tétény előbb a Meszesi kapunál jelöli ki Árpád fejedelem országának határát, majd mégis sor kerül az azon túl fekvő Erdély birtokbavételére (Anonymus cc. 22, 23–27 in: SRH. 1: 64, 64–69), hű tükörképe annak a kettősségnek, mely akkor állt elő, amikor II. András legidősebb fiát, Béla herceget Erdély élére állította 1226-ban (ZSOLDOS 2022: 294–301), függetlenül attól, hogy a szöveg említett sajátos következetlenségéből kiindulva milyen következtetésekre jutunk a geszta szerkezetére és keletkezéstörténetének egészére vonatkozóan (vö. KARÁCSONYI 1909: 3–4; I. TÓTH 1945–1946: 21–84).

5.2. Erdőispánságok. Nehezen tudok elképzelni továbbá meggyőző érvelést amellett, hogy Anonymus a III. Béla kancelláriáján eltöltött idő alatt nap mint nap találkozott volna a *Sóvár*, *Ugocsa* és *Zólyom* település- és területnevekkel (Anonymus cc. 17, 14, 34 in: SRH. 1: 57–58, 53, 76), s ezért szötte bele azokat történetébe, ahhoz pedig túlságosan távol esnek egymástól, hogy Anonymus – egyébként sem ismert – személyes életútjához köthetnénk azokat igazolhatatlan feltételezések révén. A nevek minden bizonnyal léteztek már a korábbiakban is, szélesebb körű ismertségükkel azonban az 1210-es évek előtt aligha számolhatunk. Akkor bontakozott ki ugyanis a II. András reformpolitikájába szervesen illeszkedő azon folyamat, amely a királyi erdőuradalmakból erdőispánságokat formált (ZSOLDOS 2022: 173–181), jellemző módon legtöbbjük első ispánjával az 1210 és 1225 közötti években találkozunk.⁹ Az Anonymus említette Sóvár szintén egy erdőispánság területén kialakított, de attól független királyi uradalom központja volt (NÓGRÁDY 2022: 83–85, 517), első okleveles említése egyébként 1230-ból ismert (1230. s. d.: CDES. 1: 259). Az uradalmak átalakulása erdőispánsággá a legrészletesebben Zólyom esetében követhető nyomon: ott az okleveles adatok az 1230-as évekhez kötik a folyamatot (ZSOLDOS 2022: 176–181). A zólyomi példa jelentőségét növeli, hogy a gesztában szó esik Zólyom kapcsán egy vár építéséről (Anonymus c. 34 in: SRH. 1: 76), márpedig az első zólyomi vár, a mai Pusztavár (*Pustý hrad*) esetében régészeti érveléssel kimutatható egy II. András-kori építési periódus (BELJAK–PAŽINOVÁ 2012: 110; FELD 2014: 373–376), miközben kézenfekvő azt feltételezni, hogy nem várépítéssel vette kezdetét a zólyomi terület fejlesztése.

6. A geszta keltezése. Az elmondottakból, úgy remélem, világossá vált, hogy a geszta megírásának idejét, nem elsőként az Anonymus-irodalomban (VÁCZY 1974: 13–37; SENGÁ 2021) magam II. András uralkodásának második felében keresem, azon belül pedig az utolsó években, 1228 és 1235 között

⁹ 1210. s. d.: PRT. 1: 619 (Bakony), 1214. s. d.: VR. 88. sz. (Bereg), 1215. s. d.: VR. 124. sz. (Erdőd), 1216. s. d.: VR. 163. sz. (Ugocsa), 1219. s. d.: VR. 215. sz. (Patak), 1222. (okt. 31. u.): CDES. 1: 205 (Zólyom), 1225. s. d.: CDCr. 3: 253 (Pilis); vö. ZSOLDOS 2011: 128, 136, 149, 215, 179, 235, 180.

tehát. Erre az időszakra ugyanis a geszta vérszerződésének (Anonymus c. 6 in: SRH. 1: 40–41) minden pontja talál. Az első – mindig Álmos ivadékából legyen a vezér – valójában érdektelen, mert az Árpád-kor politikai gondolkodásának olyan alapvetéséről van szó, mely annak bármely korszakára érvényes (DEÉR 1938: 125–127; ZSOLDOS 1997: 52–54; vö. még BAGI 2017: 256–312). A többi azonban hibátlanul megfeleltethető egy elvakultan elkötelezett királypárti állásfoglalásnak abban a néhány éves időszakban, amelynek elején Béla herceg apja adományait veszi vissza, bár Anonymus vezérei ivadékainak részesedniük kéne a szerzett jószágokban; a herceg a királyi tanács méltóságaiba a régiek helyett a maga híveit juttatja (jóllehet a vezérek ivadékait soha nem lehetne kizárni a tanácsból és az ország tisztségeiből); Béla hívei, akikre támaszkodva szembeszállhat apja akarataival, viszályt szítanak II. András és fia között,¹⁰ így vérüket kellene ontani; s végezetül Béla herceg politikai törekvései (ZSOLDOS 2022: 301–320) a vérszerződés pontjainak nyilvánvaló megszegésével érnek fel (azaz legyen átkozott). 1235 után a dinasztia belüli viszály emlegetése már időszerűtlen elem lenne.

II. András utolsó éveiben nyilvánvaló volt már, hogy Béla herceg a jövő embere, így Anonymus rejtőzködése sem igényel további magyarázatot, IV. Béla véres hatalomátvétele (ZSOLDOS 2022: 436–443) pedig rövidesen igazolta is annak indokoltságát.

Az előbbiekben javasolt keltezésnek Anonymus életrajzi adatai sem szükségképpen mondanának ellent, már persze, ha ismernénk azokat. Egyik kortársa, Dezső csanádi püspök születésének legkésőbbi időpontjaként mindenesetre az 1169 és 1172 közötti évek jelölhetők meg, mivel 1199 és 1201 között, amikor kancellárként szolgálta Imre királyt, egyúttal szebeni prépost volt (ZSOLDOS 2011: 107; THOROCZKAY 2012: 42) – és egyházi méltóságát sokkal korábban nem is nyerve el, 1198 közepén még ugyanis bizonyos P. volt a szebeni prépost (WERTNER 1900: 397–399) –, 1202-ben pedig már csanádi püspökként találkozunk Dezsővel (1202. s. d.: UB. 1: 38–39, 39–40; vö. ZSOLDOS 2011: 86), aki 1228-ban szerepel utoljára élő személyként forrásainkban (1228. s. d.: UB. 1: 114–115). 1229-ben már üresedésben lévőnek mondják püspöki székét (1229. s. d.: PRT. 1: 694–696), amelyet utóda, Bulcsú még az évben elfoglalt (1229. s. d.: CDCr. 3: 318–320). Dezső tehát minden bizonnyal 1228-ban, esetleg 1229 elején halt meg, amikor talán még 60 éves sem volt, ami egyáltalán nem elképzelhetetlenül magas életkor a középkorban sem. Anonymust sem kell sokkal idősebbnek gondolnunk az 1230-as évek első felében, ha III. Béla utolsó éveiben szolgált a kancellárián.

Tévedhetek, persze.

Kulcsszók: Anonymus, Gesta Hungarorum, korjelölő elemek, a geszta keltezése, II. András uralkodásának vége.

¹⁰ Miként a IV. Béla pártján álló Rogerius mester utóbb szintén magától értetődőnek tekintette, hogy II. András bárói uszították a királyt Béla herceg ellen, I. Rogerii Carmen miserabile, c. 9 in: SRH. 2: 557.

Hivatkozott irodalom

- AGH. = *Anonymus Gesta Hungarorum*. Fordította és jegyzetekkel ellátta PAIS DEZSŐ. A bevezetőt írta, a jegyzeteket kiegészítette és a térképet tervezte GYÖRFFY GYÖRGY. Bibliotheca Historica. Magyar Helikon, Budapest, 1977².
- Anonymus = P. magistri, qui Anonymus dicitur Gesta Hungarorum. Eds. JAKUBOVICH, AEMILIUS – PAIS, DESIDERIUS. In: *SRH*. 1: 13–117.
- Arnoldi abbatis Lubacensis Chronica = *Arnoldi abbatis Lubacensis Chronica*. Ed. LAPPENBERG, JOHANN MARTIN. In: *MGH*. SS. 21. Hahn, Hannoverae, 1889. 100–250.
- ÁMTBF. = *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*. Összegegyűjtötte, fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta MORAVCSIK GYULA. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984.
- BAGI DÁNIEL 2017. *Divisio regni. Országmegosztás, trónviszály és dinasztikus történetírás az Árpádok, Piastok és Přemyslidák birodalmában a 11. és a korai 12. században*. Kronosz Kiadó, Pécs.
- BÁCSATYAI DÁNIEL 2022. Jolánta királyné hitbére és az Aranybulla. (Egy ismeretlen királyi adománylevél 1222-ből). In: TUSOR PÉTER – KANÁSZ VIKTOR szerk., *Magyarország és a Római Szentszék 3. Exquisite lucubrationes Cornelio Szovák amicabiliter dicatae*. Fraknói Vilmos Római Történeti Kutatócsoport – Moravcsik Gyula Intézet, Budapest–Róma. 13–35.
- BELJAK, JÁN – PAŽINOVÁ, NOÉMI 2012. A zólyomi Pusztavár régészeti kutatásának eredményei. *Castrum* 15: 103–114.
- BTOE 1. = *Budapest történetének okleveles emlékei 1. (1148–1301)*. CSÁNKY [!] DEZSŐ gyűjtését kiegészítette és sajtó alá rendezte GÁRDONYI ALBERT. A Székesfőváros kiadása, Budapest, 1936.
- CDCr. = *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae* 2–15. Collegit et digessit SMIČIKLAS, T[ADIJA]. Academia scientiarum et artium Slavorum Meridionalium, Zagrabiae, 1904–1934.
- CDES. = *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae* 1–2. Ed. MARSINA, RICHARD. Academia Scientiarum Slovaca, Bratislaviae, 1971–1987.
- Chronica Albrici = *Chronica Albrici monachi Trium Fontium, a monacho Novi Monasterii Hoiensis interpolata*. Ed. SCHEFFER-BOICHORST, PAULUS. In: *MGH*. SS. 23. Hahn, Hannoverae, 1874. 631–950.
- Chronici Hungarici compositio saeculi XIV. = *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV*. Ed. DOMANOVSKY, ALEXANDER. In: *SRH*. 1: 217–505.
- CSAPODI CSABA 1978. *Az Anonymus-kérdés története*. Gyorsuló idő. Magvető Kiadó, Budapest.
- CSÁKÓ JUDIT 2019–2020. A rómaiak pannóniai legelője. Megjegyzések egy hagyomány keletkezéséhez. *Fons* 26: 147–192, 27: 119–156.
- DEÉR JÓZSEF 1938. *Pogány magyarság. Keresztény magyarság*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest.
- DHA. 1. = *Diplomata Hungariae antiquissima, accedunt epistolae et acta ad historiam Hungariae pertinentia 1. (ab anno 1000 usque ad annum 1131)*. Edendo operi praefuit GEORGIUS GYÖRFFY, adiuvverunt JOHANNES BAPT. BORSA, FRANCISCUS L. HERVAY,

- BERNARDUS L. KUMOROVITZ et JULIUS MORAVCSIK. Academia Scientiarum Hungarica, Budapestini, 1992.
- DL. = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Levéltár.
- Dpm. = SZŐCS TIBOR, *Damus pro memoria-oklevelek*. A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának Kiadványai II. Forráskiadványok 54. Archivum Magyar Nemzeti Levéltár, Budapest, 2017.
- ELTER ISTVÁN 1985. Magyarország Idrīsī földrajzi művében (1154). *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica* 87: 53–63.
- FELD ISTVÁN 2014. Az erdőspánságok várai az Árpád-kori Magyarországon. In: BÁRÁNY ATTILA – DRESKA GÁBOR – SZOVÁK KORNÉL szerk., *Arcana tabularii. Tanulmányok Solymosi László tiszteletére* 1–2. K. n., Budapest–Debrecen. 1: 369–390.
- Gaufredus de Bruil: Chronicon = Gaufredus de Bruil: Chronicon. Ed. HOLDER-EGGER, OSWALDUS. In: MGH. SS. 26. Hahn, Hannoverae, 1882. 198–203.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1958. A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig. *Századok* 92: 12–87, 565–615.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1966. Egy krónikahely magyarázatához. *Történelmi Szemle* 9: 25–35.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1966–1998. *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* 1–4. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1970. Anonymus Gesta Hungarorumának kora és hitelessége. *Irodalomtörténeti Közlemények* 74: 1–13.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1997. *Pest-Buda kialakulása. Budapest története a honfoglalástól az Árpád-kor végi székvárossá alakulásig*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- HAVASI KRISZTINA 2015. A király új palotája. Megjegyzések a kora 13. századi óbudai királyi rezidencia művészettörténeti helyéhez. In: BENKŐ ELEK – OROSZ KRISZTINA szerk., *In medio regni Hungariae. Régészeti, művészettörténeti és történeti kutatások „az ország közepén”*. Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Régészettudományi Intézet, Budapest. 405–469.
- HOKI. = *Hazai oklevéltár 1234–1536*. Szerkesztették NAGY IMRE – DEÁK FARKAS – NAGY GYULA. Knoll Károly, Budapest, 1879.
- HKÍF. = *A honfoglalás korának írott forrásai*. OLAJOS TERÉZ, H. TÓTH IMRE és ZIMONYI ISTVÁN közreműködésével szerkesztette KRISTÓ GYULA. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 7. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 1995.
- HO. = *Hazai okmánytár* 1–8. Kiadják NAGY IMRE – PAUR IVÁN – RÁTH KÁROLY – VÉGHÉLY DEZSŐ. Sauervein, Győr–Budapest, 1865–1891.
- IFJ. HORVÁTH JÁNOS 1966. P. mester és műve. *Irodalomtörténeti Közlemények* 70: 1–53, 261–282.
- HORVÁTH JÁNOS 1974. Anonymus és a Kassai Kódex. In: HORVÁTH JÁNOS – SZÉKELY GYÖRGY szerk., *Középkori kútfontok kritikus kérdései*. Memoria Saeculorum Hungariae I. Akadémiai Kiadó, Budapest. 81–110.
- KARÁCSONYI JÁNOS 1909. A Szent István anyjáról szóló adatok új megrostálása. *Turul* 27: 1–14.
- KARÁCSONYI JÁNOS 1913. *Kik voltak s mikor jöttek hazánkba a böszörmények vagy izmaeliták?* Értekezések a történeti tudományok köréből XXIII. 7. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.

- KARÁCSONYI JÁNOS 1927–1928. A megvakított Álmos herceg krónikása. *Századok* 61–62: 588–592.
- KARÁCSONYI JÁNOS 1900–1904/1995². *A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig*. (Reprint.) Nap Kiadó, Budapest.
- KÖRMENDI TAMÁS 2019. Megjegyzések Gertrúd királyné és udvara szerepéhez az országos politikában. In: SZOVÁK KORNÉL – ZSOLDOS ATTILA szerk., *Királynék a középkori Magyarországon és Európában*. Közlemények Székesfehérvár történetéből. Városi Levéltár és Kutatóintézet, Székesfehérvár. 45–58.
- KRISTÓ GYULA 1975. Néhány megjegyzés a magyar nemzetségekről. *Századok* 109: 953–967.
- KRISTÓ GYULA 1978. Rómaiak és vlachok Nyesztornál és Anonymusnál. *Századok* 112: 623–658.
- KRISTÓ GYULA 1979. Szempontok Anonymus gestájának megítéléséhez. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica* 66: 45–57.
- KRISTÓ GYULA 2003. *Nem magyar népek a középkori Magyarországon*. Kisebbségkutatás Könyvek. Lucidus Kiadó, Budapest.
- KUMOROVITZ L. BERNÁT 1971. Buda (és Pest) „fővárossá” alakulásának kezdetei. *Tanulmányok Budapest Múltjából* 18: 7–53.
- KUMOROVITZ L. BERNÁT 1972. Adatok Budapest főváros Árpád-kori történetéhez. *Tanulmányok Budapest Múltjából* 19: 7–37.
- MES. = *Monumenta ecclesiae Strigoniensis* 1–3. Collegit et edidit FERDINANDUS KNAUZ, LUDOVICUS CRESCENS DEDEK. Typis Descripsit Gustavus Buzárovits, Strigonii, 1874–1924., 4. Ad edendum praeparaverunt GABRIEL DRESKA, GEYSA ÉRSZEGI, ANDREAS HEGEDŰS, TIBURCIUS NEUMANN, CORNELIUS SZOVÁK, STEPHANUS TRINGLI. Archivum Primatiale – Argumentum, Strigonii–Budapestini, 1999.
- MGH. SS. = *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores*. (Sorozat.) Szerk. GEORG HEINRICH PERTZ et al. 1826–.
- NÓGRÁDY ÁRPÁD 2022. *Sáros vármegye*. Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. Új sorozat. Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest.
- PAULER GYULA 1899². *A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt* 1–2. Athenaeum, Budapest.
- PRT. = *A pannonhalmi Szent-Benedek rend története* 1–12. Szerk. ERDÉLYI LÁSZLÓ – SÖRÖS PONGRÁC. Stephaneum, Budapest, 1902–1916.
- RA. = *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke* 1/1–2/4. Szerk. SZENTPÉTERY IMRE – BORSA IVÁN. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1923–1987.
- Rogerii Carmen Miserabile = Rogerii Carmen Miserabile. Ed. JUHÁSZ, LADISLAUS. In: SRH. 2: 543–588.
- RÓZSA ZOLTÁN 2022. Muszlimok az Árpád-korban: egy tisztántúli lelőhely emlékanyaga. In: RITOÓK ÁGNES – SIMONYI ERIKA szerk., *Árpádok országa. Tanulmányok és katalógus*. Magyar Nemzeti Múzeum – Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. 417–422.
- SENGA TORU 2021. A románok nevei Anonymus gesztájában és ami körülöttük van. *Magyar Nyelv* 117: 10–22, 144–157, 309–331. <https://doi.org/10.18349/MagyarNyelv.2021.3.309>

- SÖRÖS PONGRÁCZ 1912. *Az elenyészett benczés apátságok. A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története XII/B.* Stephaneum, Budapest, 1912.
- SPEKNER ENIKŐ 2015. *Hogyan lett Buda a középkori Magyarország fővárosa? A budai királyi székhely története a 12. század végétől a 14. század közepéig.* Monumenta Historica Budapestinensia 17. Budapesti Történeti Múzeum, Budapest.
- SRH. = *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum* 1–2. Edendo operi praefuit EMERICUS SZENTPÉTERY. Az Utószót és a Bibliográfiát összeállította, valamint a Függelékben közölt írásokat az I. kiadás anyagához illesztette SZOVÁK KORNÉL és VESZPRÉMY LÁSZLÓ. Nap Kiadó, Budapest, 1999².
- SZÜCS JENŐ 1987. Két történelmi példa az etnikai csoportok életképességéről. In: JUHÁSZ GYULA főszerk., *Magyarságkutatás. A Magyarságkutató Csoport évkönyve.* Országos Széchényi Könyvtár, Budapest. 11–27.
- TAKÁCS IMRE 2018. *A francia gótika recepciója Magyarországon II. András korában.* Balassi Kiadó, Budapest.
- THOROCZKAY GÁBOR 1994–1995. Az Anonymus-kérdés kutatástörténeti áttekintése (1977–1993). *Fons* 1: 93–149, 2: 117–173.
- THOROCZKAY GÁBOR 2012. A szebeni prépostság történetének főbb kérdései a XIV. század közepéig. *Fons* 9: 37–55.
- I. TÓTH ZOLTÁN 1945–1946. Tuhutum és Gelou. Hagyomány és történeti hitelesség Anonymus művében. *Századok* 79–80: 21–84.
- UB. = *Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg* 1–5. Bearb. von HANS WAGNER – IRMTRAUT LINDECK-POZZA et al. Böhlau, Graz–Köln–Wien, 1955–1999.
- UGDS. = *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen* 1–7. Bearb. von FRANZ ZIMMERMANN – CARL WERNER et al. K. n. – Editura Academiei Române, Hermanstadt–Köln–Wien–București, 1892–1991.
- VÁCZY PÉTER 1974. Anonymus és kora. In: HORVÁTH JÁNOS – SZÉKELY GYÖRGY szerk., *Középkori kútfontaink kritikus kérdései.* Memoria Saeculorum Hungariae 1. Akadémiai Kiadó, Budapest. 13–37.
- VMHH. = *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia* maximam partem nondum edita ex tabulariis Vaticanis deprompta, collecta ac serie chronologica disposita ab AUGUSTINO THEINER 1–2. K. n., Romae, 1859–1860.
- VR. = *Az időrendbe szedett váradi tüzesvaspróba-lajstrom* az 1550-iki kiadás hű másával együtt. DR. KARÁCSONYI JÁNOS és DR. BOROVSKY SAMU akadémiai I. tagok közreműködésével kiadja a Váradi Káptalan. Budapest, 1903.
- WERTNER MÓR 1900. Az erdélyi németek bevándorlása és a szebeni prépostság a XIV. század végéig. Meghatározások és helyreigazítások. (Második és befejező közlemény). *Erdélyi Múzeum* 17: 397–413.
- ZalaOkl. = *Zala vármegye története. Oklevéltár* 1–2. Szerk. NAGY IMRE – VÉGHÉLY DEZSŐ – NAGY GYULA. K. n., Budapest, 1886–1890.
- ZO. = *A zichi és vásonkeői gróf Zichy család idősb ágának okmánytára* 1–12. Szerk. NAGY IMRE – NAGY IVÁN – VÉGHÉLY DEZSŐ – KAMMERER ERNŐ – LUKSICS PÁL. K. n., Pest–Budapest, 1872–1931.

- ZSOLDOS ATTILA 1996. Nemzetségek és honfoglalók. In: VESZPRÉMY LÁSZLÓ szerk., *Honfoglaló őseink*. Zrínyi Kiadó, Budapest. 176–194.
- ZSOLDOS ATTILA 1997. *Az Árpádok és alattvalóik. Magyarország története 1301-ig*. Történelmi Kézírókönyvtár. Csokonai Kiadó, Debrecen.
- ZSOLDOS ATTILA 1998. Visegrád vármegye és utódai. *Történelmi Szemle* 40: 1–32.
- ZSOLDOS ATTILA 2002. Nemzetségek halála és születése Szent István korában. In: VESZPRÉMY LÁSZLÓ szerk., *Szent István és az államalapítás*. Nemzet és emlékezet. Osiris Kiadó, Budapest. 380–393.
- ZSOLDOS ATTILA 2011. *Magyarország világi archontológiája 1000–1301*. História könyvtár. Kronológiák, adattárak 11. História – MTA Történettudományi Intézete, Budapest.
- ZSOLDOS ATTILA 2014. Bihar megye korai története. In: ZSOLDOS ATTILA szerk., *Nagyvárad és Bihar a korai középkorban*. Tanulmányok Biharország történetéből 1. Varadinum Kulturális Alapítvány, Nagyvárad. 167–190.
- ZSOLDOS ATTILA 2017. A három Esztergom: a korai várost alakító tényezők. In: HEGEDŰS ANDRÁS szerk., *Metropolis Hungariae*. Strigonium Antiquum 8. Esztergom-Buda-pesti Főegyházmegye Primási Levéltára, Esztergom. 28–39.
- ZSOLDOS ATTILA 2022. *Az Aranybulla királya*. Városi Levéltár és Kutatóintézet, Székesfehérvár.

Anonymus' Gesta Hungarorum as a source for the study of history

The paper attempts to unravel the date at which Anonymus' *Gesta Hungarorum* may have been written. The starting point is that the knowledge revealed in Anonymus' work could originate from any time period before compiling the gesta, thus those referring to the latest period discussed are the most significant ones. The components denoting the era of the gesta date it to have been written during the reign of King Andrew II (1205–1235). Several of these indicate that the gesta was most probably written between 1228 and 1235.

Keywords: Anonymus, *Gesta Hungarorum*, components denoting an era, the birth of the Gesta, the end of King Andrew II's reign.

ZSOLDOS ATTILA

Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézete

A metaforizációs folyamatok szerepe az *el-* igekötős igék jelentésének létrehozásában*

1. Bevezető: elméleti háttér, vizsgálati módszer. Dolgozatomban a címben foglaltaknak megfelelően következtetéseket kívánok levonni a képi fogalomalkotás szerepéről az igekötős igék jelentésének létrehozásában az *el-* igekötős igékre összpontosítva. A kognitív elméleti keret megválasztását részben maguk az igekötők követelték meg, mivel vektor jellegüknél, térbeli alapirányokat (*ki-, be-, fel-, le-, el-*) megadó jegyeiknél fogva szorosan kapcsolódnak az orientációs metaforákhoz (LAKOFF–JOHNSON 1980).

Mint ismeretes, a kognitív nyelvészet a hagyományosan a szóképek körébe sorolt metaforát és metonímiát a művészi jelenség szintjéről beemelte az új (motivált) jelentések konstruálásának eszköztárába. Ertelmezése szerint a jelentésalkotást irányító metaforikus kiterjesztés során az emberi megismerés két fogalmat kapcsol össze, egy ismertet (a forrástartományt) és egy ismeretlen (a céltartományt), hogy az utóbbi megértését segítse. A szerkezeti, ontológiai metaforák mellett elkülönített orientációs metaforák a körülöttünk lévő fizikai világ, a tárgyak egymáshoz viszonyított térbeli helyének tapasztalásán, önmagunk térbeli érzékelésén alapulnak, de kulturális, történeti tényezők által is determináltak. Feltételezem, nem kíván hosszas bizonygatást, hogy a térrel, a térbeli irányokkal összefüggő ismereteink egyik fő nyelvi összegzői és ezzel együtt a BENT, KINT, LENT, FENT fogalmának tükrözői az igekötők, pontosabban az igekötős igék: a bekerülés prototipikus esetekben valamely konténerszerű helyre jutást (*bemegy a házba; betesz a dobozba*), a kikerülés onnan való kimozdulást (*kimegy a házból, kivesz a dobozból*), a fent levés a referenciális ponttól magasabb felületre jutást stb. feltételez. A térbeli irányulásokkal összefüggő metaforák ezekből a tapasztalásokból, tudásból építkeznek, amikor az egymástól látszólag távol eső forrás- és céltartományokat valamilyen közös jellemző alapján összekapcsolják.

Vegyük például AZ ISMERTSÉG, A TUDÁS KINT VAN metaforát. Érzékszervi tapasztalásaink alapján a konténerszerű, részben zárt terekből való kijutás együtt jár a mozgó entitás láthatóvá, ismertté válásával, amely tény motiválhatta a *kihirdet, kibeszél vkit, kiismer, kikutat* stb. alakok létrejöttét. Azt, hogy a metaforizációt mint jelentésalkotási műveletet hasznos lenne alkalmazni az igekötős igék leírásában, egyfelől alátámasztották a hagyományos szemantikai-morfológiai alapú, de a funkcionális, strukturális munkák (a sajátomúi is) kisebb-nagyobb korlátai, mivel a funkciócsoportok meghatározásában nemegyszer adósak maradtak a köztük lévő általános és egyedi összefüggések megadásával, a kapcsolódási mintázatok kijelölésében pedig főként a prototipikus esetekre szorítkoztak, és

* Ezúton köszönöm lektoraim alapos és értő szakmai kritikáját, amellyel segítették dolgozatom teljesebbé tételét.

nem adtak kielégítő választ az adott szemantikai csoport létrehozási sémájától eltérő, de a jelentésüket tekintve odatartozó alakok létének okaira. A metaforizáció, a képi sémák fogalmának bevonásával viszont szép számban tudtam elkülöníteni a fizikai távolodás fogalmához köthető metaforikus jelentéscsaládokat, amelyek rendszerszerű metaforizáció eredményei (3.2. alpont), s ezzel körvonalazódott egy konkrét-absztrakt jelentésháló, sőt a sémákba nem illő lexémák besorolása is egyértelműbbé vált (3.1. alpont).

Feldolgozásomhoz az anyagot A magyar nyelv értelmező szótárának *el-* igekötős szócikkei (ÉrtSz. 2: 86–361; kb. 1000 ige átlagban három jelentése) szolgáltatták, amelyekre előző, funkcionális alapú munkámban is támaszkodtam (SZILI 1995). A jelen tanulmányom alapjául szolgáló elemzés új vonása az volt, hogy az egyes funkciókat, vagyis a konkrét irányjelentésektől az absztrahálódásig vezető utat a forráshely (SOURCE), a mozgást végző trajektorok, az általuk megtett út/ösvény (PATH), valamint a célhely (GOAL) négyesében bekövetkezett szemantikai-szintaktikai változásokat leírva határoztam meg. (A három angol szó többféle fordításával találkozhatunk a szakirodalomban, én az előbbieket használom.) Mint-hogy a metaforizációs folyamatok megragadása, a konkrét-absztrakt jelentések viszonyának leírása volt a célom, a jelentéshálóban egyértelműen elkülönítettem a konkrét, valós helyváltoztatást kifejező csoportokat és az ezek leképzéseként keletkezett metaforikus családokat. Ezzel a módszerrel meglehetősen átírtam a hagyományos felosztásokat (BUDENZ 1863; J. SOLTÉSZ 1957), de az elemzett anyag nagysága, a konkrét-absztrakt distinkció rendszerező alapelveként való alkalmazása, valamint a képi sémák szerepének előtérbe állítása a kognitív szellemű dolgozatok (ANDOR 1999; DÉKÁNY 2008; EVELLEI 2012; KALLA 2013; FAZAKAS 2015) megállapításainak kiegészítésére, árnyalására is megfelelőnek bizonyultak. Rokonságot a választott megközelítésben leginkább TOLCSVAI NAGY GÁBOR közel egy időben keletkezett munkájával (2021) látok.

Írásom a következőképpen épül fel. A 2. pontban az *el-* igekötővel kapcsolatos legszükségesebb ismereteket, illetve a valós helyváltoztatást kifejező használatait mutatom be. A 3. pontban az igekötős igékben tetten érhető metaforizációtípusokat taglalom, különös tekintettel a képiséma-metaforákra. A 4. pontban az irányváltozatok képi sémái által motivált, a ROSSZ fogalmához, a negatív értékekhez köthető családokkal foglalkozom, az 5. pontban a JÓ fogalmához tartozókkal, a 6. pontban a halált megjelenítőkkal. A 7. pontot a konkrét és metaforikus jelentéscsoportok áttekintésének szentelem. Vizsgálataimat összeggel zárom.

2. Az *el-* igekötőről. Az *el-*, miként ismeretes, az ősi térbeli irányt jelölő igekötőink (*ki-*, *be-*, *fel-*, *le-*, *meg-*, *el-*) egyike, történetét tekintve az *el* 'elülső rész' tartalmú főnévre vezethető vissza. A deszemantizáció folyamatában a *meg-* után a legtovább jutott, ami azt jelenti, hogy őrzi ugyan eredeti irányjelentését (*elmegy*, *elsétál*, *elsiet*), de vannak annak elvesztését demonstráló funkciói is, amit szokásos perfektiiváló (telicizáló, végpontosságot jelölő) szerepként említeni: *elvégez*, *elintéz*, *elmosogat*. Miképpen a többi igekötő, poliszemantikus morféma, a legkülönbözőbb alapigékkel kapcsolódva dolgoz ki egységes jelentéseket, amelyekben a 'távolodás' újabb és újabb tartománya aktivizálódik, illetve sémája alakul ki:

elterjed, elszakít, elrabol, eldől. Nagyfokú kötődését a változatos tartalmú igék-hez sematikus jelentéstartománya mellett (és azzal összefüggésben) a forrás- és cél-helyek szemantikai, grammatikai sokszínűsége, vagyis konstrukciós tulajdonságai szintén segítik. Az utóbbiakat jól példázzák az 1. táblázat adatai. Míg a *ki-* vagy *be-* tipikusan konténer jellegű argumentumokat kívánnak, a *fel-* és *le-* pedig felületeket, addig az *el-* esetében mindegyik térviszony megtestesítheti a forrás- és célhelyeket. Forráshelyül bármilyen *honnan?* kérdésre válaszoló határozórag szolgálhat, ugyanígy a célhelyeket mindegyik *hova?* kérdésre felelő rag jelölheti, nem beszélve arról, hogy a megteendő ösvény funkciójában *hol?* kérdésre felelő ragok, névutók is megjelenhetnek vele: *a mozi ből elment az étterem be*; *az asztalról eltette a polcra a könyvet*; *elment az ablaktól az asztalhoz*; *elfutott a ház mellett*. Sőt a 'távolodás' általános fogalma megengedi, hogy a kétféle határozó az implikáció szintjén se jelenjen meg: *Megsértődött és elment*; *Eldugta az ajándékot*.

A táblázatban megadott konstrukciós sémák és az egyes szemantikai családok közötti összefüggések terjedelmi okokból nem képezik jelen dolgozatom tárgyát. Csupán néhány a számos felmerülő kérdés közül: melyek azok az esetek, amikor a tipikus grammatikai sémák a jelentéskonstruálás fontos részesei maradnak mind a konkrét, mind a metaforikus jelentésekben (*elrepül a ház felett*; *elsiklik a tény felett*); milyen viszonyrendszer húzódik meg a konstrukciós sémák szintaktikai absztrakciója és a metaforikus jelentések kialakulása között; mikor szenved csorbát a konkrét jelentések kidolgozottsága stb.

1. táblázat

Az *el-* igekötős igék határozósrágos konstrukciói
a távolodást, távolítást jelölő funkcióban

	igetípus	trajektor	forráshely	célhely
<i>el-</i>	mozgás, helyváltoztatás, irányulás	N_{nom}	$\emptyset$	$\emptyset$
		N_{acc}	N <i>-ból, -ből</i> <i>-ról, -ről</i> <i>-tól, -től</i>	N <i>-ba, -be</i> <i>-ra, -re</i> <i>-hoz, -hez, -höz</i> <i>-ig</i> <i>-n, -on, -en, -ön</i> <i>-ban, -ben</i> <i>-nak, -nek</i> <i>mellett, alatt, fölött...</i>

2.1. Az *el-* igekötő valós helyváltoztatást kifejező funkciói. A konkrét távolodó helyváltoztatás és annak metaforikus leképezései közötti elkülönítésben vezérelvül fogadtam el a valódi mozgás vagy irányulás mozzanatának és az azokat biztosító tényezőknek a jelenlétét. Az *Anna elment a moziba* mondatban az állítmány jelöli a mozgást, az azt végző személy, a trajektor az alany, a határozó pedig a célhely hordozója; a *János eldugta az ajándékot a fiókba* mondatban pedig a tárgyi trajektor kerül egy létező célhelyre. A valós helyváltoztatáson belül

megkülönböztettem az 1., 'távolodás' alapjelentést és annak alpontokba szedett változatait. A 2–5. csoportokban az igekötő tartalma az alapigék szemantikájának vagy a trajektoroknak betudhatóan módosul, új fogalmi elemek épülnek bele, de még mindig a távolodás keretén belül marad: *elszéled, eldől*. A tranzitív *János eltakarta az arcát egy kendővel* szintagmában ezzel szemben az iménti világos szemantikai viszonyok átalakulnak, a célhely tárggyá, a trajektor eszközhatározóvá lesz (*János kendőt takart az arcára*), és ezzel együtt a térbeli helyváltoztatás mozzanata is elhomályosul, az *el-* új funkcióban, a 'nemláthatóság' kifejezésében jelenik meg. Mindemellett hangsúlyozom, hogy a konkrét → absztrakt átmenet nem éles váltás, vannak köztes típusok, ilyennek tartom a 2. jelentéshez rendelt, A RÉSZEKRE BONTÁS, BOMLÁS TÁVOLODÁS metafora (4.2. pont) létét alátámasztó alakokat (*elfűrészsel, elvág*), ahol a mozgás, a testek részeinek egymástól való távolodása érzékszerveinkkel felfogott tapasztalatunk: amikor fűrészseljük a fát, látjuk, hogy egyik darabja elválik, eltávolodik a másiktól, ugyanez történik a kenyér vágásakor, a zöldségek darabolásakor, a szintaktikai szerkezet ugyanakkor már sematikus: *elfűrészelte a fát*.

Nézzük tehát az *el-* valós helyváltoztatást megjelenítő öt funkcióját, azok szempontomból lényeges jegyeit! Minthogy az általuk képviselt funkciók rendszeremben nem egymásból vezethetők le, hanem az *el-* 1., távolodást megjelenítő sematikus jelentései fogják egybe őket, sőt leterheltségük is hellyel-közzel hasonló (25–40 alakot tudtam egy-egy csoportba rendelni), a sorrendbe állításukkor a konkrét mozgást, távolodást biztosító négy tényező meglétét, elmaradását vettem alapul. Az 1. csoportban az 1b) kivételével ezek megjelennek/megjelenhetnek; a 2.-ban általában a célhely nincs jelen, illetve tranzitív igéknél tárggyá válik (*a hír gyorsan elterjedt; a víz elárasztotta a vidéket*); a 3–4. igével alkotott szerkezetekben a mozgás mozzanata jelen van, de vagy a forrás-, vagy a célhelyet a kontextus határozza meg: *a torony eldőlt; elfordította a fejét*. A népes 5. társulást a két helytípus, valamint a trajektorok speciális volta (az előbbieket személyek, az utóbbiak pénz, tulajdon) helyezték az absztrakt csoportosulások közvetlen közelébe. Az egyes jelentések mellé hozzárendeltem kerekített szótárbeli előfordulásaik számát. Minthogy szótári adatokról van szó, nem tudnék egyenes párhuzamot vonni a számok és a szóban forgó családok által képviselt sémák begyakorlottsága, beágyazottsága között, az azonban valószínűsíthető, hogy a kiemelkedően testes szemantikai családok magukban hordják a mélyebb begyakorlottság lehetőségét.

1. A trajektoroknak (grammatikai alanyoknak, tárgyoknak) a forráshelytől a célhelyhez történő (egyenes vonalú) térbeli távolodása, távolítása (kb. 400 jelentés): *elszalad, elmegy, elsiet*. A dolgozatban alapjelentésként hivatkozom rá.

1a) A trajektoroknak (grammatikai alanyoknak, tárgyoknak) nem láthatóvá válása jelölt célhellyel (kb. 30 jelentés): *eldug, elrejt*. A nem láthatóvá válásnak ez csak az egyik típusa (lásd az 1b) alcsoportot).

1b) A trajektoroknak (grammatikai alanyoknak, tárgyoknak) a forráshelytől ismeretlen célhely felé történő térbeli távolodása, távolítása: *ijedtében elfutott*. Ezt az alcsoportot képkalkító ereje miatt említem külön (lásd többek között 4.1. alpont B₁ típusát).

1c) A trajektoroknak (grammatikai alanyoknak, tárgyaknak) a megjelölt célhelyig történő térbeli távolodása, távolítása (kb. 30 jelentés): *elhallatszik, eljut vmeddig*.

1d) A trajektoroknak (grammatikai alanyoknak, tárgyaknak) valamely térbeli entitás kiterjedése mentén (mellette/alatta/fölötte stb.) történő elhaladása (kb. 30 jelentés): *ellép a díszszázad előtt*.

1e) A távolodással ellentétes tartalom: a trajektoroknak (grammatikai alanyoknak, tárgyaknak) közeledése a forráshely felé: *elkísér, elhoz* (kb. 15 jelentés).

2. A trajektoroknak (grammatikai alanyoknak, tárgyaknak) a forráshelytől/helyből történő többfelé irányulása, térbeli kiterjesztése, kiterjeszkedése megtöbbszörözött ösvényen/úton (kb. 30 jelentés). A tartalom az igekötő, az egy pontból többfelé irányulást jelölő alapigék, valamint a specifikus trajektorok kapcsolódásának köszönheti létét: *elterjed, elszéled, elárad*. A trajektorok lehetnek ugyanannak a halmaznak az összetevői (*az emberek elszéledtek*), az 'anyag' jellegűeknél ugyanannak az anyagnak a részei (*a víz elömlött az asztalon*), illetve absztrakt jelenségek, hír, eszme, tanítás stb.

3. A trajektoroknak (grammatikai alanyoknak, tárgyaknak) a forráshelytől történő lefelé irányuló térbeli távolodása (kb. 25 jelentés). A tartalom az embert, annak fejét kiinduló pontnak, origónak tekintő nézőpontválasztás eredménye, ezért is helyettesíthető a *le-* igekötővel: *eldől, elcseppen, eldönt*.

4. A trajektoroknak (grammatikai alanyoknak, tárgyaknak) a forráshelytől, a feltételezett egyenes iránytól való távolodása, kör alakú mozgása (kb. 30 jelentés). Az alapigék prototipikus esetekben az egyenes iránytól eltérő, kör alakú mozgásokat írnak le: *elhajlik, elfordul, elcsavar*.

5. A trajektorok (grammatikai alanyoknak, tárgyaknak) ellentétes mozgása: elkerülésük a forrásszemélyektől, valamint a célszemélyekhez kerülésük (kb. 180 jelentés): *elad, elajándékoz – ellop, elcsen*. A csoport lehetett volna az 1. alapjelentés altípusa, mivel a személyek, akár a tárgyak, dolgok, térben létező entitások; leválasztását az ide sorolható igék nagy száma, speciális trajektoruk (tulajdon, pénz, érték), a HIÁNY fogalmához köthető képi sémájuk (4.5. alpont) indokolta.

3. A metaforizáció típusai a jelentésalkotásban. A bevezetőben említettekre visszautalva, a metaforizáció két fő típusát tudtam elkülöníteni az igekötős igékben: az első a lexémák szintjén valósul meg, a második rendszerszerű jelentéskonstruálás eredményeként létrejött családokhoz köthető.

3.1. Az egyedi (lexikai szintű) metaforizáció. Az egyedi metaforizáció során az absztrakt tartalom általában az igei fő konkrét jelentésére épül, a céltartomány szerepét betöltő határozók vagy tárgyak rendszerszerű metaforizációja nem történik meg, következésképpen a metafora nem hoz létre önálló, homogén szemantikai családot, de beépülhet egy másikba. Az iméntiekhez illusztrálásképp, az 'egy pontból többfelé irányulás'-t kifejező *előmlik, előnt* lexémák egyaránt megjelenhetnek átvitt értelemben: *a nyugalom ömlött el az arcán* (konkrét mozgás: *a bor előmlött a ruháján*); *Jánost előntötte a méreg* (konkrét történés: *a folyó előntötte a vetést*). Az átvitt használat érvényességi köre azonban szűk, csupán néhány érzésre terjed ki, a célhely valamely testrész, arc, a szív vagy lélek lehetnek:

**a gondolat elöntötte a fejét; *a gondolat előmlött a fejében.* Az *elkenődik* első jelentésében szintén egy pontból való szétterjedést jelenít meg, egyik átvitt jelentésében inkább A NEMLÁTHATÓVÁ VÁLÁS, AZ ÉRZÉKELHETŐSÉG HIÁNYA TÁVOLODÁS képhez rendelhető: *az ügy végül elkenődött* (4.1. alpont), a másikban ellenben A ROSSZ/A HIÁNYOS FIZIKAI, LELKI ÁLLAPOT ELÉRÉSE TÁVOLODÁS metaforához (4.5. alpont): *a rossz hír hallatán nagyon elkenődtem.* Természetesen még számos példát (*elcsapta a labdát – elcsapták a munkahelyéről; elborul a nap – kétség borul el a lelkemen – elborul az elméje*) említhetnék annak a ténynek az alátámasztására, hogy az egyedi metaforák létrejötte sémába nehezen foglalható, összetett, az igekötők különféle funkcióin átívelő történés, amit a kultúra összetevői, a szokások, az attitűdök, sőt néha a véletlenszerűség is befolyásolhat. Ennek ellenére az igekötős igék jelentéskonstruálásának létező elemei, sőt előfordul, hogy egy-egy konkrét funkción belül több hasonló tartalmú alapige nyer azonos absztrakt jelentést, és így létrehoz egy metaforikus mikrocsaládot (lásd 6. pont halálmetaforái).

3.2. A rendszerszerű metaforizáció. A *ki-*, *be-* (SZILI 2003, 2005), illetve az *el-* igekötős igék állományán végzett elemzéseim arra késztettek, hogy különbséget tegyek a sémába foglalható metaforizációs leképpezések között a forrás- és célhelyek, valamint az igekötők szerepét tekintve is. Azt tapasztaltam ugyanis, hogy vannak olyan funkcióik, amelyekben az igekötők metaforizációja a konkrét jelentések sematikus voltából, az ebből következő nagyfokú kapcsolódási képességből eredeztethető, de vannak olyan homogén metaforikus csoportok is, amelyekben a valós mozgások áttételeossé válásában a cél- vagy a forráshelyek absztrakciója úgyszintén közrejátszik. A *ki-*, *be-* esetében a rendszerszerű metaforikus leképpezések nagyobb részét például a két tényezőnek a TARTÁLY fogalomhoz való szoros kötődése eredményezi (SZILI 2003). Az *el-* esetében hasonlóan domináns összefonódásról valamely hely fogalommal nem beszélhetünk (lásd 1. táblázat), így csak két kisebb csoportosulást tudtam meghatározni.

3.2.1. A forrás- vagy célhelyek metaforikus kiterjesztései. Az a) alpontba helyezetteknl a két hely tulajdonképpen a valós és metaforikus értelmezés mezején helyezkedik el: ha azt mondjuk, hogy *egy bankban dolgozik*, egyaránt gondolhatunk a pénzintézetre és az annak helyt adó épületre is. Emellett létezik a szóban forgó helyek szisztematikus metaforizációja is (a b) alpont).

a) AZ ÁLLÁS TÉRBELI FIZIKAI ENTITÁS, AMELYNEK ELHAGYÁSA VAGY AMELYHEZ KERÜLÉS TÁVOLODÁS. A szóban forgó fogalomhoz köthető alapigék száma tucatnyi: *elhelyez₃, elhelyezkedik₃, elkerül₃, elmegy_{1,7árvritk}, elmozdít_{2án'}, elpályázik_{1/a,ritk}, elparentál, elszerződik, elszerződött, elszegődik, elszegődött, eltanácsol₁, elenged_{5ritk}, elereszt_{4nép}*. Az igei tövek néhány kivételtől eltekintve nem mozgást jelenítenek meg, az alanyok és tárgyak az alapigében megnevezett cselekvési móddal jutnak a célhelyre (*János elment/elszegődött egy telefonos céghez*), vagy kerülnek el a forráshelyről: *Annát elküldték a cégtől*.

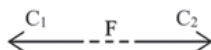
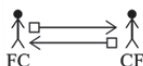
b) A KÖZÖSSÉG, ESZME, ÜGY FIZIKAI ENTITÁS, AMELYTŐL A TRAJEKTOROK TÁVOLODNÁK. A kb. 40 tagot számláló szemantikai család közvetlenül köthető az 1. alapjelentésnek azon megvalósulásaihoz, amelyekben a forráshelyet az ember mint fizikai entitás képviseli: *elszaladt/elmenekült az üldözőjétől*. Az alap-

igék zömében távolodó mozgást adnak vissza ugyan, a szintaktikai szerkezetek is teljesnek mondhatók, vagyis tartalmazzák az alanyi vagy tárgyi pozícióban levő trajektorákat, illetve az ablativusi ragos forráshelyeket, a távolodás mégis képletes: *Já n o s idővel elfordult/eltávolodott a családjá t ó l*; *az o r v o s eltiltotta a testmozgás t ó l*; *a g o n d o l a t a i elkalandoztak a tárgyt ó l*.

Néhány tipikus forma a csoportból: *elfordít*^{4árv,váP} *elfordul*^{3árv,váP} *ellők*^{3árv,rítK}
elmar^{2árv} *elszakad*^{3árv,4 árv} *elszakít*^{3árv} *eltaszít*^{2árv} *eltűlt*^{1,2,3'} *eltol*^{2árv,biz} *eltávolodik*^{3árv}
eltér^{2árv,3árv,4árv}

3.2.2. A képiséma-metaforák. A metaforikus előfordulások harmadik, jóval nagyobb arányt képviselő és általánosabb rendszert alkotó típusát az *el-* konkrét jelentéstartományában rejlő képi sémák jelentik. A képi séma több tudományterület, így a neurológia és a mesterségesintelligencia-kutatás fontos témája is. A kognitív nyelvészetet főként kategorizálásának, struktúrájának kérdése, a fogalmi metaforák alkotásában betöltött szerepe foglalkoztatja (LAKOFF 1987; JOHNSON 1987; CIENKI 1997; TALMY 1988, 2005; ROHRER 2006; KUHN 2007; OAKLEY 2007; MANDLER–CÁNOVAS 2014; HEDBLÖM 2020; TAY 2021; magyarul: KOTHENCZ 2012). Az idézett munkák megállapításai közül a továbbiakban csak a legszükségesebbek összegzésére szorítkozom (főként HEDBLÖM könyvének idevágó fejezetére építve, 2020: 33–51).

A terminus először LAKOFF (1987) és JOHNSON (1987) írásában jelenik meg. JOHNSON első definíciója szerint érzékeléseink és motorikus cselekedeteink ismétlődő dinamikus mintája, amely tapasztalataink koherenciáját és struktúráját biztosítja (JOHNSON 1987: xix). OAKLEY az érzékszervi tapasztalások tömörített újraírásaként határozza meg, ami azzal a céllal történik, hogy a térbeli struktúrákat fogalmi struktúrákra képezzük le (2007: 215). KUHN koncepcióját, amely értelmében a képi sémák a tárgyi kapcsolatok időbeli, térbeli prelingvisztikai struktúrái (KUHN 2007), azért kell megemlítenem, mert összekapcsolja az időt a térrel, utat nyitva a képi sémák mint téridő jellegű kapcsolatok vizsgálatának. Osztályozásuk lényegében az alapján történik, hogy a térbeli relációk milyen fogalmi alapelemekké (conceptual primitives), azaz képekké bomlanak. Néhány JOHNSON első képisémalistájából (1987: 126): TARTÁLY, CIKLUS, KAPCSOLAT, FENT-LENT, RÉSZ-EGÉSZ stb. A szakirodalomban szokásos a kombinációikat alkalmazni, egyrészt mert topológiai szerkezetet alkotnak, másrészt mert összetettebb szcénák összekapcsolását teszik lehetővé. Az *el-* jelentéseinek megragadására a dinamikus sémák közül (a dinamikus–statikus képi sémákról lásd TSENG 2007) a FORRÁS–ÖSVÉNY–CÉL (SOURCE–PATH–GOAL) sémaegyüttes tűnt a legalkalmasabbnak. Ennek első leírása, vizuális megjelenítése a LAKOFF–NUÑEZ szerzőpáros (2000) nevéhez köthető, de az ő igen részletező (szándékozott végső cél, trajektor pilla-natnyi helyzete, iránya, valós vég helyzete stb.) felosztásuk helyett HEDBLÖM-éra támaszkodtam (2020: 66), amelyből a következő képiséma-elemeket emeltem ki (ahol szükséges volt, módosítva). A görög betűkkel jelölt sémákhoz hozzáadtam azokat a csoportokat, amelyekhez dominánsan köthetők.

1. ábraAz *el-* konkrét jelentéseinek képi sémái α) távolodás az ösvényen a forráshelytől a célhelyig (1. és 1a) csoport) β) távolodás az ösvényen a forráshelytől ismeretlen célhely felé (1b) csoport) γ) távolodás az ösvényen (1d) csoport) δ) távolodás a célhelyig (1c) csoport) ϵ) távolodás a nézőponti célhely elérésével (1e) csoport) ζ) a forráshely elhagyása (1. csoport) η) többfelé irányulás (2. csoport: a séma itt lehet a 2. ábrában jelölt is) θ) lefelé irányulás (3. csoport) ι) egyenes iránytól való távolodás, távolodás kör alakú ösvényen (4. csoport) κ) tulajdon távolodása forrásszemélytől, elkerülése a célszemélyhez (5. csoport)

Néhány magyarázat a megfeleltetésekhez: mint majd tapasztaljuk, a β) séma elkülönítését fogalomalkotó szerepe indokolta, ahogy az ζ -ét is, amihez külön családot nem is tudtam kapcsolni, hiszen a mozgás ténye implikálja a forrás-helyről való kimozdulást.

A képiséma-definíciók egy része utalt ugyan a szerepükre is, de összegezzük a róluk elmondottakat: a képi sémák olyan, a tapasztásainkból elvonatkoztatott, tanult, vizuális jellegű absztrakt struktúrák, amelyeknek vázlatossága, kidolgozatlansága miatt a rájuk épülő képiséma-metaforák sem nyújtanak részletekben gazdag képet a céltartományokról (KÖVECSES–BENCZES 2010: 227), tehát mindössze információs keretként szolgálnak a fogalmi metaforákhoz. Illusztrálásképp a VERTIKALITÁS, vagyis a 'fel, le' relációhoz tartozó képiséma-metaforákból néhány: A BOLDOGSÁG FENT VAN, A SZOMORÚSÁG LENT (HAPPY IS UP, SAD IS DOWN – MORE IS UP); A KEVESEBB LENT VAN, A TÖBB FENT (LESS IS DOWN, MORE IS UP) stb. (LAKOFF–JOHNSON 1980: 15–16.) Az igekötőknél maradvá, KÖVECSES ZOLTÁN a TARTÁLY sémához rendelhető kifelé irányulás kapcsán megállapítja, hogy a magyarban a *ki*- a negatív értéktartományba tartozó állapotokat (hiány, valaminek az elomlása) jelenít meg: *kiég, kifogy, kialszik* (KÖVECSES 2005: 52–53). A távolodást megjelenítő *el*- különféle jelentéseihez rögzült sematikus képek a vizsgálataim alapján a fogalmak szélesebb spektrumának megalkotásához járulnak hozzá, bár a behatóbb elemzések ugyanezt bizonyítanák a *ki*-vel összefüggésben is.

A továbbiakban ezeket a metaforákat a képi séma → fogalmi metafora → nyelvi kifejezés hierarchikus felépítést követve mutatom be, vagyis előbb meghatározom az adott irányjelentés által implikált képi sémát (1. ábra), majd hozzárendelem a megfelelő metaforát, végül ennek nyelvi reprezentációjával, az igekötős származékok főbb sajátosságaival foglalkozom. Terjedelmi okokból csak korlátozott példaanyaggal támasztom alá a következtetéseimet, de az adott családnagyságát jelzem.

4. Az *el*- irányjelölő funkcióinak képi sémái és a ROSSZ fogalmát megjelenítő jelentéscsoportok. A részletes leírás előtt szükségesnek tartom annak indoklását, hogy miért a ROSSZ – JÓ fogalmát tettem meg felosztásom vezérelvéül (lásd 2. ábra). Először is, mert a korpuszomat képező „teljes” *el*-es igekötőállomány szélesebb rálátást biztosított a funkciók összefüggéseire, árnyaltabb megkülönböztetésére, következésképpen a ROSSZ – mint általános érték kategória – nemcsak az EVELLEI KATA (2012) által vizsgált pejoratív és túlzó funkciókat foglalja magába, hanem a 'nem jó'-ként besorolt fogalmak közül sok mást is. Az, hogy mit tekintünk az egyik vagy másik pólushoz tartozónak, fontos kulturális üzeneteket hordoz, mert az értékek, a kultúrák e meghatározó összetevői a közösségek történetileg kimunkált normáiként irányítják az események, történések, elvek, emberek értékelését, szelekciójukat, útmutatást nyújtanak arról, mi a jó, a rossz, a becsületes, becstelen stb. A követésüket bizonyító értékítéletek, hitek, viszonyulások természetesen tetten érhetők a nyelv minden rétegében, nemcsak a nyelvi szokásokban, a diszkurzusépitkezésben, de a lexikon elemeiben, így a szavakban is. Hozzá kell tennem, az értékdimenzió fogalmába ágyazott térmetaforák megjelennek a Kolozsvári Kognitív Műhely tagjainak igekötő-leírásaiban is. Felfogásommal

ellentétben SZILÁGYI N. SÁNDOR szerint (1996) értékdimenzióról akkor van szó, ha az átvitt értelmű kifejezéseket nem lehet tér- vagy ontológiai metaforákhoz rendelni, és ha nincsenek mögöttük megtapasztalható, érzékelhető dolgok adta sémák. Amögött viszont, hogy egyes értékek miért egyik vagy másik térbeli pólus mentén helyezkednek el, ő is erős kulturális determináltságot feltételez.

4.1. Az 1. alapjelentés képi sémáihoz köthető metaforák és az azokat reprezentáló csoportok. Az 1., nagyrészt előre irányuló, a forráshelytől távolodó mozgást (α képi séma) valóságghűen mozgóképpel adhatnánk vissza, amelyben a trajektorok egyre messzebbre kerülnek a forráshelytől. A távolodás az érzékszerveink hatóköréből való kikerüléssel egyenlő, amit pedig nem látunk, érzékelünk, az eltűnt, a semmibe vezett, nem létezővé vált számunkra, és hiányként, vesztességként éljük meg. Mindez az esetek nagy részében kellemetlen mentális folyamatokat indít el bennünk: bizonytalanok, szomorúak, dühösek stb. leszünk.

A) A NEMLÁTHATÓSÁG, AZ ÉRZÉKELHETŐSÉG HIÁNYA TÁVOLODÁS (β) séma). A kb. 40 alakot számláló csoport tagjainak közös szemantikai jegye az alanyok vagy tárgyak nem látható állapotba kerülése. Nagyobb hányaduk metonimikus képzés (ESZKÖZ A CSELEKVÉS HELYETT) eredménye, vagyis az alapigében megneveződnek a trajektorok (*elfüggönyöz, elpalástol, elleplez, elkendőz*), máskor pedig a célhelyek (CÉLHELY A CSELEKVÉS HELYETT): *elvermel – verembe helyez; elföldel – földbe helyez*. Kisebb részükben a grammatikai tárgyak, mint a cselekvések ráhatottjai, a lativusi ragos célhelyek absztrahálódásai (*a víz a földekre borult – a víz elborította a földeket*). Ízelítőül egy tucatnyi belőlük: *elfed*^{1,2vál,3,4,5}, *elfelhősödik*¹, *ellep*^{1,2,3,4,5,6áv,7ritk}, *elleplez*^{1rég,2 rég,3áv}, *elkendőz*¹, *elpalástol*, *eltakar*^{1,2áv,vál}, *eltakarít*^{2áv,vál,4áv}, *eltűnik*^{1,2,3,4,5,8}, *eltüntet*, *elvesz*^{1,2,3,5,6,7,8áv}, *elveszik*. Hozzáteszem, hasonló funkciót a más képi sémára visszavezethető *be-* tölthet be.

B) A TÁRGYAK, DOLGOK MEGSZÜNÉSE, FIZIKAI MEGSEMISÜLÉSE TÁVOLODÁS (α , β) képi séma). Az ide sorolható formák (kb. 80 jelentés) alapigéi kauzativumok, vagyis a grammatikai tárgyra, alanyra irányulnak, azok fizikai állapotában csökkenést okoznak (*használ, kopik, apad, fogy*), vagy részekre bomlást, bontást jelenítenek meg: *bomlik, oszlik*. A csoport egyben jól példázza, hogy a képi séma metaforaképző szerepe együtt járhat a trajektorok egyedi metaforizációjával: *elfogyott a tej – elfogyott az erőm; eloltotta a tüzet – a víz eloltotta a szomját*. A család tagjaiból: *elapad*^{1,2áv, nép}, *elapaszt*^{1,2}, *elfogy*^{1,2,3}, *elfogyaszt*^{1vál,2}, *elkoptat*^{1,2}, *elhasznál*^{1,2}, *elkorhad*^{1,2áv,ritk}, *elkorhaszt*, *elnyű*^{1,2áv}, *elölt*^{1,2áv,vál}, *eloszlik*^{2,3áv, 5 rég}, *elpocsékol*¹, *elrongyol*, *elvásik*^{1,2,3áv,4áv,irod,5áv,irod,elay,6táv}. Ide tartoznak azok a tranzitív alakok is, amelyek az igeikötő szemantikai szerkezetébe beépült jelen fogalomnak köszönhetően nyerik el 'az alapigével kifejezett cselekvéssel megsemmisít' tartalmat: *elfestette az összes festéket*. Ilyenek többek között: *elfarag*¹, *elfen*¹, *elfest*¹, *elforr*^{1,3}, *elfő*², *elfőz*³, *elfüstöl*^{2biz}, *elhord*^{11,2}, *elköt*⁵, *ellő*², *ellövöldöz*¹, *elpipál*, *elpipázik*¹, *elpufogat*¹, *elrajzol*^{2ritk}, *elsüt*^{3nép}, *elszív*².

B₁) AZ IDŐ MÚLÁSA TÁVOLODÁS. Az időhöz kapcsolódó számos képből az idő megszemélyesítésére épülő, AZ IDŐ SZEMÉLY, AZ IDŐ MÚLÁSA AZ IDŐSZEMÉLY MOZGÁSA A TÉRBEN metafora tucatnyinál több alakot eredményez, amelyeknek a töve érhető módon mozgásige: *elcsúszik*^{8áv,ritk,költ}, *elfolyik*^{4áv}, *elfut*^{5áv}, *elhalad*^{4áv,vál}, *elillan*^{3áv,vál}, *eliramlik*^{2áv}, *eljár*^{III 5ritk, II/2}, *elmegy*^{1,4}, *elrepül*^{5áv}, *elrohan*^{3áv}, *elroppen*³.

elsuhan^{4átv,irod} *elszalad*^{5átv} *elszáll*^{5átv,vál} *elúszik*^{4átv,költ,rég,5átv} Kiemelem az ÉrtSz.-ban megtalálható, de már nem használatos *elcsúszik* költői használatát: *Ne hadd elcsúszni a jelent!* A szóban forgó tartalom megjelenhet AZ IDŐ MÚLÁSA KÖZELEDÉS metaforában is, ahol a célpont a beszélő, amely felé az idő mint mozgó entitás közeledik (lásd 1e) konkrét jelentés): *eljött/elérkezett az idő*.

C) AZ ÖNTUDATLAN, KONTROLL NÉLKÜLI FIZIKAI/PSZICHÉS ÁLLAPOTVÁLTOZÁS TÁVOLODÁS (β) képi séma). Ha valaki nincs magánál, vagy különböző okokból nem számíthatunk a mentális együttműködésére, olyannak tűnik, mint aki nincs jelen, „element”, de saját tapasztalataink is a ’nem az adott szituációban levés, az onnan eltávolodás’ képét erősítik bennünk. *Itt vagy?* – tesszük fel a kérdést elkalandozott partnerünkől; *testben itt van, de lélekben már messze jár* – alapítjuk meg hasonló okokból róla. Ezt az állapotot több, a távolodás mozzanatát magába foglaló szemléletes kifejezés is tükrözi: *element az esze, elgurult a gyógyszer, elementek tőle*. A 20 tagot számláló (*elájul, elalél, elbájol, elbódít, elbódul, elkábít, elrévül, elszedít, elszedül, elszongít* stb.), főként mentális történéseket leíró csoportban ritkán veszi át más igekötő az *el-* szerepét, bár újabban az *elájul* helyett gyakran hallható a *beájul*, de rendszerszerű használatról (szerencsére) nem beszélhetünk: **berévül, *bekábít*.

D) AZ IZOLÁLT ÁLLAPOT TÁVOLODÁS (α , η) képi séma). A tucatnál alig több alak a trajektorok forráshelytől való elszigetelését, elszigetelődését jeleníti meg. Az *elvág, elreked, elrekeszt* kivételével metonimikus képzés eredményei (ESZKÖZ A CSELEKVÉS HELYETT; VÉGÁLLAPOT A CSELEKVÉS HELYETT): *elbarikádol, elcsuk*₂, *elfalaz*_{1,2,3}, *elhatárol*_{1,2átv}, *elkerít*₁, *elreked*_{1,2}, *elrekeszt*_{1,2,3,4}, *elretesz*₁, *elsáncol*_{1,2átv}, *elszigetel*_{1,2átv}, *elszigetelődik*_{1,2átv}, *eltorlaszol*_{1,2}, *elzár*_{2,4,5,7átv}. Transzítív szerkezeteikben az ablativusi ragos határozók töltik be a forráshely szerepét, a tárgyak a mozgást végző trajektorok (*az országot elszigetelték a szomszédjaitól*), az intranszítív struktúrákban (*az ország elszigetelődött a szomszédjaitól*) a trajektorok értelemszerűen az alanyok. Az *el-* helyett használt *be-* (*befalaz, beretteszel, bekerít, bezár*) szemantikusabb leírásokat nyújthat, mivel tartály jellegűvé teszi a célhelyeket: *a kutyát bezárta az óljába*.

E) A FÉLELEM KELETKEZÉSE TÁVOLODÁS (ζ) képi séma). A metafora létét bizonyító tucatnyi formát csak negatív tartalmuk miatt választottam el a JÓ fogalmánál taglalt kezdetjelölő társaiktól. A félelem kellemetlen, szorongást keltő érzés, következésképpen az azt kiváltó személyek, tárgyak taszítanak bennünket, igyekszünk távol tartani magunkat tőlük, amit az állapot nyelvi reprezentációja is alátámaszt (*fél a kutyától, retteg/tart a betegségek től*). A félelem születését, kezdetét jelölő *el-* igekötős igék ugyancsak ennek a képnek a tükrözői: *elborzad, elborzaszt, elijed, elijeszt*_{2átv}, *elretten*_{vál}, *elrettent*_{vál}, *elrezzen, elrezzent*_{2átv,ritk,rég}, *elriad*_{ritk1,irod,2vál}. Konstrukcióikban az ablativusi ragok szintén az érzelmi távolodás forráshelyét, okozóját nevezik meg: *elrettent a feladattól; elidegenedett a társától*.

F) A NEGATÍV FIZIKAI RÁHATÁS TÁVOLODÁS (δ) képi séma) – az alanyok, tárgyak megvert állapotba kerülése (kb. 20 lexéma). A vitathatatlanul kellemetlenséget okozó fizikai erőszakot kifejező igékben (*ver, fenekel, náspángol*) az *el-* a meg-gel osztozik a szerepen, emezzel szemben a nagyobb fokú (’ameddig csak lehetséges, a végpontig’) ráhatást kifejezve: *megver – elver; meggyepál – elgyepál*.

A két igekötő ugyanakkor nem cserélhető fel kivétel nélkül egymással: *meg-ver elver*; **megporol – elporol*. Ide sorolható formák: *elagyabugyal*_{biz}, *elab-riktol*, *elagyal*, *elcsépel*_{2áv}, *eldönget*_{nép,biz}, *elfenekel*_{biz,tréf}, *elgyepál*, *elkalapál*, *ellazsnakol*_{ritk,nép}, *elnadrágot*_{biz}, *elnáspángol*_{táj}, *elpáhol*_{biz,tréf}, *elpaskol*, *elporol*_{1biz,tréf}, *elpüföl*, *eltángal*_{nép}, *elver*_{1,2áv}, *elrak*₄.

G) A TÚLZOTT MÉRTÉKŰ ÁLLAPOTVÁLTOZÁS A CÉLHELYEN VALÓ TÚLLÉPÉS (δ) képi séma). A grammatikai tárgyak, alanyok túlzott mértékű állapotváltozása. A metafora kialakulásához a végponthoz vezető ÚT/ÖSVÉNY, valamint a CÉLHELY sémák szolgáltak forrástartományul. Mindennapi tapasztalatunk, hogy a valós helybéli célt el lehet érni: *elfutott az erdőig*, *a vonat Vácig megy*, de azon túl is lehet lépni: *túlfutott a célon*; *a vonat elhagyta Vácot*. A célhely pontos elérésének mozzanatát, legyen az valós vagy absztrakt, mindössze négy igében találtam meg: *elér*_{1,5,ritk,6,7áv}, *elkap*_{1,1,II,1,2}, *eltalál*_{2,3áv,ritk,4áv,5áv}, *eltrafál*_{1,2áv}. Ezek közül – a VENDLER óta (1967) az eredményigék prototípusaként emlegetett – *elér* jól példázza, hogyan lesz a terminativusi rag tárgyaggá: *János elérte az erdőig* – *János elérte az erdőt*. A másik két igével pedig az illusztrálható, hogy a lativusi határozók hogyan válnak tárggyá az igekötős szintagmában: *János célba talált a fegyverével* – *János eltalálta a célt a fegyverével*; *János a közepébe trafált* – *János eltalálta a közepét*.

Míg a végpont, más szóval határ pontos elérése a pozitív értékkategóriába tartozik kultúránkban, az azon való túllépés, a tőle való távolodás a negatívba (A HATÁRON VALÓ TÚLLÉPÉS ROSSZ), miképpen több kifejezés igazolja: *nem ismeri a határokat*, *átlépett minden határt*, *a határon kívül ne lépj*, *ki-ki a maga határában tartsa magát*, szólnak a régi intelmek. Aspektuális értelemben transztelikusnak neveztem a funkciót a telicitás viszonylagosságát elismerő szláv aspektológusok (BONDARKO, GLOVINSZKAJA, MEHLIG) írásaira támaszkodva (SZILI 2021). A kb. 30 származék közül néhány: *elalszik*₂, *eléhezik*, *elérlik*, *elfagy*_{1,2}, *elfő*₁, *elhízik*, *elhűl*, *elkel*₃, *előregszik*, *elsokasodik*, *elszól*₁, *elvéni*_{1ritk,2nép}, *elalszik*₂, *elkésik*_{1,2,3}, *elnapol*_{1,2}, *elodáz*, *elszunyókál*_{2ritk}. A meg- és el- igekötők használata tehát a végpontosság legalább két fokozatának meglétét igazolják a magyarban: *meghízik* 'hízott állapotba kerül'; *elhízik* 'túlzott mértékben hízottá válik'.

H) AZ ESEMÉNYSZERŰSÉGEK CSÖKKENT INTENZITÁSA KEZDET ÉS VÉG NÉLKÜLI ÚTON TÖRTÉNŐ TÁVOLODÁS (γ) képi séma). Ugyancsak a tér és idő fogalmát összekötő metafora az ihletője ennek a sajátos, az aspektológiában delimitativnak nevezett, elég széles kiterjesztéssel bíró (kb. 180 alakot számláló) használatnak. A delimitatívum KIEFER FERENC meghatározása szerint „a cselekvés, folyamat időbeli behatároltságát fejezi ki”, parafrázisuk a 'behatárolt időt eltölt valamivel' (KIEFER 2006: 167): *eljátszogat*, *elénekelget*. Megállapítását azzal módosítanám, hogy az ÖSVÉNY séma a kezdő- és végpont nélkül, vagyis szakasz tulajdonságával vesz részt a jelentésalkotásban. Egy elejét és végét nem ismerő útszakaszon történő haladás vagy ilyen időszakaszban végzett cselekvés pedig a monoton ismétlődés, az időtlenség, a se eleje, se vége hatást, ezzel együtt a ráérősség érzetét kelti bennünk, visszafogott tempóra késztet bennünket. Ezért lehet a jelen tartalom mellett több másik olvasata is ezeknek a formáknak. J. SOLTÉSZ megjegyzi, hogy a hangsúly áttevődhet a cselekvés vissza-visszatérésére, megismétlődésére,

a cselekvésre való képességre vagy alkalmasságra (1959: 80). A példái alapján én inkább az utóbbi értelmezésrészlettel, vagyis a képesség, alkalmasság kifejezésével értek egyet: „Szépen *elbeszél magyarul, franziául*”; *Ha gyöngék is lábai, de ő elbiczeg*” (J. SOLTÉSZ 1959: 80). *Elélek én kenyéren és vízen is, ha kell*. (A témáról bővebben: SZILI 2021.) A csoport igéiből: *elácsorog*_{1,2}, *elálldogál*, *elálmodozik*, *elbabrál*_{1,2}, *elborozgat*_{1,2}, *eldiskurál*, *eldolgozat*, *eléldegél*, *elfeketezik*, *eliddogál*, *elolvas*_{3ritk,4 nép}, *elpereskedik*_{1,2}, *elpiszmog*_{1,2}, *elpoharazgat*, *elrepül*, *elszórakozik*_{1,2,3ritk}, *elvarr*₄.

4.2. A 2. jelentés képi sémájához köthető metafora és az azt reprezentáló csoport. A RÉSZEKRE BONTÁS, BOMLÁS TÁVOLODÁS (η) képi séma) – a trajektorok szétvált, részekre bomlott, bontott állapotba juttatásának, jutásának kifejezése (kb. 70 jelentés). Amint tapasztaltuk, a 2., *el* ≈ *szét-*, *össze-* funkcióban a trajektoroknak, a forrás- és céltartományoknak köszönhetően még ott volt a valós, több irányú helyváltoztatás. Itt azonban az igék a grammatikai alanyok és tárgyak új állapotát jelölik (jellegzetes ráhatott tárgyak), ami alkotóelemeik egymástól történő eltávolodásával jön létre. A valós mozgást biztosító három tényező absztrakttá válása a következő minta alapján mehetett végbe: az *elvágtat* a *kenyeret* szerkezetben a forráshely a teljes, ép kenyér, amelynek egyik fele az igében kifejezett cselekvés hatására trajektorrá lesz, eltávolodik a forráshelyétől. A céltartományok vagy nem neveződnek meg, vagy a metonimikus képzésnek köszönhetően (CÉL A CSELEKVÉS HELYETT, CÉLÁLLAPOT A CSELEKVÉS HELYETT) az ige nominális töve tartalmazza őket: *eldarabolja a fát* 'darabokra vágja a fát', *elaprítja a fát* 'apróra vágja a fát'.

Megjegyzendő, hogy három igekötő képi sémája is eredményezhet hasonló jelentést: *elaprít felaprít*, *szétaprít*, *összeaprít*; *eldarabol fel darabol*; *szét darabol*, *össze darabol*. Az eltérő igekötők használata persze más-más beszélői nézőpontot jelez, mint ahogy arra FAZAKAS EMESE utal (2015). Közülük a *szét-* a legszemantikusabb, egyben a legközelebb áll a 2. konkrét funkcióhoz, és nem melleleg a család minden egyes igéjével összekapcsolható. A *meg-* és az *el-* változatok a cselekvések megvalósulásának eltérő fokát jelölhetik, az *el-* a teljességet, míg a *meg-* relatív telicitást, az 'egy kicsit, kissé' tartalmat hordozza: *elhasad* – *meghasad*, *elreped* – *megreped*, *elvág* – *megvág*.

Az ide sorolható igék közül: *elaprít*_{ritk}, *elbomlik*_{1ritk,2vegy}, *eldarabol*_{1,2}, *elforgácsol*_{1ritk}, *elfoszlik*_{1,2 átv,ritk,irod}, *elfűrészel*, *elkorhad*, *elmállik*, *elmetél*, *elmetsz*_{1,2átv,ritk}, *elmorzsal*_{1,2}, *elrag*, *elreped*, *elreszel*_{1,2}, *elszaggat*_{1,2}, *elszakít*_{1,2}, *eltép*_{1,2átv,3irod}, *eltör*_{1,2}.

Közülük több alkalmas A TÁRGYAK, DOLGOK MEGSZŰNÉSE, FIZIKAI MEGSEMMISÜLÉSE TÁVOLODÁS metafora, illetve a halál képi megjelenítésére (lásd 6. pont).

4.3. A 3. jelentés képi sémájához köthető metafora és az azt reprezentáló csoport. A (MORÁLIS) ROSSZ LEFELÉ IRÁNYULÓ TÁVOLODÁS (θ) képi séma). A tulajdoni alak a fizikai földre kerülés különféle módjait megnevező tövek (*bukik*, *csúszik*, *esik*) metaforikus előfordulásából, valamint néhány erkölcsi romlást kifejező (*kallódik*, *züllik*, *zülleszt*) alapigés tagból áll. Mivel létezik A ROSSZ LENT, A JÓ FENT metafora, a *le-* igekötő is megjelenik ebben a funkcióban (*lezüllik*,

lecsúszik, lebukik, lemarad stb.), de a *meg*-gel is kifejezhető hasonló tartalom: *megbotlik* – *elbotlik*. Néhány példa: *elesik*^{4áv,ritk,5írod,rég}, *elbotlik*^{2áv,3áv,ritk}, *elbukik*^{2áv,4,5áv,ritk}, *elbuktat*^{2,3áv,ritk}, *elcsúszik*^{5áv,biz,6áv,ritk}, *elszól*¹, *elzüllik*^{1,2,3}, *elzülleszt*.

4.4. A 4. jelentés képi sémájához köthető metafora és az azt reprezentáló csoport. A HIBA (AZ EGYENES IRÁNYTÓL, A NORMÁTÓL VALÓ) TÁVOLODÁS (1) képi séma). A kb. 80 igét magába foglaló szemantikai család a grammatikai tárgyak hibás állapotba kerülésének, az alanyok hibázásának tükrözője. Az, hogy a tucatnyi valós mozgást visszaadó forma (*elhajlik, eltér, elkanyarodik* stb.) által képviselt képi séma kiterjesztése ilyen nagyfokú lehetett, magyarázható kulturális okokkal is. Mint ahogy azt több frazeológiai egység igazolja – *egyenest ember/jellem, egyenesbe hoz vmit, egyenesbe kerül, letér az egyenes útról* –, az egyenes úton való haladás, az egyenesség kultúránkban, így nyelvünkben is pozitív, a közösség által elfogadott normatív értékekkel azonosított erény, így az arról való letérés, a távolodás tőle összekapcsolódhatott a tévedés, a hibázás fogalmával.

A csoport szemantikai arculatát a *hibázik, ront, téved* stb., főként inessivusi vonzattal álló igék adják meg (*hibázik, téved vmiben*), amely határozórag az elkapcsolódásával a teljes ráhatást jelölő tárggyaggá változik: *János hibázott (a feladatban)* → *János elhibázta a feladatát*; *Anna kapkod a munkájában*. → *Anna elkapkodja a munkáját*. Az igei tövek és az *el*- találkozása arról is árulkodik, hogy a gyors, a figyelmetlen, szakszerűtlen munkavégzést a ROSSZ fogalmához rendeljük: *elhanyagol*^{1,2}, *elhirtelenkedik, elítél*^{1,2áv,vál,2/a}, *elkapkod*^{4áv,ritk,biz}, *elkontárkodik, elnagyol, elront*^{1,2,4,5}, *elsiet*^{2,3}, *eltéved*^{1,2rég,költ,3}, *eltéveszt*^{1,2,3áv}.

Ki kell viszont hangsúlyoznom, hogy a negatív tartalmú alapigével képzett származékoknál jóval nagyobb számban fordulnak elő „semleges” tövet tartalmazók (kb. 70 ilyen igét találtam a szótárban), amelyekben még hangsúlyosabb szerepet kap a HIBA, A ROSSZ (AZ EGYENES IRÁNYTÓL VALÓ) TÁVOLODÁS metafora: *elbaltáz, elbarmol, elcimez*^{ritk}, *elcsesz*^{argó}, *elért*^{2ritk}, *elfest*³, *elír*², *elkúr, elkezel*^{1/a}, *eljátszik*², *ellő*^{5áv,biz}, *elmér*², *elnéz*³, *elnevel, elolvas, elrajzol, elszab, elszámol*³, *elszúr, eltól*^{3áv}, *eltökít*³. Számuk a szótárban találhatóknál biztos magasabb, mivel családjuk a pillanat ihlette változatok sokaságával bővíthető. Ebben a funkcióban többük helyettesíthető a *félre*- igekötővel, sőt újabban mintha a *be*- is átvinné a szerepét: *benéztem*. A funkció ellentettje (‘jól, ahogy kell, a megfelelő mértékben’), mint sok más esetben, a *meg*:- *megnevel* – *elnevel*; *megmér* – *el-mér*; *megítél* – *elítél*.

4.5. Az 5. jelentés képi sémájához köthető metafora és az azt reprezentáló csoport. A következőkben taglalt állapotváltozást megjelenítő formákat a HIÁNY, A VESZTESÉG és a ROSSZ általános fogalma köti össze.

A ROSSZ/A HIÁNYOS FIZIKAI, LELKI ÁLLAPOT ELÉRÉSE TÁVOLODÁS (κ) képi séma). A legnépesebb, kb. 150 formát tartalmazó csoportosulás több képi sémában is gyökerezhet. Számottevőbb része épülhetett az 5. jelentéssel kapcsolatba hozható, A HIÁNY KELETKEZÉSE TÁVOLODÁS képre. A trajektoroknak (a tulajdon kategóriájába tartozó dolgoknak) elkerülése a forrásszemélyektől vagy a trajektorok célszemélyekhez kerülése ugyanis veszteséggel, hiány keletkezésével jár együtt: a *János eladományozta a javait* mondatban az értéktárgyaitól szabadul meg

a forrásszemély, a *padtársam elkérte a tollamat* szerkezetben foglaltaknak megfelelően ugyancsak ideig-óráig szegényebb leszek egy tollal. De visszavezethetők a szóban forgó származékok A ROSSZ A NORMÁTÓL VALÓ TÁVOLODÁS képre is (4. jelentés) is, sőt leképződhetnek akár az 1., alapfunkcióból is, hiszen a dolgok, személyek távolodását érzelmileg rosszul, egyfajta veszteségként érzük meg, ahogy azt is, hogy ami/aki a közelünkben volt, fizikailag elérhető volt számunkra, a távoli, az elérhetetlen kategóriába csúszik át, hiánnyá válik.

Az igék morfoszemantikai jegyei ugyancsak azt támasztják alá, hogy a nyelvi reprezentáció erős kulturális üzeneteket hordozója, ugyanis világosan kimutatható bennük, hogy milyen fizikai, szellemi, szociális jellemzőket rendel beszélő közösségünk az értékhiányos negatív oldalra. Kisebbik részük igei tövű (*elavul, elernyed, elgennyed, elhervad*_{1,2árv}, *elkormozódik, elsápaszt, eltörődik, elváltozik*_{1,2árv,3ritk,3tud}, *elzsibbad, elzsibbaszt*), a nagyobb melléknévi. Ez utóbbiak vagy az értékek hierarchiájában alul található tulajdonságokat jelenítenek meg (*csúnya, rút, lusta, csúf, torz, durva, tunya, terebélyes*), vagy valamilyen jónak tartott jegy hiányát foglalják magukba: *gyenge, satnya* (erő hiánya), *halvány, fakó* (színek hiánya), *homályos* (színek, kontúrok hiánya). A pozitív tulajdonság hiánya nemegyszer morfológiailag, fosztóképzővel jelölt: *bátortalan, erőtlen, színtelen, anyátlan, néptelen*. Az, hogy a fosztóképzős származékokhoz mikor társul, és mikor nem az *el-*, további kutatásokat igényel: *elszemtelenedik, elembertelenedik, elértéktelenedik*, de: **elfegyvertelenedik, *elgyökértelenedik*. Feltételezésem szerint a *-sodik* képzőbokkal való előfordulása inkább sémába foglalható azzal a megkötéssel, hogy az alapigének negatív irányú változást kell tartalmaznia (*elfásodik, elgazosodik, elgennyesedik, elkanászosodik*_{biz,rossz}), míg az azonos szerkezetű, de pozitívnak tartott változások jelölője a *meg-*: *elmagyarosodik – megmagyarosodik, elsokasodik – megsokasodik*. A két igekötő használata tehát egyértelműen jelzi a közösség ítéletét az igében foglalt folyamatról: *ez a vidék elnémetesedett; a század elején sokan megmagyarosították a nevüket*.

Ismét belebotlottunk tehát a *meg-* és *el-* egyazon funkción történő osztozkodásának jelenségébe az állapotváltozások végpontját megadó ún. perfektiváló szerepben. Az eredetileg 'vissza' értelmű *meg-* főként a pozitív értéktartományba sorolt tulajdonságokkal társult, így a két igekötő ellentétpárokat alkothat: *meg-táltosodik – elbátortalanodik; megerősödik – elgyengül; meggazdagodik – elszegényedik*. Máskor a változás fizikai, illetve pszichés természete dönti el, melyik igekötő használatos: a *meg-* a fizikai, az *el-* a pszichés átalakulások jelölője: *megpirosodik – elpirul; megfehéredik – elfehéredik*. (Ez szintén beleillik az 'itt' létező, valós és a távolodás a 'nem jelenlévő, nem megfogható' koncepcióba.) A fokozati rendbe helyezhető tulajdonságoknál a *le-* képi séma is megjelenhet: *elhalkít ≈ lehalkít*. Csokornyai a kb. 150 igéből: *elbutít*_{1,2}, *eldurvil*_{1,2}, *elerőtlenedik*_{1,2}, *elértéktelenedik, elfakul*_{1,2árv}, *elhalványodik*_{1,2árv,3árv}, *elhalványul*_{1árv,2árv}, *elhomályosodik*_{1,2,3árv,4árv,5árv}, *elhomályosul*_{1,2}, *elhülyül*₁, *elkedvetlenedik, ellágyul*_{1,2árv,3árv,ritk}, *ellustul*_{1,2 nép}, *elnéptelenedik*_{1,2}, *elpuhít, elsápad*₁, *elsatnyul*_{1,2}, *elsötétít*_{1,2árv,vál,3árv,vál}, *elszegényedik*_{1,2árv}, *elszíntelenedik*_{1,2árv}, *elszürkül*_{1,2,3árv,vál}, *eltompít*_{1,2árv,3ritk}, *eltorzít*_{1,2,3árv}, *eltorzul*_{1,2,3árv,irod}, *eltunyul, elvékonyodik*.

5. Az *el-* irányjelölő funkcióinak képi sémáihoz köthető pozitív fogalmak.

A teljes *el-*es igeállomány vizsgálatának hozadéka az a következtetés is, hogy A TÁVOLODÁS ROSSZ általános metafora köré rendelhető leképzések mellett – kisebb mértékben ugyan, de – találunk a JÓ tartományába helyezhető szemantikai csoportokat is. A fogalmat az ellentételezés kedvéért rendelem ide: a távolodás ugyanis az IDŐ TÉR, a CSELEKVÉS MOZGÁS fogalmi metaforákat figyelembe véve implikálja a célba érést, legyen az a cselekvés ideje vagy grammatikai tárgya. Meg kell jegyezni, hogy az ehhez a ponthoz rendelt alakokat az igeikötő tiszta perfektiváló, teljességet kifejező funkciójaként határozza meg a szakirodalom, hiszen a velük alkotott szerkezetekben a valós célba érést biztosító eszközök általában nagyfokú szintaktikai-szemantikai sematizáción mentek keresztül, tárgygyá, ritkábban alannyá váltak, az igeikötő pedig grammatikai elemmé lett. Megközelítésemben viszont a grammatikalizáltság, a sematizáltság magasabb foka nem zárja ki a funkciót motiváló képi séma meglétét.

A) A KOMMUNIKÁCIÓS PRODUKTUMOK LÉTREHOZÁSA TÁVOLODÁS (δ) képi séma). E rezultatív szerepében az *el-* messze alulmarad a *meg-*gel szemben, ugyanis főként az ún. kommunikációs igékkel mutat szabályos kapcsolódási mintát (az általános tartalmú alakok közül csupán az *elkészít*_{1,2,3'} *elkészül*_{1,2,3,5,6án'} *eltojlik* teljesítményigék, illetve az *elkövet*_{1,2} eredményige sorolható még ide). A kb. 60 forma közös jegye, hogy SMITH (1991) terminológiájával élve létrehozott tárgyakat tartalmazó szintagmákba épülnek bele. E tárgyfajták fizikai vagy időbeli kiterjedésük révén végigjárható útként szolgálnak az eseményszerűségek számára, amelyek annak végpontját elérve egy új entitást, jelen esetben valamilyen kommunikációs produktumot alkotnak meg: a *Mari elénekelte a dalt* mondatban Mari éneklésének végét a dal utolsó hangja jelenti, *A menyasszony elrebegette az igent* esetében a menyasszony rebegetésének végét pedig az *igen* szó utolsó hangjának kimondása. Az előbbieket miatt az *el-* helyettesíthető a *végig-* igeikötőszerű elemmel.

A csoport igéiből: *elbeszél*_p, *eldalol*_{1,2átv,költ'}, *eldadog*_p, *eldúdol*_p, *elénekel*_p, *elfütyül*_p, *elharangoz*_p, *elhegedül*_p, *elhúz*_{4,5'}, *elköttyög*_p, *elmesél*_{1,2'}, *elmond*_{1,2,3,4,5,6án'}, *elmormol*_p, *elnyög*_p, *elregél*_p, *elsorol*_p, *elsuttog*_{1váp}, *elszámlál*_{1,2'}, *elszaval*_{1,2rossz,3ritk,tréf}, *eltáncol*_p, *eliüt*_{1/2,6nép,7rég,9,11'}

B) AZ ÁLLAPOTVÁLTOZÁSOK KEZDETE TÁVOLODÁS (ζ) képi séma). Az ide tartozó kb. 60 igében foglalt állapotváltozásokat ugyancsak az idősíkon történő mozgásként konceptualizáljuk, amelynek első fázisa a kezdőpontból történő ki-mozdulás, ahogy az úton való elindulás kezdete a forráshely elhagyása. A funkció az *el-* etimológiáját tekintve egyértelmű: az *elő* 'előlső' névszó tőváltozata, amely előre irányulást kifejező határozószó volt. Az eseményszerűség kezdete lehet előkészítő szakasz nélküli, hirtelen történés (*elsírja magát*, *elkacagja magát*, *elszégylell magát*, *elgondolkodik*) vagy előszakaszos: *elalszik*_p, *elaltat*_{1,2'}, *elbóbiskol*_p, *elringat*_{1,2'}, *elszenderedik*_{1váp}, *elszenderül*_{1váp}, *elszundikál*_{1biz,tréf,2átv,váf}, *elszundít*_{bi,z'}, *elszunnyad*_p, *elszunnyókál*.

C) AZ ÁLLAPOTVÁLTOZÁS TÁVOLODÁS A CÉLHELY ELÉRÉSÉIG (δ) képi séma). Az állapotváltozásokat ebben a *meg-*es alakokhoz képest elenyésző (kb. 20 igéből álló) csoportban a tárgyak által kijelölt ösvény végigjárása idézi elő. Az A) csoportbeliekhez képest itt ún. inkrementális tárgyak jelennek meg a szintagmákban,

amelyek úgy töltik be kimérő szerepüket (TENNY 1994), hogy a cselekvés az idő előrehaladtával egyenes arányban közeledik a végponthoz, és azt elérve létrejön a kívánt állapotváltozás: *megeszi az almát, megrajzolja a házat – elcsépelik a búzát, elvégzi a feladatot*. Megjegyzem, több, már elavult kifejezés tárgyainál lehetünk tanúi a tér és idő fogalom egységesülésének, vagyis annak, hogy az idő átveszi a tér szerepét: ilyen az *elmulat*₂ jelentése: *Mulassuk el az éjszakát!* Ebben az esetben ma inkább az *át-*, *végig-* morféimák használatosak.

Ide helyezhetők többek között: *elcsépel*₁, *elboronál*, *elforr*_{2táj} *elintéz*_{1,2,3/b'}, *elmorzsol*_{2,3}, *elkönyvel*₁, *elmos*₁, *elmosogat*, *elmunkál*_{1,2}, *elrendez*_{1,2,3}, *elszánt*_{3nép'}, *elültet*₃, *elvégez*_{1,2}, *elvet*₇. A tömörülésnek több olyan tagja is van, amely a szituációba foglalt tárgya nélkül is előfordulhat: *elmosogattam, elszántottak a határban, elültettek, elvetettek*. Társigekötői a *meg-* (*megszánt, megmunkál*), valamint a *ki-*: *kicsépel, kiforr*.

6. A halál metaforái. Talán nem tekinthető véletlennek, hogy emberi létünk misztériumának, végességének a megjelenítése igen gazdag képekben. Ezek közül többnek szolgálnak alapul a távolodás képi sémái. Részletes leírásuk egy további dolgozat tárgyát képeznék, így most a konkrét funkciócsoportokból kiemelhető mikrocsoportosulások vázlatos bemutatására szorítkozom.

a) A HALÁL, AZ ELMŰLÁS TÁVOLODÁS, UTAZÁS. A képet főként az 1. alapjelentés igéinek metaforikus előfordulása hozza létre: *elköltözik, elmegy, elszólít, eltávozik, eltűnik, elhagy, elvisz*.

b) A HALÁL, AZ ELMŰLÁS ÁLOM, NYUGALMI ÁLLAPOTBA KERÜLÉS. Az álomba merülés igéinek (*elalszik, elnyugszik, elpihen, elszunnyad, elszenderedik, elszenderül*) metaforikus használata abból a tudásunkból táplálkozik, hogy a halál a külvilág érzékelésének elvesztésével egyenlő, másfelől abból a tapasztalásból, hogy a halál a nyugalom, a mozdulatlanság állapota.

c) A HALÁL, AZ ELMŰLÁS FÖLDRE KERÜLÉS, MÉLYBE JUTÁS. Kisebb számban, de találtam a halál fizikai jelei közül a földre kerülést, a test lefelé irányulását visszaadó lexémákat, amelyekhez az *el-* 3., 'le' jelentése szolgáltat képi sémát: *elbukik, eldöglik, eldől, elejt, elesik, elhanyatlik, elhull, elomlik*.

d) A HALÁL, AZ ELMŰLÁS, RÉSZEKRE ESÉS, BONTÁS. Az élet és az ép, teljes, egész test más kultúrákhoz hasonlóan nálunk is elválaszthatatlanul összeforr (lásd az *egészség* szót). A test sérülése, részekre bomlása, bontása tehát az élet kiáramlásával, megszűntével egyenlő: *elforgácsol*_{2átv}, *elforgácsolódik*_{2átv}, *elhamvad*_{4átv,költ,rég'}, *elhervad*_{3átv,ritk'}, *elporlik*_{3átv,ritk,irod'}, *elrohad*_{2átv,durv'}, *eltapos*_{2átv}, *eltipor*_{2átv}.

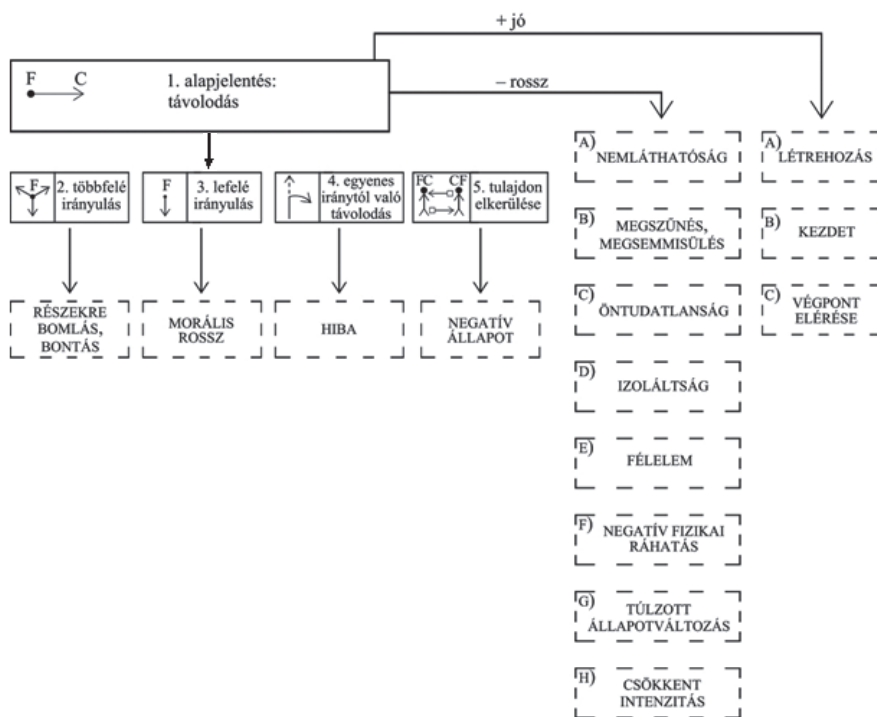
e) A HALÁL HIÁNY KELETKEZÉSE, VESZTESÉG. A halált megszemélyesítő (*elragadta/elvette tőlünk a halál*), valamint az azt veszteséggént megfogalmazó kifejezésekhez (*elvesztették/elvesztették az apjukat*) a képi sémát a HIÁNY, VESZTESÉG fogalmával társítható 5. csoport adja.

7. A konkrét és metaforikus jelentések hálózata. A feldolgozott anyag nagysága indokoltá teszi az eddigiek áttekinthető rendszerbe foglalását, amit a 2. ábra segítségével teszünk meg. A rendszer koherenciáját a konkrét és absztrakt jelentések egymáshoz történő kapcsolódása biztosítja (lásd nyilak). A folytonos

vonallal jelölt cellák az *el-* konkrét alapjelentését, valamint az abból levezethető öt jelentésváltozatot mutatják. Miképpen az a szaggatott cellákból kiolvasható, a fogalmi metaforák a konkrét jelentésekből eredeztethetők: az erősen sematikus alapjelentés képi sémájából a JÓ és a ROSSZ fogalmához köthető csoportok (A NEMLÁTHATÓSÁG, AZ ÖNTUDATLANSÁG, AZ IZOLÁLTSA G TÁVOLODÁS stb.) nyerik a motivációjukat, de az öt konkrét jelentésváltozat képi sémái is bírnak metaforikus jelentéskiterjesztésekkel: A RÉSZEKRE BOMLÁS, BOMLÁS TÖBBFELE IRÁNYULÁS, A MORÁLIS ROSSZ LEFELE IRÁNYULÓ TÁVOLODÁS stb.

2. ábra

Az *el-* igekötő jelentéshálój a valós és metaforikus jelentések összefüggésében (az átláthatóság kedvéért a metaforákat rövidítettem)

8. Összegzés. Dolgozatomban az *el-* igekötős igék teljes állományára támaszkodva a metaforizáció két fő típusát tudtam elkülöníteni a jelentéssalkotásban, az egyedi és rendszerszerű metaforizációt. Az előbbinek két változata körvonalazódik, az egy alapigéhez köthető „társtalan” metaforák (*elkenődik* 'szomorú lesz' jelentésben), valamint azok az esetek, amikor a hasonló jelentésű igék kisebb családokat alkotnak (lásd a halál metaforái). Vizsgálatom középpontjába a rendszerszerű metaforizációt állítottam. Alapkonceptióm értelmében a konkrét irányvátoztatást kifejező funkciók különféle képi sémák hordozói, amelyek más-más metaforikus jelentéscsoportokban azonosítható fogalmi metaforákká állnak össze (2. ábra).

A választott megközelítés reményeim szerint részben átírta a hagyományos felosztásokat (BUDENZ 1863; J. SOLTÉSZ 1957), megvilágította a valós, érzékelésen alapuló és absztrakt jelentések szerves kapcsolatát, leírta kapcsolódásuk mechanizmusát, kiegészítette, módosította az eddigi kognitív elemzések eredményeit. Részeredményként egyértelműsítette, hogy nem csak a túlzó és pejoratív tartalmú *el*- igekötős igék köthetők a negatív értékekhez, ugyanis az *el*- a ROSSZ fogalmához rendelhető eseményszerűségek, állapotok jóval szélesebb körének megjelenítője. A metaforikus csoportok egyben adalékokkal szolgálnak a ROSSZ – JÓ érték kategóriák kultúránkra jellemző jegyeinek megállapításához, a mit tartunk rossznak, mit tekintünk jónak kérdés megválaszolásához, sőt ráirányítják a figyelmet az ugyancsak a kogníció által feldolgozott érzelmek fontosságára a fogalomalkotásban. A képi sémák beemelése a jelentésértelmezésbe nem utolsó sorban hozzájárulhat a magyart idegen nyelvként tanulók figuratív kompetenciájának fejlesztéséhez is, amelynek fontosságára többek között TÓTH-CZIFRA ERSZÉBET dolgozata hívja fel a figyelmet (2017). A *meg*-es alakokkal történt összevetésekben csak utalni tudtam a két igekötő ellentétes funkcióira (bővebben FAZAKAS 2015: 244–285), de körvonalazódni látszik egy, AZ ITT JÓ, A TÁVOLODÁS ROSSZ metaforapár: *megszületik, megjavít, megbarátkozik – elpusztul, elront, elhidegül*. A perfekтивáló szereppel azonosított nagyszámú analógiás származék és a taglalt fogalmi metaforák összefüggése ugyanakkor megerősítette a kognitív irányzat grammatikával kapcsolatos alapállításának helytállóságát is, jelesül azt, hogy az irányjelentés „elvesztésével” azonosított funkciókban sem beszélhetünk teljes jelentésnélküliségről.

Kulcsszók: metaforizáció, orientációs metaforák, képiséma-metaforák, *el*- igekötős igék, nyelvi reprezentáció.

Hivatkozott irodalom

- ANDOR ENIKŐ 1999. *Az EL viszony jelentésszerkezete a magyar nyelvben*. Szakdolgozat. BBTE, Kolozsvár.
- BUDENZ JÓZSEF 1863. A magyar *meg* igekötőről. Bevezetésül: az árja nyelvek néhány állítólagos hatásáról a magyar nyelvre. *Nyelvtudományi Közlemények* 2: 161–188.
- CIENKI, ALAN 1997. *Some Properties and Groupings of Image Schemas*. In: VERSPOOR, MARJOLIJN H. – LEE, KEE DONG – SWEETSER, EVE eds., *Lexical and Syntactical Constructions and the Construction of Meaning*. Current Issues in Linguistic Theory 150. John Benjamins, Amsterdam. 3–16. <https://doi.org/10.1075/cilt.150.04cie>
- DÉKÁNY, ÉVA 2008. EL + verb complex predicates in Hungarian. *Nordlyd* 35/1: 1–17. <https://doi.org/10.7557/12.135>
- ÉrtSz. = *A magyar nyelv értelmező szótára* 1–7. Főszerk. BÁRCZI GÉZA – ORSZÁGH LÁSZLÓ. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1959–1962.
- EVELLEI KATA 2012. Az *el*- igekötő pejoratív jelentése(i). *Ösvények* 2012/2: 1–22. https://osvenyek.elte.hu/media/b6/4c/193b62688c7bd8b364aeee3134c3a1bcf68fee14d19a03ed49a2d8d8b8a3/%C3%96sv%C3%A9nyek2_Evellei.pdf (2022. 04. 20.)

- FAZAKAS EMESE 2015. *A magyar igekötőrendszer változása a 15. századtól napjainkig hét térvizony szemantikai struktúrájának alapján*. Egyetemi Műhely Kiadó – Bolyai Társaság, Kolozsvár.
- HEDBLUM, MARIA M. 2020. *Image Schemas and Concept Invention. Cognitive Logical and Linguistic Investigation*. Springer International Publishing, Cham. <https://doi.org/10.1007/978-3-030-47329-7>
- JOHNSON, MARK 1987. *The Body in the Mind. The Bodily Basis of Meaning, Imagination, and Reason*. University of Chicago, Chicago.
- KALLA, VIKTÓRIA 2013. *Az el igekötő jelentésváltozásai*. In: GELLÉRFI GERGŐ – HAJDÚ ATTILA szerk., *Eötvözet II. Az Eötvös József Collegium és az Eötvös Loránd Kollégium II. közös bölcsészkonferenciáján elhangzott előadások (Szeged, Eötvös Loránd Kollégium, 2013. május 10)*. Szegedi Tudományegyetem Eötvös Loránd Kollégium, Szeged. 46–59.
- KIEFER FERENC 2006. *Aspektus és akcióminőség különös tekintettel a magyar nyelvre*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KOTHENCZ GABRIELLA SZILVIA 2012. Képi sémák és határozóragok. In: TOLCSVAI NAGY GÁBOR – TÁTRAI SZILÁRD szerk., *Konstrukció és jelentés. Tanulmányok a magyar nyelv funkcionális kognitív leírására*. ELTE, Budapest. 31–58.
- KÖVECSES, ZOLTÁN 2010. *Metaphor. A Practical Introduction*. Oxford University Press, New York.
- KÖVECSES ZOLTÁN – BENCZES RÉKA 2010. *Kognitív nyelvészet*. Akadémiai Kiadó, Budapest. <https://doi.org/10.1556/9789630597340>
- KUHN, WERNER 2007. An Image-Schematic Account of Spatial Categories. In: WINTER, STEPHEN – DUCKHAM, MATT – KULIK, LARS – KUIPERS, BEN eds., *Spatial Information Theory. Lecture Notes in Computer Science 4736*. Springer, Berlin–Heidelberg. 152–168. https://doi.org/10.1007/978-3-540-74788-8_10
- LAKOFF, GEORGE 1987. *Women, Fire, and Dangerous Things. What Categories Reveal About the Mind*. University of Chicago Press, Chicago.
- LAKOFF, GEORGE – JOHNSON, MARK 1980. *Metaphors We Live By*. University of Chicago Press, Chicago, London.
- LAKOFF, GEORGE – NUÑEZ, RAFAEL L. 2000. *Where Mathematics Comes From. How the Embodied Mind Brings Mathematics into Being*. Basic Books, New York.
- MANDLER, JEAN. M. – CÁNOVAS, PAGÁN 2014. On defining image schemas. *Language and Cognition* 6/4: 510–532. <https://doi.org/10.1017/langcog.2014.14>
- OAKLEY, TODD 2007. Image schema. In: GEERAERTS, DIRK – CUYCKENS, HUBERT eds., *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*. Oxford University Press, Oxford. 214–235.
- ROHRER, TIM 2006. Image Schemata in the Brain. In: HAMPE, BEATE ed., *From Perception to Meaning. Image Schemas in Cognitive Linguistics*. Mouton de Gruyter, Berlin. <https://doi.org/10.1515/9783110197532.2.165>
- SMITH, CARLOTA, S. 1991. *The Parameter of Aspect*. Studies in Linguistics and Philosophy 43. Kluwer Academic Publishers, Dordrecht.
- J. SOLTÉSZ KATALIN 1959. *Az ősi magyar igekötők (meg, el, ki, be, fel, le)*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

- SZILÁGYI N. SÁNDOR 1996. *Hogyan teremtsünk világot?* Erdélyi Tankönyvtanács, Kolozsvár.
- SZILI KATALIN 1995. *Az igekötők funkcionális szempontú vizsgálatának kérdései*. Kandidátusi értekezés.
- SZILI KATALIN 2003. A *ki* igekötő jelentésváltozásai. *Magyar Nyelv* 99: 163–188.
- SZILI KATALIN 2005. A *be* igekötő jelentésváltozásai I–II. *Magyar Nyelvőr* 129: 151–164, 282–299.
- SZILI KATALIN 20021. Az *eljátszogat*, *elénekelget*-féle alakok aspektuális megítéléséről. Adalékok a telicitás, terminativitás fogalmához. *Magyar Nyelv* 117: 158–173. <https://doi.org/10.18349/MagyarNyelv.2021.2.158>
- TALMY, LEONARD 1988. Force dynamics in language and cognition. *Cognitive Science* 12: 49–100. https://doi.org/10.1207/s15516709cog1201_2
- TALMY, LEONARD 2005. The fundamental system of spatial schemas in language. In: HAMPE, BEATE ed., *From Perception to Meaning. Image Schemas in Cognitive Linguistics*. Cognitive Linguistics Research 29. Walter de Gruyter, Amsterdam. 199–234. <https://doi.org/10.1515/9783110197532.3.199>
- TENNY, CAROL L. 1994. *Aspectual Roles and the Syntax-Semantics Interface*. Kluwer, Dordrecht.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2021. A *fel* igekötős igék konstrukciói. Kognitív szemantikai elemzés. *Argumentum* 17: 418–436. <https://doi.org/10.34103/argumentum/2021/21>
- TÓTH-CZIFRA ERZSÉBET 2017. „Az egy felemelő pillanat volt”. *THL*, 204–216.
- TSENG, MING-YOU 2007. Exploring image schemas as a critical concept. Toward a critical cognitive linguistic account of image-schematic interactions. *Journal of Literary Semantics* 36: 135–157. <https://doi.org/10.1515/jls.2007.008>
- VENDLER, ZENO 1967. *Linguistics in philosophy*. Cornell University Press, Ithaca.
- WEN, XU – TAYLOR, JOHN R. 2021. *The Routledge Handbook of Cognitive Linguistics*. Routledge, London – New York.

The role of metaphorisation processes in verbs prefixed with *el-*

Drawing on the full set of verbs prefixed with *el-*, the paper uses a cognitive framework to explore the role of metaphorisation in meaning making, focusing on the SOURCE–PATH–GOAL schema. According to its basic idea, functions expressing a specific change of direction carry various image schemas, and groups of metaphorical meanings are linguistic representations of conceptual metaphors exploiting image schemas as source domains. This approach has shed light on the organic relationship between concrete and abstract meanings and has clarified that verbs prefixed with *el-* represent a wide range of events and states associated with the concept of BAD. Examples include CESSATION/ PHYSICAL DESTRUCTION IS MOVING AWAY; ISOLATION IS MOVING AWAY; FEAR, THE EMERGENCE OF FEAR IS MOVING AWAY; UNCONSCIOUSNESS IS MOVING AWAY; ERROR/BAD IS MOVING AWAY FROM THE STRAIGHT DIRECTION; BAD, THE ATTAINMENT OF A DEFECTIVE STATE IS MOVING AWAY, etc.

Keywords: metaphorisation, orientational metaphors, image schema metaphors, prefixed verbs with *el-*, linguistic representation.

SZILI KATALIN
Eperjesi Egyetem, Magyar Nyelv és Kultúra Intézete

A *hogy* nélküli *lehet* használatáról

1. Bevezetés. A témáról a 2010-es években több tanulmány is megjelent (GUGÁN 2015; DEME–GUGÁN–SASS–MÁDY 2017; BENŐ–HEGEDÜS 2019). Írással hozzájuk csatlakozom.

Először illő és célszerű tisztáznom, mit értek a *hogy* nélküli *lehet* használatán. Kiindulásul az olyan összetett mondat szolgál hozzá, amelyben a *lehet* igéhez mint modális főmondathoz *hogy* kötőszós mellékmondat csatlakozik alanyi alárendeléssel. (Vö. ÉrtSz. *lehet* I. 5. c.) Például: *Lehet, hogy elmegyünk kirándulni.* Az ilyen tagmondatkapcsolatban a közlés lényegét a mellékmondat fejezi ki. A főmondatnak az a szerepe, hogy jelezze: a mellékmondatbeli tartalom nem tény, hanem lehetőség; úgy is mondhatjuk, hogy a *lehet* függő lehetőséget jelző, tartalomváró főmondat (HADROVICS 1969: 195). (Az ÉrtSz. szócikkében az említett jelentésárnyalatnak ez a meghatározása: ’<főmondat értékű használatban alanyi mellékmondattal:> elképzelhető, feltételezhető, megeshetik, megtörténhetik; meglehet, talán’.)

Mind GUGÁN KATALINNAK (2015), mind a BENŐ–HEGEDÜS szerzőpárosnak (2019) a tanulmányában főszerephez jutott az a jelenség, hogy a mellékmondatból a *hogy* kötőszó elmaradhat, és ennek különféle következményei lehetnek. Mindkét tanulmány azt állítja, hogy a *hogy* törlése után előálló helyzet kétféleképpen elemezhető (GUGÁN 2015: 45–48 és a nyomán BENŐ–HEGEDÜS 2019: 189). GUGÁN KATALIN nyilván a generatív és történeti szemléletű megközelítés miatt jellemzi így a helyzetet. A *hogy* törlése után előálló produktumot tekintve úgy látom, hogy ténylegesen kétféle mondat szerkezettel van dolgunk.

Az egyikben a mondat a *hogy* törlése után is megmarad összetettnek, alanyi alárendelő tagmondatkapcsolatnak. A fentebbi példára visszautalva tehát ilyen: *Lehet, elmegyünk kirándulni.* A *hogy* kötőszós megoldástól sem szerkezetében, sem tartalmában nem tér el. A főmondat nem veszít nyomatékából, a tagmondatok határán megmarad a szünet. A kötőszó nélküli forma legfőljebb stílusában különbözik a kötőszóstól: irodalmiasabb, választékosabb hatású lehet; adott esetben a szóismétlés elkerülését, a változatosságot is szolgálhatja. Részben megfelel annak, amit KENESEI (1992: 673) „kettőspontos” stílusnak nevez.

A másik esetben viszont valódi grammatikai változás történik. A *hogy* elmaradásával átrendeződik a mondat szerkezete. A tagmondathatár és vele együtt a szünet eltűnik, a *lehet* veszít a nyomatékából, sőt a kiejtésében akár redukció is bekövetkezik [le^het, leet], noha ez nem szükségszerű. Az egykori főmondat belesüllyed a mellékmondatába, azaz egyesül vele. Az említett példamondat tehát ilyenné alakul át: *Lehet elmegyünk kirándulni.* Ebben a *lehet* módosítószó, más terminussal (például GUGÁN KATALIN szóhasználatával) élve: mondatathatározó, vagyis a most ismertetett grammatikalizációs folyamat a *lehet* szófajváltásához vezetett. – Ez a módosítószó azt érzékelteti, hogy a beszélő a mondatbeli állítást komolyan számításba vehető lehetőségnek tartja, de nem biztos az érvényességében.

Nagyjából a *talán* szinonimájának tekinthető, bár bőven akadhatnak olyanok, akik szerint erősebb valószínűséget jelez, mint amaz.

Mindehhez hozzáteszem, hogy feltételezésem szerint GUGÁN KATALIN helyzetértékelése és az enyém között inkább csak szemléleti a különbség, nem pedig lényegi. És mint az alábbiakból kiderül, magam is belátom, hogy a *hogy* nélküli *lehet* kétféle használatát a gyakorlatban nemegyszer sokkal nehezebb megkülönböztetni, mint elméletben.

Tanulmányomban saját gyűjtésű példák közreadásával szeretnék hozzájárulni a *hogy* nélküli *lehet* viselkedésének jellemzéséhez. Céljaim közé tartozik az is, hogy felhívjam a figyelmet néhány elemzési nehézségre, módszertani csapdára. Nem utolsósorban pedig olyan megjegyzéseket is teszek, amelyek a jelenség eredetével és terjedésével kapcsolatosak.

2. Hallott adatok. Ha a *hogy* nélküli mondat szóbeli közlésből való, akkor véleményem szerint általában elég könnyű eldönteni, hogy az átrendeződött mondat szerkezetet és a *lehet* módosítószói alkalmazását képviseli-e; annál is inkább, mivel tapasztalatom szerint a másik, tagmondat-kapcsolatos típus a szóbeliségre nem jellemző. (Ezt a tapasztalatot megerősítő megfigyelésként vö. BENŐ-HEGEDŰS 2019: 193.) A mondat szerkezet átalakulásának többnyire jól felfedezhető tünete a *lehet* utáni érzékelhető szünetnek a hiánya és a *lehet* hangsúlytalanabb, nemegyszer kapkodó, valamelyest redukált kiejtése.

A hallott, azaz nem írott forrásból származó adatok közül elsőként azt említem, amelyik felhívta a figyelmemet a *lehet* utáni *hogy* elhagyásával bekövetkezett mondat szerkezeti átrendeződésre és a *lehet* szófajváltására. Nagyon sajnálom, hogy elmulasztottam a szöveggörnyezet és a dátum pontosabb rögzítését, a kontextus lényegére és a számunkra fontos szövegrészletre azonban jól emlékszem. – A mondat 2011-ben hangzott el a Való Világ című televíziós valóságshow 4. sorozatában. A műsorvezető arról kérdezte az egyik játékost, Bécit, a 26 éves szentendrei tánctanárt, hogy mi a véleménye vetélytársáról, Alekoszról. Béci a válaszában kiemelte, hogy sejtése szerint Alekosz népszerű lehet a nézők körében, de talán csak azért, mert a nézők csupán a napi (körülbelül félórányi) összefoglalókból ismerik, és nem kell egész nap elviselniük. Majd hozzátette: „[Ha én is csak az összefoglalókból ismerném], *lehet* nekem is kedvencem lenne.” A hangsúly nélkül ejtett *lehet* után Béci nem tartott szünetet.

2014-ben a Való Világ 6. sorozatát (az RTL II. tévécsatornán) már a gyűjtés szándékával figyeltem. Az ország különféle tájairól érkezett, nagy többségben huszonéves versenyzőknek körülbelül a felétől (15-ből 8-tól) hallottam a vizsgált mondat típust, persze egyénenként különböző sűrűséggel. A valóságshow négy hónapja alatt 90-nél több adatot jegyezhettem fel. (Igaz, a műsort „csak” gyakran néztem, nem mindennap. Gyűjteményem néhány példáját egyébként GUGÁN KATALIN is felhasználta 2015-ös tanulmányában, igen korrekt módon jelezve, hogy tőlem kapta őket.)

A teljes gyűjtemény közlésére itt természetesen nincs terem (és szükség sincsen rá), de bő válogatást mutatok be belőle, hogy szemléltessem az adatok

többféleségét. Minden példa mellett megadom, hogy a valóságshownak melyik játékosától származik, valamint azt is, hogy 2014-nek melyik napján hangzott el.

Az alapeset természetesen az, ha a *lehet* módosítószó a mondat élén áll: „[Viki:] *Lehet* holnap ellopok egy macit” (febr. 12.); „[Ádám:] *Lehet* rafináltak lesznek [a játékosársak]” (márc. 4.); „[Aurelio:] *Lehet* ez az utolsó bulink így együtt” (márc. 15.); „[Iza:] *Lehet* mégis eszek egy kis pástétomot” (márc. 22.); „[Krisztián Izának:] *Lehet* most kajázok itt veled utoljára” (márc. 29.); „[Teo:] *Lehet* nem volt benne konkrétan az a szabályba, hogy a másikat ne rúgjuk már föl” (ápr. 9.).

Megesik, hogy a mondatkezdő *lehet* nemcsak módosítószóként, hanem ’bár, jóllehet’ jelentésű megengedő kötőszóként is értelmezhető: „[Viki:] *Lehet* kövér vagyok, de a fejem normális” (márc. 12.).

A *lehet* módosítószó előtt állhat szervesen mondatrészlet, megszólítás vagy diskurzusjelölő: „[Viki:] *Aurelio, lehet* ez az utolsó este, én úgy akarom tölteni, a melledre hajtva a fejem” (febr. 16.); „[Ádám:] *Hát, lehet* igazatok van” (márc. 4.).

Az persze szintén előfordul, hogy a *lehet* nem abszolút mondatkezdő elem, hanem az összetett mondatnak egy másik tagmondatát indítja: „[Viki:] Ő [ti. Aurelio] a villának az egyik lelke, *lehet* én vagyok a másik” (máj. 4.). És az is megtörténik, hogy a *lehet*-et (magyarázó) kötőszó kapcsolja a szövegelőzményhez: „[Teo:] *hiszen lehet* van abban valami, amit itt mindenki mondott” (ápr. 23.).

A *lehet* módosítószó előtt a (tag)mondatban állhat topik szerepű határozó: „[Aurelio:] *egy hét múlva lehet* megbocsájtok neki” (márc. 13.); „[Zsófi Vikiről:] És ő a legjobb barim. [Aurelio kommentárja:] *De holnap lehet* Iza...” [ti. Zsófi talán Izára fogja azt mondani, hogy ő a legjobb barátnője] (ápr. 29.); „[Viki:] *A saját levébe’ lehet* még jobb, mint ha olajba’ lenne” [ti. a spagetti] (máj. 2.); „[Teo:] Úgy gondolom, *Iza ellen lehet* nagyobb esélyem lenne visszajönni” (ápr. 21.). – A topik kontrasztív is lehet: „[Krisztián:] Ma jóba’ vagyunk, *holnap lehet* utáljuk egymást” (febr. 25.).

Ha a topikos eseteket a „*lehet* modális ige mint főmondat + *hogy* kötőszós alanyi mellékmondat” tagmondatkapcsolatból vezetjük le, akkor azzal kell számolnunk, hogy a mondat szerkezeti átrendeződést és a *lehet* szófajváltását mondatátszövődés előzi meg: a mellékmondatnak a közlés szempontjából fontos eleme kiemelt pozícióba, a főmondati állítmány elé kerül, és ezután történik meg a *hogy* kötőszó törlése, a tagmondathatár eltűnése, a *lehet* nyomatékának gyengülése és a szófajváltás. A szóban forgó adatsor első példáján szemléltetve: *Lehet, hogy egy hét múlva megbocsájtok neki* → *Egy hét múlva lehet, hogy megbocsájtok neki* → *Egy hét múlva lehet megbocsájtok neki*. Lehetséges azonban az is, hogy nem szükséges ehhez a levezetéshez folyamodnunk, hanem a beszélő a ’talán’ jelentésű, grammatikalizálódott *lehet* módosítószót egyszerűen betoldja a közlésébe, egy egyszerű mondatba annak a jelzésére, hogy nem tényt akar kifejezni: *Egy hét múlva megbocsájtok neki* → *Egy hét múlva lehet megbocsájtok neki*. Erre a lehetőségre különösen akkor gondolhatunk, ha a beszélő már más módon is jelezte, hogy nem tényt fejez ki (l. pl. az *úgy gondolom* részletet a Teótól idézett adatban).

Az összetett mondatokban utalószó vagy vonatkozó névmási kötőszó is állhat a *lehet* előtt: „[Ádám Izának:] Ha Krisztián nem lenne, *akkor lehet* jobb esélyekkel indulnék nálad” (márc. 12.); „[Viki, válaszként egy műsorvezetői

kérdésre:] Ez a párbaj, ez a kék kendő nyitotta fel az én szememet, hogy vannak olyan emberek bent a villában, *akik lehet* látják énbennem azt, amit én is keresek valahol” (febr. 16.).

A *lehet* módosítószó néha párosan is használatos, szembeállításban: „[Ádám:] *Lehet* meg fogtok lepődni, *lehet* nem” (márc. 13.); „[Aurelio:] Hát most ez *lehet* gáz, *lehet* nem” (ápr. 22.).

Kivételesen a szinonimájával halmozva szintén felbukkan, tartalmi és kifejezésbeli bizonytalankodás jeleként: „[Aurelio:] Jó, a mega-giga nagyságúaktól [ti. pókoktól] még *talán lehet* most is kikönnyezek” (máj. 5.).

Megesik, hogy ismételve, gondolatritmus-szerű hatást keltve jelenik meg: „[Aurelio:] *Lehet* rosszul döntöttem; *lehet* tényleg eltaszítom azt, aki mellém állt volna” (márc. 14.). És előfordul, hogy a beszélő többszöri ismétléssel szinte tobzódik a használatában: „[Teo:] Átgondoltam minden mást, hogy *lehet* igazatok van, és *lehet* ezeket a dolgokat mérlegelnem kell, át kell gondoljam, hiszen *lehet* az volna a jobb döntés, és nem az, amit én gondolok” (ápr. 23.).

Olyan adatot is feljegyezhettem, amelyben a *lehet* hátravetve tűnik fel: „[Viki:] Azt odadom, de én eladom a hot dogot is(,) *lehet*” (febr. 19.). – Ebben a szörendben a *lehet, hogy...* mondat szerkezetétől való erős függetlenedést látok. A hátravetés talán egy kis szünettartással is jár; ezt jelzem a zárójelbe tett vesszővel. – Bár az adatnak szinte kivételes volta miatt nem egészen helyénvaló, szeretnék itt utalni arra a (vizsgálattal alá nem támasztott, csupán mindennapi tapasztalatokon alapuló, egy ismeretterjesztő cikkemben szóba hozott) megfigyelésemre, hogy a határozószók és módosítószók napjainkban, különösen a fiatalok nyelvhasználatában, hajlamosabbak arra, hogy a mondat végére kerüljenek, mint korábban (vö. HORVÁTH 2021: 517).

A Való Világból vett példák sorát olyan adattal zárom, amely elhangzásának a körülményei miatt különbözik a társaitól. Míg azok nagy többségükben spontán megszólalásokból valók, ez olyan esetet képvisel, amelyben a játékosnak módja volt az előzetes felkészülésre, sőt arra is, hogy beszédét leírja és felolvassa: „[Viki:] Azt tudom, milyen érzés egy kék kendőt [= a kihívottság jelképét] viselni, járni-kelni a villában úgy, hogy tudod [általános alany]: *lehet* ez lesz az utolsó [ti. kb. ilyen alkalom]” (febr. 16.). – Viki gondosan olvas, érezhetően ügyel a tagmondatok közötti szünettartásra, a *lehet* után viszont nem tart szünetet, hiszen ott nincs tagmondathatár. (Az esetről lényegében ugyanígy: GUGÁN 2015: 47.)

Szintén hangzó anyagot, de más típusút, fikciósat képvisel a Barátok közt című tévésorozat. Ezt 1998 és 2021 között, a hétköznapiakon sugározták az RTL Klub csatornán. Az írók kezdettől fogva törekedtek arra, hogy a dialógusokban helyet kapjanak a (főleg a tizen- és huszoneves korosztályra jellemző) nyelvhasználati újdonságok. Természetes tehát, hogy előbb-utóbb a *hogy* nélküli *lehet* alkalmazására is sort kellett keríteniük. Arról persze nem mernék biztosat mondani, hogy mikor bukkant fel a sorozatban; én 2014-ben figyeltem fel rá. Erős túlzás volna azt állítani, hogy a történetbeli párbeszédnek gyakori elemévé vált. Igaz, nem láttam minden részt, de 2014 eleje és 2016 közepe között tíznel kevesebb adatot jegyezhettem fel. (Később már nem voltam szorgalmas nézője a sorozatnak.)

A példák mellett itt is megadom, hogy melyik szereplőtől és mikor hangzottak el.

Kétharmadukban a *lehet* a mondat vagy tagmondat élén áll: „[Bendzsi:] Hát, nincs túl nagy forgalom... [Peti:] *Lehet* azért, mert itt ácsorogsz” [ti. elijeszted a vásárlókat] (2014. jún. 20.); „[Krisztián:] *Lehet* nem volt túl jó ötlet ez a leves” (2014. szept. 30.); „[Hanna Claudíának:] *Lehet* be kellett volna csomagolnia [Ágnesnek téged]. Akkor rájöttem volna, hogy te vagy az ajándék” (2015. jan. 5.); „[Hanna Ádámnak, amikor bennragadnak a liftben:] *Lehet* kiabálnunk kéne” (2015. júl. 20.); „[Hanna:] Elképesztő, hogy mennyire megváltoztál... [Peti:] *Lehet* azért, mert rájöttem, hogy nem te fűjod a passzátszelet” (2015. okt. 22.); – [Rudi Zsoltnak:] Majd ha már nem leszel bűnöző, *lehet* abbahagyom” [ti. ennek a hangnak a használatát] (2015. ápr. 29.).

Egyszer-egyszer diskurzusjelölő, illetőleg utalószó áll a *lehet* előtt: „[Natasa:] *Dehát lehet* csak szerencsém volt” (2016. máj. 19.); „[Lili:] Jó, hát hogyha tudtam volna, hogy mire számítsak, *akkor lehet* inkább kinn maradok” [ti. hajléktalanként az utcán] (2016. ápr. 14.).

Itt is van egy példa a *lehet* hátravetésére: „[Vili bácsi:] *Talán* csak félreértettünk valamit(,) *lehet*... Gondoltam, hogy az is *lehet*...” (2014. febr. 21.). – *Lehet*-séges, hogy ez az adat nem illik társainak a sorába, vagyis nem módosítószóval, hanem igével van dolgunk. Erre utalhat a mondatkezdő *talán*, különösen pedig a következő mondat, amelyben a *lehet* kétségtelenül ige. Másrészt az is gyanút kelthet, hogy a szereplő nem fiatal, hanem nyugdíjas, így kevésbé számíthatunk tőle a *lehet* módosítószói alkalmazására.

Mint láttuk, a valóságshow és a tévésorozat adatai a 2010-es évekből valók, a *hogy* nélküli *lehet*-tel foglalkozó tanulmányok szintén, és magam is ekkor figyeltem fel a jelenségre. Ezért koraiságával (és társtalanságával) igencsak feltűnő a múlt századi teleregénynek, a Szomszédoknak az adata. Annak idején elkerülte a figyelmemet; csak akkor fedeztem fel, amikor nemrég nosztalgiázva megnéztem az interneten a sorozatot. Az adatot tartalmazó szövegrészlet a teleregény egyik középkorú szereplőjétől, Gábor Gábortól, a fotóstól és vállalkozótól hangzott el. A *lehet* után nincs szünet, előtte pedig időhatározó áll kontrasztív topikként: „Ezek mögött a papírok mögött sok nagy vállalkozás ígér hasznót. Most vettem másfél millióért, *februárban lehet* a dupláját éri” (95. fejezet, 1990. dec. 13.).

Az olyan hangzó adatok közül, amelyeket nem tévéműsorból gyűjtöttem, csak egyet mutatok be. Azért tartom különlegesnek, mert azt tanúsítja, hogy a *hogy* nélküli *lehet* formálisabb beszédhelyzetbe is behatolhat. 2014. november 28-án az ELTE Bölcsészkarán rendezett Generációk nyelve konferencián az egyik résztvevő, egy huszonéves fiatalember ezt mondta az előadásában: „Akkor *lehet* gyorsan felolvasom, hogy melyik csoport mit jelent”. – A *lehet* itt nem is a valószínűségi fokra utaló módosítószó, hanem udvariasságot, szerénykedést jelző elem.

3. Írott adatok. Írott szövegekből származó adataimat nem célzott gyűjtéssel, hanem egyszerűen olvasás közben találtam. A forrásjelzések feloldását tanulmányom végén, a hivatkozott szakirodalom jegyzéke előtt közlöm.

A 2. pontból kitűnt, hogy a hallott adatok között minden olyan esetben, amelyben számolni lehet a *hogy* törlésével, a kötőszó elmaradása a tagmondathatár

megszűnésével járt. Az írott adatok között viszont az a jellemzőbb, hogy a tagmondathatár a *hogy* hiányában is megmarad. Legalábbis a központosítás, nevezetesen a vesszőhasználat erre vall. Igaz, a 4. és a 6. pontban kifejttem majd azt a véleményemet, hogy a vessző meglelte nem (vagy nem mindig) tekinthető a tagmondathatárt igazoló bizonyítéknak.

Tanulmányában GUGÁN KATALIN (2015: 47) egy Szabó Magda-idézettel szemlélteti azt a jelenséget, hogy a *lehet* két egymást követő mondatban előbb *hogy* kötőszóval, azután pedig *hogy* nélkül szerepel; mind a központosítás, mind az első mondat jelenléte azt valószínűsíti, hogy a tagmondathatár a második mondatban, azaz a *hogy* hiányában is megvan. A regényt (noha egy másik kiadásból) olvasva persze én is talákoztam a szóban forgó adattal: „[Háttér: Szabó Márta néni átnézi Zsófi házi feladatát.] *Lehet*, *hogy* mégis rosszak a példák, mert már hatodszorra olvassa, ugyan mit gondolkozik annyit azon a pár mondaton? *Lehet*, neki is a meggyről kellett volna írnia, mert az eredeti szövegben Pista bácsi egészséges, de hát neki olyan furcsa, hogy bottal huzigálja az ágakat, mikor fekszik, aztán olyan sovány szegény” (Szabó 67). – A *hogy* nélküli *lehet* egyébként a regényben később többször is előfordul: „*Lehet*, azért ordít [Pista bácsi], mert mindig rosszkedve van” (uo. 70); „*Lehet*, elhúzták a nótáját [ti. Zsófinak], attúl sokáig halgat a jányféle” (uo. 105); „*Lehet*, attul ilyen vad [ti. Zsófi], hogy mán picinek se vót ojan, mint a többi” (uo. 130); „*Lehet*, a gyermek hozott neki [ti. a kutatónak] valami üzenetet” (uo. 140); „Hogy mereszi a szemit [ti. Zsófi], ugyan mi hírt vitt oda fel, *lehet*, valami sürgöst” (uo. 140); „*Lehet*, még jobban meg fogja szeretni új munkahelyét, mint a régit” [ilyesmit mondott Anyának a személyzeti tisztviselő] (uo. 167); „*Lehet*, ű se tuggya” [ti. Dóri, hogy miért hunyorgat] (uo. 181).

Gárdonyi Géza, illetőleg Fekete István híres regényében szintén elem került egy-egy *hogy* nélküli *lehet*: „A család akarja [a házasságot]. *Lehet*, Margit se idegenkedik tőle” (Gárdonyi 2: 60); „Most pedig világgraszoló alvás következik. *Lehet*, mire [maga, Gyula] felébred, én már nem leszek itt, de alkonyatra megjövök” (Fekete 131). – Az utóbbi példában a beiktatott időhatározói mellékmondat is amellet szólhat, hogy a *lehet* megtartja önállóságát, nem süllyed bele alanyi mellékmondatába.

Németh László regényéből olyan adatokat jegyezhettem fel, amelyek emlékeztetnek a Szabó Magdánál találtakra; talán azért is, mert mindkét író egyfajta belső beszéddel „meghangosítja” hősei gondolatait: „Persze *lehet*, észre sem veszi” [ti. Ágnes hiányát az anyja] (Németh 2: 121); „Visszahúzódája után, *lehet*, Vetési is ilyesvalamit gondolt róla” [ti. frigidnek tarthatta Ágnest] (uo. 2: 161). – Különösen érdekesnek tartom azt az esetet, amelyben az író valóban megszólaltatja hősnőjét: „– *Lehet*, én fogom megkérni Frida nénit, hogy vegyen ide, úgy mint mást (kerülte meg [Ágnes] a pénzért szót) a lakójának” (uo. 1: 341). Ha nem fékezne a fantáziámat annak a tudata, hogy Kertész Ágnes az 1920-as évek Budapestjén élő orvostanhallgató, akár az is felvetődne bennem, hogy a vessző itt pusztá megszokásként, formalitásként szerepel, vagyis a tagmondathatár eltűnt, és a *lehet* nem más, mint a mellékmondatába süllyedt módosítószó.

Az adatok sorát műfordításból valókkal is gyarapíthatom: „No menjetek, menjetek! – mondta [Nyikolaj Andrejics Bolkonszkij herceg] – vacsorára, *lehet*, én is

odamegyek, elüldögélek veletek” (Makai ford. 2: 125); „*Lehet, sőt valószínű, nem élek már egy évig, hogy elnyerjem ezt a pénzt... abban a meglehetősen kétséges esetben, ha egyáltalán képes vagyok elnyerni*” (Vermes ford. 25). – Az utóbbiban a fokozó kapcsolatos mellérendelés eleve megakadályozza a *lehet* lesüllyedését.

A BENŐ–HEGEDŰS szerzőpáros (2019) az erdélyi magyar sajtóból bőven idéz példákat a *hoggy* nélküli *lehet* használatára. Nekem nincsenek olyan saját gyűjtésű adataim, amelyeket újságolvasás közben találtam. Két példát mégis idézhetek a Cosmopolitan női magazinból. Közvetett úton, véletlenül akadtam rájuk egy debreceni nyelvésznek, KATONA CSILLÁNAK még egyetemistaként írt, nem a *lehet* kérdéseivel foglalkozó záródolgozatában: „Ha már többször elhasaltál a vizsgán, akkor *lehet* jobban kellene készülnöd!” (Cosmopolitan 2008/9: 65);¹ „A zűrös pasi láttán *lehet*, jobban teszed, ha iszkolsz a helyszínről” (Cosmopolitan 2008/11: 87).² – Az ellentmondásos vesszőhasználat ellenére a szöveg jellege miatt úgy sejtem, hogy mindkétszer a tagmondathatár eltűnésével és a *lehet* szófajváltásával (módosítószóvá válásával) van dolgunk.

S ha már az „orvanyagoknál” tartunk, szintén egy nyelvészeti tanulmány nyomán közlök egy „írott beszélt nyelvi” példát Kárpátaljáról, fiatalok internetes csevegéséből: „*Lehet* jobb is, hogy nem emlékszel, [oldalváltás] nem hiszem, hogy szeretnéd vissza hallani [!] a szavaidat”.³

4. Ifjúsági regénysorozatok adatai. Ebben a pontban két terjedelmes (kilenc, illetőleg hét kötetből álló) ifjúsági regénysorozatnak az adataival foglalkozom. Az egyik Leiner Laura műve: A Szent Johanna gimi, a másik Maros Edité: a Hűvösvölgyi sulí. Ezek a könyvek a 2010-es években jelentek meg, és budapesti (képzletbeli) gimnáziumok diákjainak a világában játszódnak. A két író napló, illetőleg naplószerű feljegyzések formájában alkotta meg regényét, egy-egy hősnőjének a bőrébe bújva. Hősnőik nemcsak beszámolnak életük eseményeiről, gondolataikról, érzéseikről, hanem sok-sok beszélgetés részletes felidézésével teszik ezt, alkalmat adva korosztályuk nyelvhasználati jellegzetességeinek megjelenítésére. A jelek szerint ezek közé tartozik a *hoggy* nélküli *lehet* használata is.

Miért vizsgálom a két ifjúsági regénysorozatot más szépirodalmi művektől elkülönítve?

Mindennapi tapasztalataim szerint a *lehet*-nek a *hoggy* nélküli, tagmondat-törléssel és szófajváltással járó használata a fiatalabbakra, a negyvenéves kor alattiakra jellemző, az 1970-es évek szülőiteitől és az idősebbektől még nem igen hallottam. Egybevág ezzel a Való Világ 6. sorozatának vallomása, közvetve a Barátok közté is. (A Szomszédokból idézett korai adat viszont ebből a szempontból is kivétel.) – És bár szintén nem teljesen közvetlenül, a DEME–GUGÁN–

¹ Idézi (nem erre): KATONA CSILLA, Szleng és a Cosmopolitan. Záródolgozat. Debreceni Egyetem, Debrecen, 2010. 22.

² Idézi (nem erre): Uő uo. 23.

³ Idézi (nem erre): FÁBIÁN BEÁTA, Kárpátaljai fiatalok internetes kommunikációjának sajátosságai „írott beszélt nyelvi” szövegek alapján. In: BALÁZS GÉZA – VESZELSZKI ÁGNES szerk., *Generációk nyelve*. ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék – Inter Nonprofit Kft. – Magyar Szemiotikai Társaság, Budapest, 2016. 141–143.

SASS–MÁDY szerzőnégyes tanulmányában bemutatott felmérés (2017: 24) is ebbe az irányba mutat.

A két ifjúsági regénysorozat szerzői fiatalok, hőseik még náluk is ifjabbak. Ez növelheti az esélyét annak, hogy ezekben a regényekben megjelenjék a *hogy* nélkül használt módosítószóvá vált *lehet*.

Leiner Laura is, Maros Edit is mindig vesszőt tesz a „gyanúba fogható” *lehet* után. Ez látszólag szünettartást jelez a tagmondatkapcsolat megmaradásával. Csakhogy azt gyanítom, hogy az írónok a vesszőt nem egyfajta „kettőspontos stílus” (vö. KENESEI 1992: 673) elemeként alkalmazza, hanem inkább csak megszokásból, egy vélt helyesírási, központoszási szabályt követve, tehát voltaképpen tévesen. Feltételezésem szerint a *lehet*, *hogy* szerkesztésmódból megőrizve átemelik, átörökítik a vesszőt a *hogy* nélkülibe.

Bemutatok néhány példát a regényekből a *hogy* nélküli *lehet* használatára: „– Megnyerem a versenyt! Ez tény – folytatta [Kinga], nekem meg, *lehet*, az elmúlt napok feszültségei miatt, de betelt a pohár!” (Leiner 2: 319); „Óvatosan átöleltem [Virágot], és komolyan, *lehet*, rémes barát vagyok, de nem tudtam mit mondani” (uo. 344); – „*Lehet*, jobb lenne, ha hazamennénk” (Maros 2: 315); „– És akkor most mit csinálsz? – kérdeztem reményvesztetten, és úgy éreztem, *lehet*, Nórinak lesz igaza” (Maros 5: 18).

Egy-két elbeszélői reflexióban látok esélyt arra is, hogy a tagmondatkapcsolat valóban megmaradt, tehát a vesszőhasználat helyes, noha a másik lehetőséget valamelyest valószínűbbnek gondolom: „Ezen a ponton kezdett elhalni a beszélgetés (gratulálok, Kassai Dóra, *lehet*, kicsit túlzás a szavak koronázatlan királynőjének képzelned magad...), amitől bepánikoltam, ezért hirtelen ötlettől felindulva bedobtam egy mentőkérdést” (Maros 2: 57); „Amúgy ez nem is hülyeség, *lehet*, rajtam is segítene, ha elkezdenék történelmi filmeket nézni, hátha közelebb kerülnek ehhez a tudományhoz, ami állítólag elsősorban nem is tantárgy, hanem maga az élet” (Maros 4: 132).

Megesik azonban az is, hogy a vesszőhasználat ellenére a szünettartás és a tagmondathatár megőrzése szerintem szinte teljesen ki van zárva: „– Nem tudom, *lehet*, elkeveredett [a dolgozatom] – vonta meg a vállát [Virág] még mindig reménykedve” (Leiner 1: 102); „– Hé, *lehet*, rájöttek, hogy Neményi földönkívüli – töprengött Zsolti” (Leiner 3: 195).

5. Egy sajátos eset. Ebben a pontban egy olyan esetet mutatok be, amely a *hogy* nélküli *lehet* presztízisének növekedésére vall.

A tokiói olimpia idején, 2021. július 24-én a tévé M4 sportcsatornájának honlapja videófelvételen tette közzé Csernoviczki Éva cselgáncsozó nyilatkozatát, ezzel a címmel: „Csernoviczki Éva: *Lehet* ez volt az utolsó olimpiám”.⁴ Magában a nyilatkozatban ez hangzott el: „Az olimpia az *lehet*, *hogy* ez volt az utolsó” [ti. számomra]. A cím tehát sajátosan „normalizálta” a szöveget, s ehhez úgy alkalmazta a *hogy* törlését, mint természetesnek, közkeletűnek tekintett szerkesztésmódot.

⁴ <https://m4sport.hu/videoek/csernoviczki-eva-lehet-ez-volt-az-utolso-olimpiam> (2021. 07. 24.)

6. Értelmezési és módszertani nehézségek. Hogy a *lehet* utáni mellékmondatban a *hogy* elmaradása lényegesen különböző következményekkel járhat, az a nyelvi tanácsadásban és a kutatásban egyaránt nehézségeket, félreértéseket okozhat. Könnyen előfordulhat, hogy a tanácskérő levélíró és a tanácsadásra vállalkozó nyelvész, illetve a kísérletet végző kutató és a kísérleti alany a közös hullámhossz megtalálása helyett két malomban öröl.

Példaként először a Magyar Nyelvi Szolgáltató Iroda e-nyelv.hu oldalának nyelvi tanácsadó rovatából idézek egy (elektronikus) levélváltást, a nyelvészeti szakirodalomban szokásosabb formához igazítva, de a tartalmat persze változatlanul hagyva (<https://e-nyelv.hu/2014-04-20/lehet-hogy-nelkul/>). [A kérdés:] „Megengedett-e a *lehet* szó *hogy* nélküli használata: *lehet, elmegyek fodrászhoz*, stb.? Az én fülemet nagyon bántja. Helyes így használni? És ha nem, akkor mi van azokkal, ahol nem olyan zavaró, például: *félek, nem vagyok rá képes*. Ez ugyanaz a helyzet?” [A válasz:] „Igen, a két helyzet hasonló egymáshoz, és nem helyteleníthető egyik sem. A *hogy* nélküli alakok leginkább az élőbeszédben fordulnak elő, de a megértést nem zavarják. Valahol még jobb is, ha elhagyjuk a *hogy* kötőszót, a szóismétlést elkerülendő: *Azt mondtam neki, hogy lehet, (hogy) elmegyek fodrászhoz*.”

A levélváltás több fontos kérdést is felvet. Először is: pontosan arra kérdezte rá a levélíró, amire kíváncsi volt? Valóban a *Lehet, elmegyek fodrászhoz* típusú („kettőspontos” stílusú) szerkesztésmód bántja-e a fülét? Lehetséges, ahogy az is, hogy a *félek, nem vagyok rá képes* kevésbé zavarja. De lehet, hogy azért érzi jobbnak az utóbbit, mert ami igazán zavarja, az a *Lehet elmegyek fodrászhoz*-féle tagmondattörő megoldás. Könnyen el tudom képzelni, hogy inkább erre gondolt, és példamondatában a vesszőt nem a szünet jelzésére alkalmazta, hanem csupán megszokásból, úgy vélve, hogy ilyen a helyes központosítás. – A válaszadó nyelvésznek nem volt könnyű feladata, hiszen a felelet némi gondolatolvasást is kívánt. Azt hiszem, ő ezzel nem volt egészen tisztában. A tanácsa arra vall, hogy a „kettőspontos” stílusra, a *hogy* egyszerű megtakarítására gondolhatott. Ha így van, akkor viszont megalapozatlannak tartom a válasznak azt a részletét, hogy „A *hogy* nélküli alakok leginkább az élőbeszédben fordulnak elő”. Úgy látom, a válaszadó magabiztosan felelt, viszont a válasza szerintem hiányos. Azt persze nem tudhatjuk, hogy a levélíró (helyesen vagy helytelenül) úgy érezte-e, hogy pontos feleletet kapott.

Tanulmányában GUGÁN KATALIN (2015: 45) megemlíti a nyest.hu internet-oldal 2014-es játékos felmérését, amelyben a Nyelv és Tudomány szerzői április elseje alkalmából arról nyilatkozhattak, milyen nyelvhasználati jelenségek irritálják őket. Az egyik szerző azt is felsorolta, hogy tapasztalata szerint melyeket utálják a magyartanárok. A sorban ez is helyet kapott: „ha kimarad a *hogy lehet* után (pl.: *Lehet, elmegyek*)”. – Kommentárként már én teszem hozzá: Sajnos a nyest.hu szerzője nem teszi egészen világossá, hogy a *lehet* utáni *hogy* kötőszónak melyikfajta elmaradására gondol: a tagmondatkapcsolatot megtartóra vagy a tagmondattörőre? (Esetleg mindkettőre?) A vessző szerepeltetése a példában a tagmondathatár megmaradását sejteti, de egyáltalán nem biztos, hogy a példa bemutatója (SOMFAI BARBARA) erre gondol. Szerintem legalábbis valószínűbb, hogy a tagmondattörő megoldás az, amelyik a magyartanárokat zavarja.

A DEME–GUGÁN–SASS–MÁDY szerzőnégyes tanulmánya (2017) olyan felmérésről számol be, amely az internet közvetítésével végzett kísérlettel bizonyos nyelvhasználati megoldások elfogadottságát tesztelte több korosztály körében. A vizsgált jelenségek között a *hogy* kötőszónak a *lehet* utáni elmaradása is helyet kapott. Az azonban sajnos nem derül ki, hogy a kísérlet alapszakaszában a tesztelt mondatok milyen központoszással szerepeltek: a *lehet* után kitett vesszővel vagy vessző nélkül? Ezen pedig sok múlik. A kísérleti alanyok a vesszőben a szünettartás jelét, vagyis a tagmondathatár megtartását láthatják; a vessző elhagyását viszont talán helyesírási hibának ítélik. Mindez persze erősen befolyásolhatja a válaszukat. Lehetséges például az, hogy az alanyok egy része a *hogy* kötőszónak a tagmondathatárt megtartó elhagyását elfogadhatónak tartja, a tagmondattörlést viszont nem.

Ha erre a szempontra is gondolunk, akkor nem alkothatunk pontos képet az elvégzett kísérlet eredményéről. Mindenesetre a jövőbeli kísérleteket, ha lesznek ilyenek, csak a *hogy* elmaradásának két típusát gondosan megkülönböztetve célszerű elvégezni. Úgy vélem, ezt hangzó anyaggal könnyebb megvalósítani, mint leírt példamondatok tesztelésével; az utóbbi megoldás több teret adhat a félreértésnek.

A BENŐ–HEGEDŰS szerzőpáros (2019: 196–197) – példákkal is szemléltetve – kiemeli, hogy az erdélyi (szerkesztett, korrektúrázott) sajtóban a vessző a *lehet* után nemegyszer elmarad. Példáik ugyanakkor azt is mutatják, hogy ez nem következetesen érvényesülő szokás.

A 4. és a 6. pontban írtak alapján (sőt talán a 3. pont egyes részleteire is gondolva) úgy látom, hogy a nyomtatott írásbeliségben (azaz eltekintve a jellegzetesen internetes műfajok – blogok, kommentek stb. – hanyag, gyakran szándékosan, módorosan hanyag központosásától) a *hogy* nélküli *lehet* típusainak elkülönítésében a vessző mellőzése biztosabb elemzési, értelmezési fogódzó, mint a szerepeltetése.

7. Eredet és terjedés. Tanulmányában a BENŐ–HEGEDŰS szerzőpár (2019: 198–199) a *lehet elmegeyek* szerkesztésmód eredetét illetően valószínűbb lehetőségként azzal számol, hogy a magyarországi beszélt nyelvbe az erdélyi regionális köznyelvből került át, ott pedig romániai magyar nyelvjárásból átvett, végső soron román nyelvi mintát másoló megoldás lehet. Nem zárják ki azonban azt a lehetőséget sem, hogy a szerkesztésmód belső, vagyis a magyaron belüli változás eredménye, és használatát a román hatás csupán felerősítette.

A figyelmet érdemlő román mintára és a szerkesztésmódnak a magyarországinál erőteljesebb erdélyi jelenlétére tekintettel valóban reálisnak látszik az a feltételezés, hogy a magyarországi beszélt nyelvben az erdélyi regionális köznyelvből való. Ezzel kapcsolatban azonban fel kellene tenni néhány olyan kérdést, amelyeket a szerzőpáros tanulmánya nem említ; akkor is, ha (egyelőre) nem tudjuk rájuk a választ. Volt-e és van-e annyira erős az erdélyi regionális köznyelvnek és a magyarországi köznyelvnek a beszélői között a kapcsolat, hogy a szerkesztésmód elég gyorsan és nagymértékben átkerüljön az előbbi nyelvváltozatból az utóbbiba? Találó-e az a megfigyelésem, hogy a *lehet elmegeyek* típus használatában a magyarországi beszélők között elég éles a generációs különbség? Ha igen, akkor mivel magyarázható, hogy a fiatalabb nemzedéket az erdélyi regionális köznyelv felől érkező hatás sokkal erősebben érintette, mint a középkorúakat és az idősebbeket?

Elegendő ehhez pusztán az, hogy a fiatalok általában fogékonyabbak a nyelvhasználati újdonságokra? Mióta figyelhető meg az erdélyi sajtóban a szerkesztésmód számottevő jelenléte, és összefügg-e valamiképpen ezzel a magyarországi terjedés ideje? (Csak zárójelben kérdezem: Erdélyben van-e nemzedéki különbség a szerkesztésmód használói között?)

Ha kontaktushatás helyett belső fejleménnyel számolunk, természetesen akkor is felvetődik a kérdés, hol és mikor indult meg a változás, és miért éppen akkor, hiszen a lehetőség korábban is meglett volna rá.

8. Összegző megjegyzések. Tanulmányomban hangsúlyoztam, hogy a *hogy* nélküli *lehet* használatának vizsgálatában mindenképpen törekedni kell a tagmondatkapcsolatot megőrző és a tagmondattörölő típus határozott megkülönböztetésére. A szóbeliséget tekintve ezt könnyebbnek tartom, mint az írásbeliségre nézve. Az írott adatok elemzésekor a vesszőhasználat támpont lehet, de zavart, félreértést is okozhat. Érdemes ezt figyelembe venni a nyelvi tanácsadó munkában és a kísérletek előkészítésekor is; a szépirodalmi példák értékelésekor is szükséges arra gondolni, hogy a vesszőhasználat nem (mindig) kétségtelen bizonyítéka a tagmondathatár megőrzésének. A *hogy* nélküli *lehet* használatának eredetét, terjedését (a regiszterbelit is beleértve), nemzedéki megoszlását illetően számos kérdés vár tisztázásra.

Kulcsszók: tagmondathatár, tagmondattörölés, szófajváltás, központosítás, régiók, generációk

Szépirodalmi források⁵

Fekete = Fekete István: Tüskevár. Tizenkettedik kiadás. Móra Könyvkiadó, Budapest, /1978.

Gárdonyi = Gárdonyi Géza: Isten rabjai. Dacia Könyvkiadó, Kolozsvár, /1979.

Leiner 1 = Leiner Laura: A Szent Johanna gimi 1. Kezdet. Ciceró Könyvtúdió, 2010.

Leiner 2 = Leiner Laura: A Szent Johanna gimi 2. Együtt. Bővített kiadás. L&L Kiadó, 2016.

Leiner 3 = Leiner Laura: A Szent Johanna gimi 3. Egyedül. Bővített kiadás. L&L Kiadó, 2016.

Makai ford. = Lev Tolsztoj: Háború és béke. Ford. Makai Imre. Európa Könyvkiadó, /1976.

Maros 2 = Maros Edit: Hűvösvölgyi sulí 2. Studium Plusz Kiadó, Budapest, 2013.

Maros 4 = Maros Edit: Hűvösvölgyi sulí 4. Studium Plusz Kiadó, Budapest, 2014.

Maros 5 = Maros Edit: Hűvösvölgyi sulí 5. Studium Plusz Kiadó, Budapest, 2014.

Németh = Németh László: Irgalom. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1965.

Szabó = Szabó Magda: Mondják meg Zsófikának. Ifjúsági kiadás. Holnap Kiadó, Budapest, /1999.

⁵ A 21. század előtti művek esetében az évszám elé tett „/” jellel arra hívom fel a figyelmet, hogy a kiadás dátuma eltér a mű születésének és első kiadásának évétől. – Mivel az ifjúsági regénysorozatok adatai több kötetből és többféle kiadásból valók, velük kapcsolatban mellőzöm a „/” jelet – ezzel nem torzítok, hiszen mindenképpen a 2010-es éveken belül maradunk –, és mindig az általam használt kiadás adatait szerepeltetem.

Vermes ford. = Agatha Christie: Nemezis. Ford. Vermes Magda. Európa Könyvkiadó, Budapest, /1999.

Hivatkozott irodalom

- BENŐ ATTILA – HEGEDŰS ATTILA 2019. Román hatás és nyelvjárási jelenség párhuzama egy adott szerkezet érvényesülésében: a *hogy* törlése a *lehet* után. In: É. KISS KATALIN – HEGEDŰS ATTILA – PINTÉR LILLA szerk., *Nyelvelmélet és kontaktológia 4*. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék, Budapest–Piliscsaba. 189–200.
- DEME, ANDREA – GUGÁN, KATALIN – SASS, BÁLINT – MÁDY, KATALIN 2017. Towards capturing implicit innovative language attitude using an auditory Implicit Association Test. *Finno-Ugric Languages and Linguistics* 6/1: 3–40, i–xvi.
- ÉrtSz. = *A magyar nyelv értelmező szótára* 1–7. Főszerk. BÁRCZI GÉZA – ORSZÁGH LÁSZLÓ. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1959–1962.
- GUGÁN KATALIN 2015. Hol volt? Hol nem volt? A tagmondatörlő grammatikalizációs folyamatokról a *lévén* és a *lehet* grammatikalizációja kapcsán. *Magyar Nyelv* 111: 38–53. <https://doi.org/10.18349/MagyarNyelv.2015.1.38>
- HADROVICS LÁSZLÓ 1969. *A funkcionális magyar mondatan alapjai*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- HORVÁTH LÁSZLÓ 2021. Nyelvhasználati furcsaságok ifjúsági regénysorozatokban. *Magyaróra* 3: 516–520.
- KENESEI ISTVÁN 1992. Az alárendelt mondatok szerkezete. In: KIEFER FERENC szerk., *Strukturális magyar nyelvtan 1. Mondattan*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 529–713. <https://doi.org/10.1556/9789630596787>

About using *lehet* ‘may be’ without *hogy* ‘that’

The present study investigates the phenomenon of deleting the conjunction *hogy* ‘that’ in the subject complement clause of the main clause verb *lehet* ‘it may be (that)’, which can happen in two ways: on the one hand, it can be a stylistic variant of the biclausal structure, that is, of the case where a matrix clause – subordinate clause structure is retained; on the other hand, the clause boundary can cease to exist, the original matrix verb *lehet* may turn into a modal verb modifying its original subordinate clause. Commenting on the observations of the literature written in the 2010s, the author illustrates the features of these two types on the basis of data collected from written and spoken texts, and discusses both the importance and the difficulties of distinguishing these two types. He also examines the origin of the single-clause variant, the direction of its spread, and the generational differences in its use.

Keywords: clause boundary, clause deletion, conversion, interpunctuation, regions, generations.

HORVÁTH LÁSZLÓ
HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont

Az ábrázolt tárgyiasságok pointillizmusa

Krúdy Gyula: Női arckép a kisvárosban

1. Bevezetés. Krúdy Gyula írásművészetének stílusáról életműve lezáródása (1933) után sem alakult ki egységes vélemény, írásmódjához az évtizedek során újabb jellemzőket kapcsolt a tudományosság. E kérdéskörrel írott tanulmánya összefoglalójában KEMÉNY GÁBOR (2016a: 134) megállapította, hogy „impreszcionista is, szecessziós is, »tárgyias-intellektuális« (vagy ha jobban tetszik: realista) is, de tisztán egyik sem, mert kívül és fölül áll korának stílári törekvései, divatjain – önálló stíluszintézist terem”. A SZABÓ ZOLTÁN (1982: 328–336, 1998: 219–234) által tárgyias-intellektuális stílusnak nevezett írásmódról szintén értekezik KEMÉNY (2016b: 137–144), majd megállapítja, hogy az író továbbra is többféle stílus egyesítőjének tartja. A Krúdy-próza impresszionista vonásaira többnyire grammatikai, stilisztikai, retorikai tényezőkkel, ezek statisztikai adataival mutattak rá a kutatók korábban is, így például HERCZEG GYULA (1975), VARGHA KÁLMÁN (1976: 114), NAGY FERENC (1983). Egyetértve a Krúdy-stílus impresszionista és más irányzatot is mutató jellegével KEMÉNY a fentebb említettekén kívül stíuselemzéseiben másutt is értekezett (KEMÉNY 1974, 2002a: 123–128, 2002b: 164–173; vö. SZABÓ 1976).

A neoimpresszionizmus a művészettörténeti szakirodalomban tudományos impresszionizmus, divizionizmus, illetőleg pointillizmus megnevezéssel szokott volt váltakozni. Ezt az irányzatot említi HERCZEG (1975: 92–94), amikor egy terjedelmes Krúdy-szövegmondatot vizsgálva „laza, pointillista szerkesztésmód”-ról ír, ennek nyomán hasonló módon KEMÉNY (1981: 457): „a »pointillista« halmozás, a képszerű látásmód és a lazán mellérendelő mondatépítkezés mint tipikus stílusjegyek csakugyan megvannak Krúdynál, de funkciójuk túlmutat az impreszionizmuson egy par excellence 20. századi modernség felé”.

A pointillista (divizionista) festők – más jellemzők mellett – nem palettán kevernek színeket, hanem eredeti állapotban viszik a vászonra a tiszta színeket, egyiket a másik mellé, apró ecsetérintéssel (*touche*), a képet apró, pontszerű (*point*) ecsetvonásokból építik föl, ezáltal optikai keverés jön létre, így a kép mintegy a néző szemének recehártáján alakul ki. A pointillisták tökéletesség- és harmóniaigénye tekintve rokon Stéphane Mallarmé és William Morris és a „modern style” eszmevilágával építészetben, költészetben és mondhatni a zenében is; hiszen például Cloud Achille Debussy impresszionizmusa (mint minden impreszionizmus) rokon a pointillizmussal. A festészeti módozatot megteremtője, Georges Seurat tudományos alaposítottsággal igyekezett bizonyítani a festésmódot, ezért tanulmányozta James Clerk Maxwell fénytani kísérleteit, Hermann Ludwig von Helmholtz optikai és mások kutatásai iránt is érdeklődött (NÉMETH 1966: 10, 1974: 115–123; LÜTZELER 1970: 29–31). Seurat divizionizmusa más irányzatokra is hatott, így például a kubizmusra (e tárgyban Guillaume Apollinaire-t

idézi READ 1965: 76–77; vö. DE MICHELI 1969²: 259–260), de hatott Picassóra, Braque-ra, Juan Grisre; általában véve az 1891. évi halála utáni új művészeti nyelvezetre (READ 1965: 29).

A halmazást mint szépirodalmi impresszionista, nominális stílusjellegét HERCZEG megállapítása nyomán KEMÉNY (2016a: 119) így foglalja össze (egyéb grammatikai vonások mellett): „a halmazó eljárás odáig fokozódhat, hogy az egyes főnevek minden önállóságukat elvesztik, és értelemszerűen a mondat elejére helyezett »vezérfőnévre« vonatkoznak” (vö. AILex. *halmazás*). A vezérfőnév vagy a vezérszó után felsorolások következnek, „egy előzőleg megnevezett személy főként testi, tehát külső, ritkában belső tulajdonságait részletezi” – írja HERCZEG (1975: 74–75), aki ezzel kapcsolatban többnyire mondattani jellemzőkkel mutatja a stílus-tulajdonságo(ka)t; például: „az egyes tagmondatoknak semmi közük egymáshoz, az összetartozás nem belsőséges és nem logikai, hanem az önkényesen létrehozott ritmuson alapszik” (HERCZEG 1975: 91). Voltaképpen az efféle kohéziós vizsgálatokkal szemben a pointillizmussal párhuzamba állítható tulajdonságok (szöveg) szemantikai összefüggéseinek vizsgálata megmutatja, hogy a Krúdy-szövegben ábrázolt tárgyiasságok (INGARDEN 1977: 227) miként alakítanak ki általánosabb ábrázoltságot a helyszínről, a szereplőkről és bizonyos mértékben a történet(ek) idejének társadalmáról, amint mindez a következőkben igazolódni látszik.

Valamely jelenségnek, dolog tudományos kutatásának általános módszere, hogy a kutatás tárgyát bizonyos rendszerben vizsgálja azt föltételezve, hogy a kutatatandó entitás is rendszer alapján létezik, aszerint jött, aszerint hozták létre. Ez magyarázza, hogy a jelen tanulmány nem foglalkozik a Krúdy-novella kohéziós kérdéseivel, nem taglalja az elbeszélésben lévő stilisztikai kategóriákat (sem hangtani, sem szótani, sem jelentéstani vonatkozásban), hanem a szöveg koherenciáját mint az értelmi folyamatosságot, pontosabban e folyamatosság point-okban megjelenését törekedik föltárni (vö. DE BEAUGRANDE – DRESSLER 2000: 122). Ez az eljárás bizonyára elfogadható, még ha olyan fölfogás is van, amelyik szerint „[a] stílus az, ami a hozzáértés vagy szakértelem közvetítését nem igényli” (DANTO 1991: 160).

A Női arckép a kisvárosban – A harmadik út a számos Szindbád-történet egyike (Krúdy 2007). Az írás kötetbe rendezésekor a harmadik út, a további novellákban is rendszeresen utazik Szindbád. Emiatt intertextuális kapcsolat mutatható ki az egymást követő írások közt, amelyre felfigyelt az újabb Krúdy-kutatás: „Az első Szindbád-kötet az *út*-metafora jegyében készült, Szindbád első, második stb., ötödik útja az utazás létélményét [...] teszi meg egy világrend, egy világkép központjává” (FRIED 2006: 53).

Szindbád látogatóba utazik, mert levelet kapott – „egy felsővidéki városka neve a bélyegen” – egyik ifjúkori szerelmétől, Lenkétől. Elutazik a kisvárosba, ahol sétálgat, majd találkozik Lenkével, aki a vidéki élet eseménytelenségében él orvos férjével, holott még tíz év előtt Pesten „[b]álkirálynő volt a művészek bálján”. Beszélgetésük során kiderül, hogy a boldogtalan életű asszony hallani akart valamit arról az eltűnt világról, amelyikben annak idején élt, amelyik számára ma már „álombéli”.

Az ábrázolt tárgyiasságok pointillizmusát példaanyagként bemutató idézetek dőlt betűsek, aláhúzás jelöli az egyes ábrázolt tárgyiasságoknak megfelelő – a fenti analógia alapján – point-okat; * jelzi azokat az ábrázolt tárgyiasságokat, amelyek nem az elbeszélés közvetlen történéseiben (képzőművészeti értelemben) láthatók. A szövegdarabokban többnyire a szintaktikai beágyazottságukat megtartó elemekkel (pl. *köd* helyett: *ködben* [úsznak]) vannak idézve az ábrázolt tárgyiasságokat képviselő részek az esetleges visszakeresést könnyítendő.

2. Elemzés

2.1. A novellában a történések Szindbád élethelyén, utazási helyzetében, egy ismeretlen, messzi városka felé, majd e városkában, Lenke és férje lakásában folynak. Amikor régi szerelme levelét megkapta, akkor Szindbád egy meg nem nevezett helyen van, amelyről közvetve később derül ki, hogy *Pest** (ugyanis Lenke említi); nyilván onnan jön Szindbád látogatására). E helyről mindössze utalás van, arra, hogy onnan mit látni:

a liget fáí messzire ködben, árnyban úsznak

Szindbád utazásának – ezért a helyek változásának – módja a korabeli közlekedési eszközök ábrázoltságával történik; egyszer szóba kerül a közlekedés Lenke lánykori életéből is, akinek tíz év előtti életéhez a korszak közlekedési újdonsága is hozzátartoz(hat)ott: „Drága ruhákat hordani, *automobilon robogni* és ékszerekben gyönyörködni”. (A novella 1911-ben jelent meg, az első autó Budapesten 1895-ben.) A példák:

éjjel, vonaton
vonatra ült
a hálófülkében lefeküdt
nézegetett ki a rohanó vonat ablakából
A vasúti mozdony
A kalauz csöndesen jelentette
A kocsiból, amely a fogadóba vitte
döcög a kocsi
automobilon robogni*

A novella történése előtt Szindbád – hajdani szerelmével együtt – másik helyen volt, amelyik szintén nincs nevesítve (*városka**), csupán említi Szindbád; ezért jelzi *, utazása szintén a *városka* főnévvel jelölt településre történik, ahová Lenke férjhez ment. A látogatás után ugyanígy van említve a hely. Az olvasónak kell – bizonyos divizionizmussal, felosztással – megkülönböztetni a két helyet. A hajdani szerelmesek városkája és az asszony Lenke városkájának milyenségét az olvasó mintegy pointillista módon észlelheti:

*felsővidéki városka**
a Lenke városkájából (= felsővidéki városka*)*

Lenke abból a bizonyos városkából (= a Lenke városkájából*) (= felsővi-
dégi városka*)
elutazott a városkából*

A városka* ábrázoltsága a novellabeli történések ideje előtti, tehát e szempontból (másodlagosan) virtuális, ezek a leírások, megjelenítések mintegy a múlt történéshegyeinek rárajzolása a jelen történéshegyeire, vagyis az olvasóban alakulhat ki róluk kép (szövegértelem), mint a pointillista festmény esetében (amint a művészettörténészek mondják) a retinán. Mindkét hely – városka* és város – a (korabeli) olvasónak ugyanazt a konnotációt vált(hat)ja ki; bár Lenke városkájáról más képet rajzol az író, mint amilyent a történések városkájából:

régi templom mögött
A régi templom falában középkori várúr sírja*
maga a várúr* is, talpig kőben
a kripta ajtajára*
A templomnak mohos zsindelyfedele*
egy középkori várúr sírja*
ott állott maga a várúr*
A kövek* hidegen, nedvesen, fázósan kopogtak*

2.2. A vonatablakból láttatja Krúdy a főhőssel a tájat, amelyet utazása során lát. E látványok rajzolatában „a nagy barna hegyek”-től a folyó hátán csillogó fehér halpénzekig viszi a tekintetet az író, más és más a perspektíva:

*a messzi városka felé utazva
nagy, barna hegyek sorakoztak
Nagy fák futamodtak el
Kis bakterházak szaladtak
a törpe bokrokat és sövényeket
A nagy hegyek a távolban
Kis bakterházak szaladtak el
egy folyó tűnt fel
fekete árnyéka látszott a folyónak
fehér halpénzek ringatóztak
Egy fekete, nyurga híd*

2.3. A felvidéki városka és ábrázolt tárgyiasságai – „A kocsiból, amely az állomásról a fogadóba vitte, vajmi keveset látott Szindbád a városból” – Szindbád odaérkezésével kezdődően vannak megjelenítve egészen késő délutáni sétájáig, amelynek végén eljut Lenkéhez, majd elutazásáig. A történés idejében láttak közé beágyazódik a városi fényképész kirakata kapcsán két virtuális hely is (*ostende-i strand, a tenger*), amelyek – hasonlóképp Lenke hajdani nagyvárosi életének helyszínéhez (*Pest**) – olyan ábrázolt tárgyiasságok, amelyek a kisvárosi életből való elvágyódás jelei. Ezt az író nem mondja – sőt, az asszony kijelenti:

„Bizonyisten, nagyon boldog vagyok”, amit azután mindennapjainak további részletei cáfolnak –, élete boldogtalanságát az olvasónak kell összeraknia az ábrázolatok point-jaiból.

Magának a városkának az ábrázoltságában is megjelenik – a közvetve Lenkére is jellemző – itteni élet(mód) reménytelensége, minthogy a fényképész kirakati tablóján egy másik életvitel jellemzői is föltűnedeznek (*ostende-i strand**, *tenger*), szemben a gyalogjáró sarával. Az ábrázolt tárgyiasságok sora itt a gyalogjáró sarától a (templom)torony órájáig, sőt egészen a *tenger**-ig kap megjelenítést – fontos részlet a toronyóra aranyozott (!) mutatóinak említése –, majd az egyik ház kirakátának részletei következnek. Vagyis az ábrázoltság lényegében itt is távlatos, a felosztás (divízió) a gyalogjáró sarától egyre messzebbre, a virtuális tengerig terjed.

a fogadóba vitte
őgyelgett a piacon
a gyalogjárón sár
a gyalogjárón sár
pirostetőjű torony
fehér óralapokon csillogtak az aranyozott mutatók
sárga ház
fűszeres bolt
a falon a város fotográfusának kirakata
A fotográfus, akinek a műtermében
hosszú utcán
földszintes házak
A sarkon bolt
*a strandról – talán éppen az ostendei-ről**
*a háttérben a tenger**

Krúdy szövegművében természetesen legrészletesebb annak a környezetnek, háznak az ábrázoltsága, ahol a körorvos és hajdani szerelme lakik. Az ábrázoltság a kis utca, a környezete, a ház, a kert és így tovább, amint a kiemelt szövegmetszetek mutatják. Talán legfeltűnőbb a három viszonylatban is megjelenő öreg nyárfa az udvaron, amelyik – Lenke szavai szerint – leghűségesebb udvarlója, és amelyik „hangjait” hallgatja... Ugyanakkor Szindbád kiválik ebből a rajzolatból: „Egy nagy nyárfa hangjai nem mindig elégítenek ki, és az álmodozást és elmerengést is csak módjával szeretem”. A FRIED által főtebb említett létélmény másféle vetületi rajzával áll szemben Szindbád (Krúdy?). A nyárfa ábrázoltságának kiemelése mellett a kisvárosi toronyóra és az orvoslakás órája mutat még a szövegértelmezéshez tartozó látens kapcsolódást. A kisváros ábrázoltságának jellegzetessége: „A piac közepéből frissen, ragyogva, mintegy megmosakodva emelkedett ki egy pirostetőjű torony. A fehér óralapokon csillogtak az aranyozott mutatók”. Lenkéék lakásában az órához tartozó képzettársítás: „A városzobában egy nagy, gömbölyű arcú óra kettyegett a falon, a hosszú lábú fekete mutatók kifent bajuszhoz hasonlítottak, és Szindbád csendesen leült a sarokba”. A szövegmű lezárási részében

is megemlíti az író a várószoba óráját: „Szindbád estére elutazott a városkából. A körorvos receptjét eltette a tárcájába, és a vonaton, de meg azután is, gyakran gondolt Lenkére, a kis kerti házra és a *kifent bajuszú órára*”. Ezekkel keveredik apró ecsetvonásként a Lenke férjére, az „öreg doktor”-ra vonatkozó ábrázoltság egyike: „– Mi a fenét akar ez az ember tőlem? – dörmögte szokásosan, félhangon, *vastag deres bajusza* alatt a körorvos, amikor Szindbádot meglátta”.

kis utcában
bokrokkal, fákkal benőtt
mély árok húzódott
Kertek
gyümölcsfák
A cseresznyefák és a szilvafák
kertekben
Piros kerítés mögött
egy nagy nyárfa szomszédságában
a csengő fogóját
zöldfedelű ház
A kerti kavics ropogott
A nagy nyárfa alatt
A nagy nyárfa alatt kerti pad
földbeásott asztal
Az üvegajtó rézkilincse
csipkefüggönyök látszottak
megmozdult a csipkefüggöny
A várószobában
egy nagy, gömbölyű arcú óra
hosszú lábú fekete mutatók kifent bajuszhoz hasonlítottak
szőnyegajtó
a tükröbe vetett egy pillantást
a nyárfa alá ülök
hallgatom a nyárfa hangjait
az udvarunkban álló öreg nyárfa
egy nagy nyárfa hangjai
a kis kerti ajtó csikorgott
kisietett a várószobából
a szőnyegajtón
gondolt Lenkére,*
*a kis kerti házra**
*és a kifent bajuszú órára**

Vannak olyan helymegnevezések a novellában, amelyeket a két főszereplő (és a szövegolvasó) előismereteiből, világtudásából ismer(het), ábrázoltságuk mindössze a szavak (egyszerűen mondva) köznyelvi jelentéseivel történik (vö. INGARDEN 1977: 229–236).

*a városka színházában**
a csendes otthonban [ti. Lenke házában]
a nagyváros [= Pest*].*
*A színházakban**
*A bálszobában**
kinek a kedvéért öltöznék itt [ti. a felvidéki városkában] divatosan
*mit csinálnak Pesten**
néha Pestre mentünk*
*a színházakban**
*a mulatóhelyeken**
*a vacsorázóhelyeken**

2.4. A novellában a kor társadalmának különféle rétegeihez tartozó emberek jelennek meg szereplő gyanánt vagy éppen virtuális ábrázoltságban. Utóbbiakat vagy a két szereplő említi, vagy csupán gondol rájuk. A virtuális ábrázoltságú személyek vagy csoportok zöme a városi fényképész kirakatából való, amelyben koszorú formában sorakoznak a férfiak, belső részen a hölgyek. A képeken férfiak, nők és gyermekek virtuális ábrázolatban. (Szindbád mint a szövegmű történéseinek okadó személye-alakja az adatokban nem szerepel; kivétel, amikor az orvos szól róla: *ember*). Maradva az író csoportosításánál, a férfiak ábrázoltsága következők:

*maga a várúr**
útítársakat hallott beszélgetni
a kalauz csendesen jelentette
bolt, fekete vasajtókkal és pipázó törökkel [cégtáblán]*
Halinas tótok
a város fotográfusának kirakata [NB. Akkortájt a fényképészek férfiak voltak.]
*A megyei hivatalnokok**
*a doktorok**
*az ügyvédek**
*a városbeli táncmester**
*rendjeles úr: a polgármester vagy az alispán**
A fotográfus
A körorvos a város végén lakott*
Az orvos úr?
A férjemet [= az orvos] keresi?*
A férjemet? [= az orvos]*
Miért keresi az uramat? [= az orvos]*
*szerette a tiszteket**
Nem várja meg az uramat? [= az orvos]*
az uramra [= az orvos] kíváncsi lesz
Az uram!
ez az ember [= Szindbád]
vastag deres bajusza alatt a körorvos
a körorvos receptjét

A nők mint ábrázolt tárgyiasságok összességében Lenke alakja található meg legtöbbször, a történések előtti és a mostani időből. A számos virtuális nőalak – a fényképeken látható ruházatuk alapján – igyekszik másnak mutatni magát, ami, akárcsak Lenke esetében is, a való életük kisszerűségének bizonyítása. Ábrázoltságuk látványa: „Fehérruhás nők, kezükben csipkenapernyővel (amelyet néha válluk fölött kinyitottak, midőn is mindkét kezükkel megfogták az ernyő széleit)”. Hasonlóképp napernyős hölgy áll – amit az egyiptomi ábrázolástechnikával szokás párhuzamosítani – Seurat (1884–1885) nevezetes festményén: Vasárnap délután Grande Jatte szigetén. Krúdy nőalakjai a fotográfia-ákon az ilyenféle szerkesztés eredményeinek tarthatók, és éppúgy szélesebb kört ábrázolnak, mint Seurat említett képe.

*a grófnők**
*varrókisasszonyok**
*szerencsekivánatait Lenkének**
*Lenke tíz esztendő előtt**
*kísérte volna Lenkét**
*Lenke városkája**
*Lenke még él**
*Lenke**
*Lenke férjhez ment**
Lenke, Lenke**
*ez a bizonyos Lenke**
ahol Lenke lakott*
nőegyleti hölgytől eltekintve*
falusi asszonyok
*a menyasszornynak**
*színésznőknek**
*a kassza tündérének**
Fehérruhás nők kezükben csipkenapernyővel*
*az asszonyok**
*két barátnő**
*egy pepitaruhás hölgy**
*vénlányszerű hölgy**
*talán a városi tanárnő**
dr. Szolyvai Mártonné, a járásorvos felesége*
Lenke volt az*
Lenke állott
nézte a megzavarodott asszonyt [= Lenkét]
mormogta Lenke
Lenke a szék karfájára támaszkodott
*egy vidéki színésznő**
Lenke lehajtotta a fejét
Báلكirálynő volt [= Lenke]*
simogatta az asszony tenyerét

*Lenke egy másodpercre lehuntya a szemét
gondolt Lenkére**

Kisebb-nagyobb gyermekek vannak a kirakati fotográfiákon, nekik nincs szerepük a történetek szempontjából:

pólyás babák
meztelen lábú kis kölykök*
inges rózsabimbók* [= kislányok]
leányka kosztümben**

2.5. Megfigyelhető, hogy a városka társadalmi életét egyedül a piaci hetivásár skicce adja (az ottani néhány személlyel: *ráncos szoknyájú falusi asszonyok, asszonyok csizmákban és nagykendővel*), a többi, a közösségi életesemény Lenke múltjából való, amint az alábbiak mutatják:

*a piacon, ahol éppen hetivásár volt
legutolsó farsangi bálról*
szerette a színházat* és a báli termet
szerette a színházat és a báli termet*
szerette a táncot*
a színházakban szépen énekelnek*
a bálszobában a tánczene hangjaira gyönyörűen repülnek a párok*
Bálszobában volt a művészek bálján
a művészek bálján**

A ruházatok és megjelenés, külső kiegészítők leírásai ábrázolt tárgyiasságokként mintegy kiegészítő színekként kapcsolódnak a személyekhez. A kisváros lakosságát falusi asszonyoktól, akik a piacon vannak, a városi (kis)polgárság számos képviselőjéig meg lehet ismerni a fotográfus kiállított képeiből, így Lenkét is: „feketeruhás hölgy senki más, mint dr. Szolyvai Mártonné”. A *Szolyvai* név a Bereg vármegyei járási székhelyre utal, amely a novella írása idején még nem Ukrajnához tartozott (vö. CsnSz.), ez az utalás közvetve a városka lakóira is vonatkozik, akiről olvasható, hogy „[cs]ak Felső-Magyarországon találni ilyen érdekes típusokat”. Az előismeretek ilyenét bekapcsolása az ábrázolt tárgyiasságok közé a point-ok oszcillációját eredményezi, és a divíziós módszer érvényesülése is, hiszen az olvasónak kell összeraknia az ismereteket. Amint a nyárfa, Lenke zöldkőves gyűrűje is ismétlődéseivel hívja fel az olvasó figyelmét, fényhatása mintegy ellensúlyozza Lenke boldogtalan életének sivárságát. Kétszer pusztá látvány az ékszer: „Szindbád előtt japán pongyolában, fehér kezén egy zöldkőves gyűrűvel, simán, koszorúba font hajjal Lenke állott” – „Nagyon fehér karját, amelyet csak könyökéig takart el a pongyola ujjja, felemelte, és *zöldgyűrűs* kezét simára fésült hajához érintette”, harmadszor mintegy Lenkét jelképező tárgy („A *zöldkőves gyűrű*, mint egy csillag, mind közelebb jött Szindbádhoz”); majd az asszony ebből a tárgyból merít erőt ahhoz, hogy tagadja boldogtalanságát: „Aztán a *zöldkőves gyűrűbe* nézett

Lenke, mint egy szembe, és sóhajtó, halk hangon rebegte: [Bek.] – Bizonyisten, nagyon boldog vagyok”. Végül: „– Egy gyűrűm van. Ez a *zöld*. Talán azért szeretem olyan nagyon, mert egyetlen”. Lenkének ebben a megnyilatkozásában közvetve régi szerelme, illetőleg annak emléke idéződik föl. A gyűrű különböző kapcsolatokban való megjelenítései elősegítik azt, hogy az olvasó a különböző pontokat egybeértelmezze, mint a pointillista festő különböző színpötléseit:

felöltője zsebébe
a kabátzseb sötétségében
ráncos szoknyájú falusi asszonyok
asszonyok csizmákban és nagykendővel
asszonyok csizmákban és nagykendővel
díszmagyaros képeken
*polgári ruhában**
*szmokingban**
*vadászkabátban**
*A kabáton virág**
A kabáton virág
*a nyakkendő**
*gyűrűje**
*melltűje**
*kézelőgombja**
*szivarkatárca**
*megyei hivatalnokok vadászkalapban**
*a doktorok szemüveggel**
*az ügyvédek komoly redingot-ban**
glacékesztyűvel
*a frakkmellényben selymekendővel**
*a frakkmellényben selymekendővel**
rendjeles úr
*pólyás babák**
inges rózsabimbók [= kislányok]*
*Fehérruhás nők**
kezükből csipkenapernyővel
*csipkés nyári kalapok**
*derékon láncok, ékszerek**
*imakönyv**
*gyöngyvirág**
*pepitáruhas hölgy**
*leányka kosztümben**
feketeruhás hölgy [= Lenke]*
*Fekete selymderék**
*fekete csipkelegyező**
*selyemszoknyája**
japán pongyolában

kezén egy zöldköves gyűrűvel
koszorúba font hajjal
A zöldköves gyűrű [= Lenke]
a pongyola ujjá
zöldgyűrűs kezét
tavalyi kalapomat hordtam*
*aranyos ruháikban**
a szoknyája alá húzta a lábát
formás kis félcipőjét
a zöldköves gyűrűbe nézett
Egy gyűrűm van [= „Ez a zöld.”]
bő esőkabátja
ernyős sapkája

3. Záró gondolatok. Nyilván nem cáfolja ez a dolgozat a különböző kutatóknak a Krúdy-stílusról tett számos értékes megállapítását, nem is volt célja. A novellából kiemelt szövegpontok a helyszínek, a történesek elmondásának olyan egységei, amelyekre támaszkodva a szövegmondatok az értelmi folyamatosságot, a koherenciát valósítják meg. Az elbeszélés szövegében az egyes fő témacsoportoknak – helyszín(ek), utazás, férfiak és nők társadalmi helyzet(ük), öltözködésük szerint stb. – kisebb összetevőit mutatják annak az egésznek alkotó képnek, amelyet az író a „Női arckép a kisvárosban” témamegjelöléssel az olvasó elé tárt. E kép mélységelessége a narráció, a tudtulás természetének megfelelően olyan elmondásegységek fölfestésével (a pointillisták *touche* eljárásával) van kialakítva, amelyek nem a helyszínek, nem a történesek, nem a cselekmények történésidejében, hanem attól eltérő időben – többnyire a múltban – vannak. Ezekkel a virtuális, *-gal jelölt szövegpontokkal egybeértve alakul a koherencia: az ábrázolt tárgyiaságok nem egy, hanem legalább két nézőpontból vannak rögzítve. Némelykor nem az említett JELEN ~ MÚLT viszonyból, hanem a főszereplő helyzetéből.

A toronyóra ARANYOZOTT MUTATÓI, majd a novella befejezésében a Szindbád kavargó gondolataiban a megjelenő LENKE ~ KIS KERTI HÁZ ~ KIFENT BAJUSZÚ ÓRA kapcsolata(i) nem csupán az ábrázolás apró ecsetvonási technikái, hanem éppen az ezek által a múlt és a jelen összeérésének és -értésének kiváltói, megvalósítói. Többek közt a női arckép más jellegével – például a zöldköves gyűrű ábrázoltságának hasonló módjával – a kisvárosi nő élethelyzetének lelki-hangulati megfestése.

Kulcsszók: Krúdy Gyula, Georges Seurat, pointillizmus, ábrázolt tárgyiaságok, koherencia, kohézió.

Hivatkozott irodalom

- AlLex. = *Alakzatlexikon*. A magyar nyelv kézikönyvei 15. Főszerk. SZATHMÁRI ISTVÁN. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2008.
- DE BEAUGRANDE, ROBERT – DRESSLER, WOLFGANG 2000. *Bevezetés a szövegnyelvészethez*. Corvina, [Budapest].

- CsnSz. = KÁZMÉR MIKLÓS, *Régi magyar családnevek szótára. XIV–XVII. század*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1993.
- DANTO, ARTHUR 1991. *Metafora, kifejezés és stílus*. In: BACSÓ BÉLA szerk., *Szöveg és interpretáció*. Cserépfalvi, [Budapest].
- FRIED ISTVÁN 2006. *Szomjas Gusztáv hagyatéka: elbeszélés, elbeszélő téridő Krúdy Gyula műveiben*. Palatinus, [Budapest].
- HERCZEG GYULA 1975. *A modern magyar próza stílusformái*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- INGARDEN, ROMAN 1977. *Az irodalmi műalkotás*. Gondolat, Budapest.
- KEMÉNY GÁBOR 1974. *Krúdy képköltése*. Nyelvtudományi Értekezések 86. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KEMÉNY GÁBOR 1981. Krúdy és stílusa. *Irodalomtörténet* 13: 440–457.
- KEMÉNY GÁBOR 2002a. A „szecessziós” Krúdy. In: KEMÉNY GÁBOR, *Bevezetés a nyelvi kép stilisztikájába*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- KEMÉNY GÁBOR 2002b. Az „impresszionista” Krúdy. In: KEMÉNY GÁBOR, *Bevezetés a nyelvi kép stilisztikájába*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- KEMÉNY GÁBOR 2016a. Krúdy Gyula impresszionizmusának kérdéséhez. In: KEMÉNY GÁBOR, *Krúdy körül – Stilisztikai tanulmányok és elemzések a 20. századi magyar irodalomról*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 187. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 118–135.
- KEMÉNY GÁBOR 2016b. A „tárgyas” Krúdy. In: KEMÉNY GÁBOR, *Krúdy körül – Stilisztikai tanulmányok és elemzések a 20. századi magyar irodalomról*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 187. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- KRÚDY GYULA 2007. Női arckép a kisvárosban – A harmadik út. In: KEMÉNY GÁBOR, *Szindbád* 1–2. Kossuth Kiadó, [Budapest] 1: 39–47.
- LÜTZELER, HEINRICH 1970. *Absztrakt festészet*. Corvina, Budapest.
- DE MICHELI, MARIO 1969². *Az avantgardizmus*. Gondolat, Budapest.
- MNlex. = *Magyar nagylexikon* 1–19. Főszerk. [1–5.] ÉLESZTŐS LÁSZLÓ, [6.] BERÉNYI GÁBOR, [7.] D. MAJOR KLÁRA, [8–19.] BÁRÁNY LÁSZLÓNÉ. [1–4.] Akadémiai Kiadó, [5.] Akadémiai Kiadó – Magyar Nagylexikon Kiadó, [6–19. és utánnomások] Magyar Nagylexikon Kiadó, Budapest, 1993–2004.
- NAGY FERENC 1983. Az impresszionista prózastílus statisztikai vizsgálata. *Magyar Nyelv* 79: 28–41.
- NÉMETH LAJOS 1966. *Seurat – 1859–1891*. Corvina Kiadó, Budapest.
- NÉMETH LAJOS 1974. *A XIX. század művészete a historizmustól a szecesszióig*. Corvina Kiadó, Budapest.
- READ, HERBERT 1965/1959. *A modern festészet*. Corvina, Budapest.
- Seurat, Georges 1884–1885. *Vasárnap délután Grande Jatte szigetén*. Chicago, Art Institute.
- SZABÓ ZOLTÁN szerk. 1976. *Tanulmányok a magyar impresszionista stílusról*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- SZABÓ ZOLTÁN 1982. *Kis magyar stílustörténet*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- SZABÓ ZOLTÁN 1998. *A magyar szépirodai stílus történetének fő irányai*. Corvina, Budapest.
- VARGHA KÁLMÁN 1976. Krúdy-problémák. In: VARGHA KÁLMÁN, *Álom, szecesszió, valóság*. Elvek és utak. Magvető Könyvkiadó, Budapest. 102–124.

The pointillism of depicted objects

Gyula Krúdy's A Portrait of a Woman in a Small Town

Krúdy's prose is tied by most scholars to Impressionism, and this is often demonstrated by the grammatical features of his prose and his use of figurative language. This study, however, reveals the application of the technique of Pointillism (also called Divisionism), known from the world of painting, in one of the writer's Sindbad short stories. The textual points extracted from the short story are elements of the objects depicted, based on which the text sentences implement the cognitive continuity (coherence) of the short story. Each of the main topic groups of the text – e.g., location(s), travel, social group(s) of men and women, their attire, etc. – show smaller components of the whole picture that the writer presents to the reader in the title of the story as a specification of its subject-matter.

Keywords: Gyula Krúdy, Georges Seurat, Pointillism, depicted objects, coherence, cohesion.

BÜKY LÁSZLÓ
Szegedi Tudományegyetem

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Cafrang és csáprág

A TESz.-ben (1: 408), EWUng.-ban (156–157) és ÚESz.-ben egyaránt tárgyalt *cafrang*, *csáprág* '(díszes) lótarakó, nyeregtakaró' eredete a mai napig tisztázatlan. Írásomban ennek a kérdésnek szeretnék utánajárni.

GOMBOCZ a Magyar Nyelvben megjelent Csáprág című cikkében azt állítja (1913: 412–414), hogy az oszmán-török *čaprak* a m. *csáprág* szóból ered, amely a m. *cafrang* (= *cafrang*), *cafrag* (= *cafrag*) alakváltozata. Véleménye szerint az or.¹ *čaprakъ*, le. *czaprak*, *czaprag*, fr. *chabraque*, ném. *Schabracke* [sic!] szavak részben a magyarból, részben pedig az oszmán-törökből erednek.

A cseh bohémista, szlovákista, névtanos nyelvész VLADIMÍR ŠMILAUER, aki a prágai Károly Egyetemen cseh és német szakon végzett, majd a habilitáció után professzorként tanított, a Naše řeč [Nyelvünk] akadémiai folyóiratban megjelent Čabraka című tanulmányában megállapítja, hogy a *čabraka* a 16. században jelent meg a csehben, a németben 1691-től van adatolva, a francia nyelvbe pedig csupán a 19. században került át új jövevényszóként a németből. Továbbá azt írja, hogy a cseh kifejezés közvetlen forrásaként a m. *csáprág*-ot lehet tekinteni. A magyar szó eredetével kapcsolatban két vélemény is van. Sokan a török *čaprak*-ból vezetik le, ami állítólag a *čap*- 'betakar' szóból származik, de a magyar nyelvészek azt állítják (itt hivatkozik GOMBOCZ fent említett cikkére), hogy a török kifejezés magyar eredetű. A *csáprág* alaknak ugyanis számos változata van, amelyeket a mai *cafrang*-hoz sorolnak (a nem eredeti *n*-nel, amely a szóvégi *g* előtt más esetekben is előfordul: szláv *brlog* > *barlang*). Mivel nem lehet kizárni azt a lehetőséget, hogy népi etimológiáról van szó, ŠMILAUER inkább marad a törökből való származtatásnál (ŠMILAUER 1937: 129–130).

A TESz. (1: 408) szerzői elismerik, hogy a m. *cafrang* szónak tisztázatlan, talán onomatopoeitikus eredete van. Különbösebb érvelés nélkül azt írják, hogy a m. *csáprág* török eredete nem valószínű. Azt gondolják, hogy a török *čaprak* 'díszes lótarakó, nyeregtakaró' a magyarból lett kölcsönözve. Továbbá megemlítik, hogy a *csáprág* közvetlenül a magyarból vagy a török nyelv közvetítésével került át több európai nyelvbe, vö. ném. *Schabracke*, fr. *chabraque*, hv./szb. *caprag*, cseh *čabraka*, szlk. *čabraka*, *čabrak*, le. *czaprak*, or. *čenpak*.

RÄSÄNEN (1969: 99) etimológiai szótárában közli, hogy a török *čaprak* 'lótarakó, nyeregtakaró' átkerült az oroszba (*чанпак*), lengyelbe (*czaprak*), németbe (*Schabracke*) és más nyelvekbe.

HADROVICS Ungarische Elemente im Serbokroatischen [Magyar elemek a szerbhorvát nyelvben] című monográfiájában az adott szót a következőképpen elemzi: a legrégebbi magyar alakok, mint a *caffrang* 'caputium' (1380 körül), *chaprang* (= *caprang* 1395 körül), *chaprong* (= *caprong* 1405 körül, TESz.), 'fejfedő, sapka, főkötő, kapucni'

¹ A nyelvek rövidítéseinek feloldását l. pl. a TESz. 1. kötetében.

jelentésük miatt nem magyarázhatók a magyarból származó hangutánzó eredetű szavaként (ahogyan azt a TESz. meglehetősen bizonytalanul megkísérli), hanem közvetlenül az ófr. *chaperon*-ra vezethetők vissza. A francia *-on* helyettesítése *-ong*-gal a magyar nyelvben feleslegessé teszi a német közvetítés feltételezését, bár a kfn. *schaperûn*, *schapperûn*, *schaprûn* 'csuklya, rövid kabát', valamint az ócseh *čaprûn* és *čaprûnek* természetesen ide tartoznak. A forma és a jelentés további fejlődése a magyarból indult ki. Egyrészt a denazalizált *csaprag*, *-ak*, *caprag*, *-ak*, *csafrag*, *cafrag* alakok jöttek létre, másrészt kialakult a későbbi fő jelentés '(díszes) lótarakó, nyeregtarakó' (már 1493-ban) és olyan mellékjelentések, mint például 'rojt, függő dísz', 'prostituált' stb. A 'lótarakó' jelentésű magyar kifejezés *csaprak*, *caprak* alakban európai vándorszóvá vált, hasonlóan a *drabant*, *köntös*, *pallós* kifejezésekhez. Így az oszmán *çaprak* szó is a magyarból származhatott, amely tovább hatolt az oroszba (*čaprak*, *čeprak*). A cseh *čabraka* (a 16. századtól), szlk. *čabraka*, *čabrak*, *caprak*, *cafrak*, le. *czaprag*, *-ak*, ném. *Schabracke*, fr. *chabraque* részben a magyarból, részben a törökből magyarázható (HADROVICS 1985: 160).

Az EWUng.-ban (156–157) megjelenik az a gondolat, hogy a *cafrang* relatív fiktív töből keletkezett származékszó. A relatív tö *-r* gyakorító képzővel keletkezett. Az abszolút tö a *cafka*, *cáfol* stb. tövével lehet azonos. Az ÜESz. ugyanezt közli.

EREN (1999: 79–80) utal GOMBOCZ cikkére és a TESz.-re. Egyetért azzal, hogy a török *çaprak* a m. *csáprág*-ból ered, amely a török nyelv közvetítésével több európai nyelvbe került át.

Fejlődése során a magyar nyelv közvetlen kontaktusban állt a törökkel és a mai napig élő kapcsolata van a némettel, szlovákkal, horvátokkal és a szerbvel. Ezért is elfogadhatatlan állítás, hogy egy magyar eredetűnek vélt szó a török nyelven keresztül került a németbe, szlovákba, horvátba vagy a szerbbe.

A krakkói Jagelló Egyetem etimológus, turkológus professzora MAREK STACHOWSKI (2019: 107) török etimológiai szótárában a *çaprak* ~ *şaprak* címszónál szintén megkérdőjelezi EREN azon állítását, hogy a török kifejezés a magyarból származik és hivatkozik egyrészt ŞIRIN USER (2013) tanulmányára, másrészt a *farkas* 'farmatring, farszj, farkaszj' és *csáprág* kifejezésekről írt cseh nyelvű cikkemre (TÖLGYESI 2018, lásd még TÖLGYESI 2017). STACHOWSKI a továbbiakban kétségét fejezi ki azzal kapcsolatban, hogy a török *çaprak* ~ *şaprak* összefügg-e a *çap*- tőhöz tartozó 'betakar' és 'vágat' igékkel.

A fent említett publikációkból látható, hogy a *cafrang*² és a *csáprág* töve és kölcsönös kapcsolata kérdéses. Az adott szó magyar eredetét nem támasztja alá semmilyen elfogadható érvelés. SZERGEJ ANATOLJEVICS SZTAROSZTYIN, aki történeti-összehasonlító nyelvészettel, ezen belül is főként az ősnyelvekkel foglalkozott, létrehozta a StarLing nevezetű terjedelmes etimológiai adatbázist. A rendszerben több mint 15 különböző török nyelv alakjai alapján rekonstruálva van az őstörök **çap*- 1. 'egyfajta köpeny', 2. 'szoknya', 3. 'rég, használt ruha', 4. 'nyeregalátét', 5. 'női köpeny', 6. 'köpeny', 7. 'ék alakú betoldás a ruhában'.³ A szószerkezetben többek között szerepel a török *çaput* 'rég, használt

² Érdekes, hogy a m. *cafrang*, ném. *Schabracke*, fr. *chabraque* pejoratív kifejezésként is használatos. A ném. *Schabracke*, fr. *chabraque* átvitt értelemben 'öreg, csúnya nő' (vö. WAHRIG 2002: 1085). A m. *carfang*, fr. *chabraque* pedig kétes erkölcsű nőt vagy prostituáltat is jelölhet.

³ Néhány származékszót világosan meg lehet különböztetni: a) **çap-gut* 'felsőruházat, ruha', később 'használt ruha', b) **çap-rak* 'nyeregalátét', c) **çap-an* 'köpeny', d) **çap-gu* 'ék alakú betoldás a ruhában' (StarLing 1998–2003).

ruha' és a török *çaprak* 'nyeregalátét'. Az a véleményem, hogy a szóképzés és jelentés szempontjából nem motivált m. *csáprág* a török *çaprak*-ból származik.

VÁMBÉRY (1870: 135) a Nyelvtudományi Közlemények 8. kötetében publikált Magyar és török-tatár szóegyeztések című tanulmányában megadja a csag. *çapmak* 'vág, üt', '(lóháton) vágat' igeét. RÄSÄNEN (1969: 99) szótárában a ktör. *çap* 'üt', '(házat) agyaggal borít' jelentéssel szerepel. 2021-ben látott napvilágot WILKENS (2021: 222) ujjgur írásos nyelvmélekek anyagából szerkesztett ótörök szótára, melyben a *çap*- ige jelentése: 'üt, csap, vág, (ruhát, szőnyeget) ver'. Vagyis a *çap*- ige az ótörök kortól folytonosan létezik a törökben 'üt, ver' jelentésben, és ez vesz részt valamennyi SZTAROSZTYIN által felsorolt ruhaneműt jelölő szó töveként. (Az igei fő lehet őstörök eredetű, de a belőle képzett ruhadarabok nevei nem.) A török nomádok felsőruházata és a lótakaró ugyanis nemezből készült évszázadokon át, a nemezt pedig különböző állatszőrökből, de főleg gyapjúból „verik”, hogy az anyag összeálljon. Tehát a SZTAROSZTYIN által megnevezett ruhadarabok közös eleme szemantikailag a nemezelés technikája.⁴

A cseh *čabraka*, szlk. *čabraka*, *čabrak*, le. *czaprak* kifejezések valószínűleg a m. *csáprág* (*csábrág*, *csáprák*, *csábrák* stb.) szavakon keresztül a török *çaprak* átvételei (vö. MACHEK 1971: 92; BRÜCKNER 1974: 72; REJZEK 2001: 111; NEWERKLA 2011: 482). A ném. *Schabracke* szót többnyire közvetlenül a török nyelvből vezetik le vagy a m. *csáprág*-on keresztül a török *çaprak*-ból (vö. MACHEK 1957: 64; KLUGE 2002: 789). HADROVICS (1985: 160) szerint a le. *szabrak*, *szabraka* későbbi jövevényszó a németből. NEWERKLA (2011: 482) azt írja, hogy a cseh/szlk. *šabrak(a)* a ném. *Schabracke* kifejezésen keresztül a török *çaprak* átvétele vagy a német kifejezés hatással volt a cseh és szlovák alakokra. Szeretném hangsúlyozni, hogy a török *çaprak* mellett létezett és a mai napig létezik a török *şaprak* 'ua.' változat. A német, cseh, szlovák és a lengyel nyelv a magyarból való szókölcsonzésnél rendszerint megőrzi a [ʃ] hangot, vö. ném. *Csardas*, *Csárdás*, cseh/szlk. *čardáš*, le. *czardasz* < m. *csárdás*; ném. *Tschako*, cseh *čáka* (nn), *čáko* (sn), szlk. *čakov*, le. *czako* < m. *csákó* (TÖLGYESI 2020: 342–344). Emiatt azt gondolom, hogy a ném. *Schabracke*, cseh *šabrak*, *šabraka*, szlk. *šabrak*, *šabraka*, le. *szabrak*, *szabraka* és szln. *šabraka* alakok a m. *sabrák*⁵ szón keresztül a török *şaprak* átvételei.

Kulcsszók: etimológia, nyelvi kontaktusok, szókölcsonzés, turcizmus, nyeregtakaró.

Hivatkozott irodalom

BRÜCKNER, ALEKSANDER 1974. *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Wiedza Powszechna, Warszawa.

CZUCZOR GERGELY – FOGARASI JÁNOS 1862. *A magyar nyelv szótára* 1. Emich Gusztáv, Pest.

⁴ Ezért az értékes megjegyzésért AGYAGÁSI KLÁRA szlavista, turkológus és finnugrista professzor asszonynak (Debreceni Egyetem) tartozom hálával. Szeretném megköszönni azt is, hogy felhívta a figyelmemet RÄSÄNEN és WILKENS munkáira. A *nemez* szóhoz lásd még 1. 1395 'gyapjúból, szőrből tömörítéssel készített kelme, ennek egy darabja mint használati tárgy', 2. 1592 'nyereg alá való posztó, párna'. Iráni eredetű. Középperzsa *namad* 'durva kendő, szövet', újperzsa *nāmād* 'nemez, durva szövet, szőnyeg'. Ezek egy 'üt' jelentésű ige igenevei: a nedves gyapjút ugyanis összeütögetve, egybesajtolva tömörítették nemezlappá (TESz. 2: 1012).

⁵ A magyar nyelv szótárában CZUCZOR és FOGARASI (1862: 1108) azt írják, hogy a *sabrák*, *zsabrák* alakok valószínűleg a *czafrang*-ból származnak.

- EREN, HASAN 1999. *Türk dilinin etimolojik sözlüğü*. Bizim Büro Basım Evi, Ankara.
- EWÜNG. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* 1–2. Hrsg. Benkő, Loránd. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993–1995. + Register. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1997.
- GOMBOCZ ZOLTÁN 1913. Csáprág. *Magyar Nyelv* 9: 412–414.
- HADROVICS LÁSZLÓ 1985. *Ungarische Elemente im Serbokroatischen*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KLUGE, FRIEDRICH 2002. *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*. de Gruyter, Berlin – New York.
- MACHEK, VÁCLAV 1957. *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*. ČSAV, Praha.
- MACHEK, VÁCLAV 1971. *Etymologický slovník jazyka českého*. Academia, Praha.
- NEWERKLA, STEFAN MICHAEL 2011. *Sprachkontakte Deutsch – Tschechisch – Slowakisch. Wörterbuch der deutschen Lehnwörter im Tschechischen und Slowakischen: historische Entwicklung, Beleglage, bisherige und neue Deutungen* (= Schriften über Sprachen und Texte 7.). Peter Lang, Frankfurt am Main.
- RÄSÄNEN, MARTTI 1969. *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türkischen Sprachen*. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- REJZEK, JIŘÍ 2001. *Český etymologický slovník*. Leda, Voznice.
- ŞIRIN USER, HATICE 2013. Yabogan (A 80) yazıtı üzerine. In: GÜL, BÜLENT Ed., *Bengü Belâk Ahmet Bican Ercilasun Armağanı*. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara. 457–464.
- ŠMILAUER, VLADIMÍR 1937. Čabraka. *Naše řeč* 21: 129–130.
- STACHOWSKI, MAREK 2019. *Kurzgefaßtes etymologisches Wörterbuch der türkischen Sprache*. Księgarnia Akademicka, Kraków.
- StarLing 1998–2003. Ed. SZTAROSZTYN, SZERGEJ ANATOLJEVICS. <http://starling.rinet.ru> (2023. 08. 20.)
- TESZ. = A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–3. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976. + Mutató. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984.
- TÖLGYESI TAMÁS 2017. Zur Herkunft des tschechisches Wortes *farkaš*. In: JANYŠKOVÁ, ILONA – KARLÍKOVÁ, HELENA – BOČEK, VÍT Eds., *Etymological Research into Czech. Proceedings of the Etymological Symposium Brno 2017, 12–14 September. 2017, Brno*. Nakladatelství Lidové noviny, Praha. 387–390.
- TÖLGYESI TAMÁS 2018. K původu slov *farkaš* a *čabraka*. *Bohemica Olomucensia 2 – Linguistica*: 196–203.
- TÖLGYESI TAMÁS 2020. Hungarianismen im Gemeindeutschen, österreichischen Deutsch, ostösterreichischen Dialekt und im Slawischen. In: SZUCSICH, LUKA – KIM, AGNES – YAZHINOVA, ULIANA Eds., *Areal Convergence in Eastern Central European Languages and Beyond*. Peter Lang, Berlin. 341–349.
- ÚESz. = *Új magyar etimológiai szótár* 2011–2022. Szerk. GERSTNER KÁROLY. <https://uesz.nyud.hu> (2023. 08. 20.)
- VÁMBÉRY ÁRMEN 1870. Magyar és török-tatár szövegyezések. *Nyelvtudományi Közlemények* 8: 109–189.
- WAHRIG, GERHARD et. al. 2002. *Deutsches Wörterbuch. Mit einem „Lexikon der deutschen Sprachlehre“*. Gütersloh, Bertelsmann Lexikon Institut im Wissen Media Verlag.
- WILKENS, JENS 2021. *Handwörterbuch des Altugurischen*. Universitätsverlag Göttingen, Göttingen.

***Cafrang* ~ *csáprág* ‘saddlecloth’**

It is still debated whether Hungarian *cafrang* ~ *csáprág* originates from Turkish *çaprak* ‘saddlecloth’ or vice versa. In this article, I show that Czech *čabraka*, Slovak *čabraka*, *čabrak*, Polish *czaprag* most likely come via Hungarian *csáprág* [ʃaːpraːg] from Turkish *çaprak*. On the other hand, German *Schabracke*, Czech *šabrak*, *šabraka*, Slovak *šabrak*, *šabraka*, Polish *szabrak*, *szabraka* and Slovenian

šabraka were borrowed via Hungarian *sabrák* [ʃɒbra:k] from Turkish *şaprak* ‘id.’. For centuries, saddlecloths were made of felt. The Turkish verb *çap-* means, among other things, ‘to hit, to beat’. This refers to the old technique of felting. Wet wool was compressed by beating it into a felt cloth.

Keywords: etymology, language contacts, borrowing, Turkism, saddlecloth.

TÖLGYESI TAMÁS

ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

Universität Wien

NYELVMŰVELÉS

Levélírói profil- és attitűdvizsgálat az Édes anyanyelvünk című rádióműsor hallgatói leveleiben

1. Bevezetés. Tanulmányom célja, hogy kis mintán megmutassa a nyelvművelő műsorok hallgatóinak szociolingvisztikai profilját, tipizálja kérdéseiket-hozzászólásaikat, nyelvi-nyelvhasználati attitűdjüket. Ezzel a területtel a magyar szakirodalomban még kevésbé foglalkoztak.

A rádiós nyelvművelés a nyelvről való gondolkodás, a normakijelölés, a tudománykommunikáció, a nyelvi szemléletformálás színtere, amit a hallgatói levelek tesznek interaktívvá. A levelek jelentősége többféle. Egyfelől megmutatják a közönséget foglalkoztató kérdéseket, másfelől tükrözik a nyelvi ismeretterjesztő műsorok hatékonyságát. Fontos tükröi a nyelvről való laikus gondolkodásnak, a nyelvhez való viszonyulásnak, az ún. laikus nyelvészetnek, ami a nyelvtudományi kutatás elhanyagolt területe. Pilotvizsgálatomban a nyelvi kérdések iránt érdeklődő laikus közönség profilját, nyelvi attitűdjeit és motivációit kutattam az Édes anyanyelvünk című műsorhoz érkezett hallgatói levelek tükrében.

2. A rádiós nyelvművelés elméleti háttere és műfaji adottságai. A rádiós nyelvművelő műsorok virágkorában McLuhant idézve még „a globális falu kisbírójának” nevezhetjük a tömegkommunikációt, ami ellátja a tájékoztatás eligazítás, hirdetés funkcióját (BUDA 1985: 7; BAJOMI-LÁZÁR 2006). Ez a szerep ma kevésbé érvényes. A nyelvművelő műsorok is a tájékoztató (tanácsadó) műsorok közé tartoznak, és ennek felelősségében kell, hogy készüljenek. Ez a tömegkommunikációs jelenség adja a tanácsadó presztízsét a műsorokban. A rádióban megszólaló szakértők célja is saját tudományterületük ismereteinek népszerűsítése (VESZELSZKI 2022: 28). De ezzel együtt az áltudományos információk (nyelvi babonák) elleni „harc” is céljaik között szerepelhet (THORSON 2016; VESZELSZKI–FAYUNA 2019). Az ismeretátadás sikerességének titka pedig az olvasztás, a formálás és a megszilárdítás hármában rejlik (GRIFFIN 2004: 12). A befogadó tudatában az olvasztás során

* Köszönöm témavezetőmnek, VLADÁR ZSUZSA tanárnőnek a vizsgálat és az írás elkészítéséhez nyújtott segítségét, tanácsait.

átszerveződnek az ismeretek, a formálás során új alakot nyernek, míg a megszilárdulás a gondolkodásmódban történő változást jelenti (GRIFFIN 2004: 12–13). A tömegkommunikáció folyamatalkotó tényezői, e „hármass” szerepet kap a meggyőződések, a vélemények, a tartalmak kereteként és a szituációk reprezentálójaként (ACZÉL 2007: 19, 27). Azt, hogy milyen nagy társadalmi funkcióval rendelkeznek az ilyen típusú fórumok, az is mutatja, hogy az emberek milyen jelentős érdeklődést tanúsítanak a nyelvi kérdések iránt (TAULI 1998: 51). A szakértő pusztá megjelenése mellett a pozíciója, a szakmai tudása és a személyisége is formálja a presztízsét (LAZA–PINTÉR 2022: 6–8). Mivel azonban a nyelvművelő műsorok műfajuk miatt aszinkron kommunikációt jelentenek, a szakértők tudománykommunikációs tevékenysége sokszor reflektálatlan marad (ACZÉL–VESZELSZKI 2018: 7), hiányzik vagy töredékes a visszajelzés arról, hogy az adott választ hogyan fogadták a kérdezők.

A nyelvművelő műsorok mindegyike a köznyelvi norma közvetítését tűzi ki célul. A nyelvi norma fogalmát a nyelvi, közösségi és viselkedési szabályok olyan együtteseként használom, amelyek egy adott szituációban megszabják a nyelvhasználatnak a nyelvváltozatok közötti választási lehetőségét (vö. TOLCSVAI NAGY 1998; TOLCSVAI–KUGLER 2000: 173). A nyelvi normá(k)hoz való viszony viszont függ a megszólalóktól. A jelenlegi Édes anyanyelvünk több tucatnyi szakértője mind-mind egyedi meggyőződése szerint viszonyul a nyelvhasználati témák során a normá(k)hoz. Így előfordulhat, hogy a köznyelvi norma határait máshol húzzák meg, s az is, hogy egy-egy szociolingvisztikai jelenséget máshogyan határoznak meg. A nyelvművelésben viszont általánosságban megfigyelhető, hogy az egy nyelvi norma felől a több nyelvi norma felé mozdult el a nyelvhelyességi kérdések megítélésének szemléletmódja (BLANKÓ 2022). A szociolingvisztikai szemléletmód egyre inkább erősödik, ennek fényében a nyelvvel való foglalkozás kiterjed(het) a nyelvi egységek módosítására és a nyelv szociopolitikai státuszára is (HAARMAN 1998: 67).

A tömegkommunikáció és a nyelvhasználat állandó viszonyban van egymással: a média szerkesztettségére törekvő igény, a társadalmi kontroll kiterjed a nyelvhasználatra is (BUDA 1985: 9). A tömegkommunikáció „kodifikál egy uralkodó nyelvhasználatot, és ezt a társadalom mind szélesebb köreire terjeszti ki” (BUDA 1985: 10). A tömegkommunikáció társadalmi „hangerősítő” hatása tehát a nyelvhasználat tekintetében is megfigyelhető, hiszen a magasabb végzettségű réteg hivatalos stílusú nyelvhasználatára erősödik általa (BUDA 1985: 10). A nyelvi norma, az irodalmi nyelv terjesztésében az írók mellett a médiának tehát nagy szerepe van, bár legnagyobb „hirdetője” továbbra is az oktatási rendszer marad (SÁNDOR 2006: 961). A művelt köznyelv normatívnak tekintése ugyanakkor önkéntelenül is háttérbe szorítja, s akár le is értékeli a többi, szubsztenderd változatot, az iskola szerepe annak a megmutatása is, hogy melyik nyelvhasználati szituációban melyik változatot lehet és célszerű választani.

Fontos tudatosítani tehát, hogy a nyelvművelő műsorok tanácsadása is a művelt köznyelvi nyelvhasználatot tekinti kiinduló normának, ezekre a szituációkra vonatkozik, ehhez viszonyít. A nyelvművelő műsorokat a nyelvi tervezés eszközének is tekinthetjük.

HAUGEN nyelvi tervezési modellje jól felhasználható a rádiós nyelvművelés elemzésére is. (HAUGEN 1983). E szerint a nyelvi tervezésben az első lépés a státusztervezésen belül a kiválasztás: a problémakijelölés, valamint a normák helyzetének tervezése. A második lépés a kodifikáció, ami a korpusztervezés körébe tartozik, három fő területre a grafizáció, a grammatikáció és a lexikáció. A harmadik lépés a státusztervezésen belül elhelyezkedő elterjesztés, ami a javítást és az értékelést vonja maga alá. A negyedik,

korpusztervezési lépcsőfok pedig a kidolgozásé: a szókincsbővítés és a stilisztikai fejlesztés tartozik ide (vö. HAUGEN 1983). A jól működő nyelvművelésnek ezen modell minden lépcsőfokát végig kellene járnia ahhoz, hogy munkája teljes, átfogó és hatékony legyen! A rádiós nyelvművelés – ha nem is mindig sikeresen és tudatosan – ezt az elvet követi: a társadalom (az egyes nyelvhasználók) által felvetett problémákat veszi észre, kodifikálja (teszi „hivatalossá”, elfogadottá saját eszközein keresztül), javításával és értékelésével az elterjesztést támogatja, majd egy-egy jelenséget kidolgoz a szókincsbővítés és a stilisztikai fejlesztés segítségével.

1. táblázat

A haugeni nyelvtervezés modellje (saját összeállítás)

A társadalom felől STÁTUSZTERVEZÉS	A nyelv felől KORPUSZTERVEZÉS
1. problémakijelölés, a normák helyzetének tervezése	2. kodifikáció (grafizáció, grammatikáció, lexikáció)
3. elterjesztés (javítás, értékelés)	4. kidolgozás (szókincsbővítés, stilisztikai fejlesztés)

A rádió hangzósága miatt a pillanatnak szól, „illékony”. Ezen valamelyest változtat az, hogy az adások 40 napig visszahallgathatók az interneten. Ez a kommunikációs forma aszinkrón, hiszen az elhangzás időpontjában a hallgató nincs jelen – reakciója (ha van) késleltetett. Ugyanakkor összhangban van a szóbeli kultúrák elvárásaival: a szó elmondott erejét erősítik (ONG 2010: 34). Nagy előnye, hogy előbb, hamarabb eléri a tudatot, mint az elidegenítő, távolságtartó írott szöveg (ONG 2010: 154). Ez segíti a tanácsadó jellegű műsorok személyes hangvételének, megengedő szemléletének kialakítását.

A hazai rádiózás 1925-ben kezdődött, akkor még kis létszámú hallgatóval, ezért is meglepő, hogy már a '20-as évek végén, a '30-as évek közepén megindult a nyelvi műsorok sugárzása is (H. VARGA 2015: 391). A második világháború után vált tömegessé a rádiózás, virágkorát pedig a '70-es években élte (H. VARGA 2015: 391). A rádió természeténél fogva egyszerre lett a 20. századi nyelvművelés új fóruma és megújulásra készítője. A rádió „rákényszerítette” a nyelvművelőket az új műfajokra, a nyelvhasználókkal (itt: hallgatókkal) való késleltetett párbeszédre.

A rádió nyelvművelő műsorai a média több társadalmi funkciójának is megfeleltek LASSWELL 1948-as modellje szerint: 1. Tájékoztatást nyújtottak a nyelv állapotáról, új jelenségeiről, fejlődéséről. 2. Részt vettek az összekapcsolásban, a szocializáció és a konszenzus-teremtés révén. 3. A folytonosság funkciója alapján a nyelvi értékek, értékközösség kialakítása és fenntartása is célja volt. 4. És persze a szórakoztatás, a szabadidős tevékenység színesítése (MCQUAIL átdolgozása alapján, l. MCQUAIL 2003: 77).

A rádió (és a televízió) jelentős szerepet töltött be abban, hogy a nyelvművelő mozgalom évtizedek óta „elér népünk minden rétegéhez” (FÁBIÁN 1984: 124). A rádió eszköztára a nyelvművelő mozgalom szolgálatába is állítható volt, így indult el többek között KODÁLY ZOLTÁN nyelvhelyességi esszéivel és HALÁSZ GYULA műsorával a rádiós nyelvművelés (FÁBIÁN 1984: 92–93) mint a nyelvművelés új fóruma és megnyilatkozási módja. A nyelvművelő a nyelvi kapuőr funkcióját a tömegkommunikáción – így a rádión és a televízión –

keresztül tudta és tudja ellátni, hiszen tevékenységének ez adott a leglátványosabban nyilvánosságot (BALÁZS 1999: 23). Kutatásom során a hallgatói levelek profilírozásával azt is vizsgálom, hogy manapság mely rétegekhez ér el ez a műsor.

1. ábra

A közmédia huzamosabb ideig sugárzott nyelvművelő rádióműsorai (saját összeállítás)

3. Hallgatói levelek az Édes anyanyelvünkben. A Magyar Rádió és jogutódai közel százéves (1925–) történetét végigkísérik a nyelvművelő műsorok. Az Édes anyanyelvünk vissza-visszatért a rádió hanghullámaira, s HALÁSZ GYULÁtól LŐRINCZE LAJOSon át GRÉTSY LÁSZLÓig és DEME LÁSZLÓig a 20. század legismertebb nyelvművelői vezették e műsorokat a közrádió más nyelvi-nyelvművelői műsorai mellett. A jelenlegi Édes anyanyelvünkben (2018–) több szakember szólal meg.

A műsorban azon kívül, hogy a különböző nyelvészeti témákról, saját meglátásuk szerint beszélnek a megszólalók, a hallgatóknak – a műsor hagyományaihoz igazodva – lehetőségük van hallgatói levelek küldésére. Mindez a társadalmi részvétel ideáját erősíti: az anyanyelvünkről alakított kép formálásában a levélírók is részt vehetnek, ugyanakkor a szakértő a személyes tudományos meggyőződésére alapozva adja az adott kérdésre a választ (LAZA–PINTÉR 2022: 15). Évtizedekkel ezelőtt még ezernyi postai levél érkezett egy-egy adás előtt, mára ez a szám megcsappant, s a forma is megváltozott: e-mailben érkeznek a hallgatói levelek. A több százezer hallgatói levél lenyomata a nyelvműveléshez fűződő laikus viszonynak, a nyelvhasználatához, nyelvi jelenségekhez kötődő attitűdnek, ami még alig vizsgált, de nagyon ígéretes kutatási terület.

Egyértelműen kirajzolódik az a folyamat a 20. században, hogy a nyelvművelés iránya a negatívól a pozitív felé tartott, tehát a stigmatizáló, a hibáztató nyelvművelés fokozatosan csökkent (BLANKÓ 2022: 38). Ebben a változásban óriási szerepet töltött be a rádió, hiszen az anyanyelvi műsorok egyre gyakoribb elhangzása és az azokra érkező hallgatói levelek (visszajelzések) folyamatos megújulásra sarkallták a nyelvművelőket. A rádió fontos fórumává vált a nyelvművelők és a nyelvhasználók „találkozásának”. Látható a törekvés, hogy az egyoldalú kommunikációt a hallgatói levelekkel kívánták feloldani. A rendszeres adások pedig szerepet töltöttek be abban, hogy a nyelvről való gondolkodás, az anyanyelvi kultúra beivódjon az emberek mindennapjaiba.

A Kossuth rádió közönségszolgálatához, az Édes anyanyelvünk szerkesztőségéhez érkező hallgatói levelekre jómagam szoktam válaszolni a rádió valamelyik adásában, hetente két alkalommal. A leveleket korábban még nem rendezték adatbázisba, nem fogalmaztak

meg következtetéseket tartalmukhoz kapcsolódóan, így tehát a tanácskérők szociolingvisztikai profilírozására vállalkozom saját korpuszom alapján. Arra kerestem a választ, hogy milyen levélírói szociológiai profil rajzolódik ki a műsorhoz fordulók köréből, mire kíváncsiak, milyen nyelvi attitűddel rendelkeznek, mi motiválja őket a levélírásban.

4. A levelek feldolgozásának módszerei. Mostani pilotvizsgálatomban egyelőre két hónap teljes levélanyagát dolgoztam fel (63 levél), amely képet nyújt a levélírók szociológiai, nyelvhasználati és az anyanyelvhez-nyelvművelődéshez fűződő „érzelmi” viszonyairól. Az adatbázisba rendezett, sorszámozott levelek 2022. november 15. és 2023. január 15. között születtek, összesen 6198 szövegszónyi terjedelemben.

Az anonimizált adatbázist kézzel annotáltam, a következő szempontok szerint:

Először a szokásos szociolingvisztikai paramétereket kerestem a levelekben. Elsőként a személyes adatok: nem, életkor (fiatal: 35. évig, középkorú: 35–65. évig, idős: 65. év felett), lakhely (település), foglalkozás, egyéb személyes adat (pl. családi viszony, utalás korábbi lakhelyre). A lakhely megállapítása még a postai levelek korában könnyű feladat volt, ma csak akkor van lehetőség erre, ha a levél szerzői neve alá írja vagy a levélszövegben utal lakhelyére. A kézírás árulkodott a korról, a műveltségről, az elektronikus levelek formai jegyei sokkal kevésbé segítik ennek megállapítását.

A második lépésben a levelek tartalmát annotáltam és csoportosítottam, a következő kategóriák szerint: a feltett kérdés a nyelvészet-nyelvművelés mely területéhez kapcsolódik: nyelvhelyesség, helyesírás, jelentés és etimológia, sajtónyelv, stilisztika, grammatika, nyelvi illem, idegen szavak, tájnyelv és gyermeknyelv. A kategóriákat a levelekhez igazodva alakítottam ki. Egy levél kérdése-hozzászólása több területhez is kapcsolódhat, de gyakran előfordul, hogy egy levél több kérdést is tartalmaz (van 8 kérdéses levelünk is), s így több kategóriába is sorolható, ezért több lehet a levelek számánál a témák összesített száma.

Arra is kíváncsi voltam, hogy mit árulnak el a levélírókról a levelek nyelvhelyességi, helyesírási, stilisztikai vonásai – milyen részletei figyelhetők meg a diskurzusvilágnak (vö. TÁTRAI 2017: 913). Kérdésüket valójában maguk meg is válaszolják, érvelnek-e valamely megoldás mellett. Vétene-e nyelvhelyességi hibákat, levelük tartalmaz-e helyesírási hibát. Követik-e a levelek sztenderd formai követelményeit (pl. megszólítás, tagolás, aláírás stb.) Végül pedig a levélszövegen keresztül érezhető nyelvhasználói meggyőződést vizsgáltam: kérdéséhez, észrevételéhez kapcsolódik-e valamilyen érzelmi viszony.

5. A hallgatói levélírók profilja. A(z elektronikus) levél műfaji sajátosságaiából adódóan a levélírókról csak azokat a személyes adatokat tudjuk, amelyeket ő maga a levélbe beleír. Így legtöbbjük profilja csak részlegesen határolható be. A leveleket 63-ból 60-an aláírták (akár teljes névvel, akár csak utónévvel) – így a nemi megosztottság pontosan kirajzolódik. A 60 nemileg beazonosítható levélíró közül 26 nő, 34 férfi.

A levélírók kora (korosztálya) 24 esetben becsülhető meg. Egyes levélírók foglalkozásából (nyugdíjas, tanuló) lehet következtetni erre, de vannak, akik vagy életkorukat vagy családi helyzetüket is leírja (pl. nagymama), ennek alapján következtetni lehet arra, hogy fiatal, középkorú vagy idős a levél szerzője. Korpuszomban 15 idős, 6 középkorú és 3 fiatal levélíró azonosítható be.

A lakhelyét már jóval kevesebben, a levélírók valamivel több mint negyede, 18 fő közölte. Közülük 13 fő magyarországi (4 budapesti; város: 1 szegedi, 1 érdi, 1 nagykanizsai,

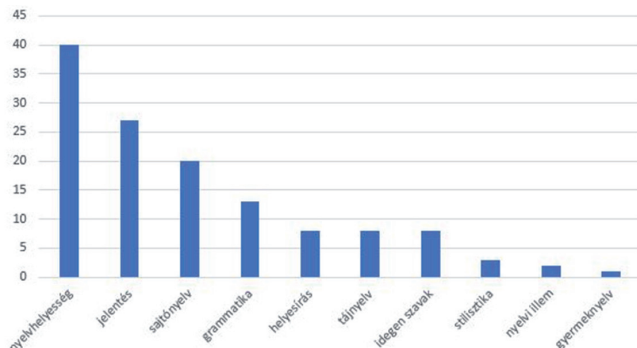
1 kiskunhalasi, 1 diósdí; község: 1 délegyházi, 1 kisternyei, 1 telki, 1 viszneki) lakos. A magyarországi adatokat összevettem a 2022-es népességi számokkal (KSH¹): a budapesti lakosok aránya 18%, a levélíróknál 31%, az egyéb városokban élők 53%, a levélírók 38%-a más városból írt, a községekben élők aránya 29%, a levélíróknál 31%. Bár a mintám kicsi, úgy tűnik, hogy a levélírók a hazai lakossági viszonyokhoz arányosak (város-község viszonylatában), még ha a városiakon belül a fővárosiak aránya nagyobb is, mint az lakossági statisztikákban. A budapesti lakosok közül egy megosztja magáról, hogy Erdélyből származik. A határon túli területekről 2 fő írt: 1 felsőszecsei (Felvidék), 1 erdővidéki (Erdély). A diaszpóra területéről 3-an írtak, mind az Amerikai Egyesület Államokból (ketten az államot is közölték: Florida, Kalifornia, a harmadik pedig megosztja, hogy Erdélyből emigrált a tengeren túlra). Különösen érdekesek azok a személyek, akikről megtudjuk, hogy több nyelvi normával is találkozhattak életük folyamán (külhoni, majd anyaországi, sőt, van, aki határon túlról került a diaszpórába, majd az anyaországba költözött).

A foglalkozásról kevés adatunk van, egyesek az aláírás alá-mellé helyezik, míg mások a levélszövegben utalnak rá. Összesen csak 11 esetben tudjuk meg az illető foglalkozását: 6 fő tanár vagy tanító (közülük 3 nyugdíjas), 2 fő tanuló, 1 karnagy, 1 logopédus, 1 önkormányzati munkatárs. A 11 fő tehát mind értelmiségi, noha a tanulók legmagasabb végzettsége még csak általános iskolai, illetve középfokú, az önkormányzati munkatársét pedig nem ismerjük. Bár ennyire csekély elemszámú mintából messzemenő következtetést nem lehet levonni, viszonyításként a magyarországi lakosság 29,3%-a rendelkezik felsőfokú végzettséggel 25 és 64 év között (KSH²), tehát a levélírók zöme (és ennek alapján a feltételezett hallgatóság) a felsőfokú végzettséggel rendelkezőkből, a népesség egyharmadából kerül ki. (Feltéve, ha a végzettségükre nem utalók aránya is hasonló, mint az azt bevallóké. Könnyen elképzelhető az is, hogy a diplomával rendelkezők szívesebben hivatkoznak szakmájukra, mint az azzal nem bírók.)

6. A feltett kérdések jellemzői

2. ábra

A feltett kérdések típusai (saját ábra)

A 63 levélhez 87 címkét helyeztem, amelyek a kérdés típusát jelölik. A műsor jellegéből fakadóan a legtöbb, 40 kérdés nyelvhelyességi. Egy-egy kifejezés használata, állandósult szerkezetek, köznyelvi és nem köznyelvi alakok, szleng stb. tartozik ide. Néhány példa:

- (1) „Kérdezem én: miért kell annyi mindennek úgymond ’kerülnie’?”¹
- (2) „Az osztálytársam a dátumokat és a számokat helyesen mondja? Pl.: a december 1-ét is úgy mondja, hogy december egy, a 212-t úgy, hogy kettő-tizenkettő, a 6400-at úgy, hogy hatezer-négy. Helyes e így?”
- (3) „Gyakran hallok - szerintem hibásan használt - mondatokat: Meg kell csináljam. El kell olvassam”

27 kérdés érinti a jelentést. Különböző szavak téves használata (más jelentésben), szinonimák, etimológia, idegen szavak helyetti magyarítások tartoznak ide. Például:

- (4) „Árulják el nekem, létezik alsófokú diploma? Nem felsőfokú végzettség vagy diploma létezik?”
- (5) „Már évek óta bántja a fületem, hogy az esélye és a lehetősége szó szinte teljesen kiszorította a veszélye szót.”
- (6) „Amióta az eszemet tudom a fentebb jelzett terminusokat (titokzatos, titkos) egyenlőnek éreztem/tekintettem, és így mindannyiszor az egyike (vagy másikat) használatam a feleségem kritikáját vonva magam után.”

Itt is látható az, hogy a nyelvi norma elképzelt: „amióta az eszemet tudom”, és a hozzá való viszonyulás érzelmi alapú: „évek óta bántja a fületem”. Mindeközben megjegyzéseik ugyanúgy pontatlanok (l. a *terminus* szó téves használata), mint az a jelenség, amelyet bírálnak.

Igen nagy számú a sajtónyelvet érintő kérdések csoportja (20). A sajtótermékekből, műsorokból kiragadott, hibásnak vélt példák, vagy a sajtónyelv általános romlását megállapító levélrészletek tartoznak e kategóriába. Néhány példa:

- (7) „Nagyon elharapózott az az ’ugye’ töltelékszó. Riportokban, egyéb műsorokban, szinte már nem létezik az ’ugye’ nélküli beszéd.”
- (8) „Egyre elviselhetetlenebb méreteket ölt a közbeszédben, a rádióban és a televízióban az eeeeeezés, öööööözés, nyöszörgés. Kérem vegyék műsorukra ezt az igénytelen beszédmódon.”

Grammatikai jellegű kérdés 13 van. Ezek erősen összefüggenek a nyelvhelyesség kérdéseivel, de a különböző ragozási paradigmákra, morfológiai területre vonatkoznak.

- (9) „Nagynak számító összeget ajánlott fel annak, aki talál a magyar nyelvben még egy olyan igét, mint a ’fejez’. Nevezetesen olyan igét kért, melynek csak igekötővel együtt van értelme. (lefejez, befejez, kifejez)”
- (10) „Akár oktatásügyből, vezető politikusok vagy közemberek szájából hallunk naponta százával ilyeneket: Vannak olyan nehézségek, amivel meg kell küzdenünk. Olyan problémák merültek fel, ami elsőre nehéznek tűnik”

Viszonylag kis számú helyesírási kérdés érkezett (8). Ugyanennyi tájnyelvi témákat érintő kérdéssel találkozhatunk. Szintén 8 kérdés kapcsolódik az idegen szavakhoz, főként

¹ A hallgatói levélrészleteket közlésekor az eredeti írásmódot megőriztem.

azok kerülésére hívják fel a figyelmet, máskor helyes használatukra vagy jelentésükre kíváncsiak. A stilisztika körébe 3 kérdés sorolható. A nyelvi illemhez 2 kérdés sorolható, míg 1 gyermeknyelvi kérdés is érkezett.

Helyesírás: (11) „Kórusom nevét hivatalos iratokban is kétféleképpen olvasom, én letenném a voksom a Diódsi Nőikar mellett. De sajnos a Diódsi Női Kart javasolták!”

Tájnnyelv: (12) „Ma már másképp gondolják? Az utóbbi időben, talán az ’ö’-s változatok ’népiesnek’ érzett jellege miatt, hiperurbánus babonából az ’e’-s változatok terjednek.”

Idegen szó: (13) „Vili Orbán: a magyar válogatott kiváló középhátvédje magyar állampolgár teljes neve Orbán Vilmos Tamás miért kell Vili Orbánozni mint ha nem magyar lenne?”

Stilisztika: (14) „Az utóbbi időben sajnos egyre elterjedtebb a ’kaja’, ’kajálni’ kifejezések, függetlenül társadalmi rétegektől. Nagyon bántó illet hallani, hiszen annyi szép és változatos szavunk van az evés kifejezésére.”

Nyelvi illem: (15) „Helyesnek tartják-e azt az egyre inkább elterjedő beszédstílust, amikor pl. akár az óvodások is tegezve beszélnek a felnőtteknek önmagukról,”

Gyermeknyelv: (16) „Kérdésem az lenne, hogy kis gyerekeknél a személyes névmás következetesen rossz használata, logopédiai probléma?”

7. Levélírói attitűdök, motivációk, beszédcselekvések. Noha azt gondolnánk, hogy a nyelvművelő tanácsadásban csupán a nyelvi alakváltozatok értékelésére vagy konkrét ismeretekre kérdeznek a levélírók, ez távolról sincs így, a levelek változatos beszédcselekvéseket valósítanak meg. A hallgatói leveleket a levélírói attitűdök alapján három csoportba tehetjük: 1. A kérdező levelek, amelyekben valamilyen konkrét kérdést fogalmaznak meg, és arra adekvát szakértői választ is várnak. Tehát az ismeret hiányát kívánja pótolni. 2. A panaszos levelek, amelyekben a levélíró elsősorban „elpanaszolja”, hogy milyen sok nyelvhelyességi hibával találkozott, mennyire „magyartalan”, „nem szép” nyelvi formákat hall-lát. Ezekben a levelekben inkább csak megerősítést vár a szakértőtől vélt igazában. Az általa egyetlen normának elismert változatot fogadja el, és ebben kér megerősítést. Itt érezhető leginkább az önképépítés (imázsépítés) jelensége, hiszen a levélíró egy-egy nyelvi kérdésben a családon belüli vagy munkahelyi konfliktusban kívánja saját igazát hitelesíteni. 3. A felhívó levelekben pedig valamilyen „rossz” nyelvi jelenséget mutat fel a levélíró, s felszólítja a műsor készítőit a téma melletti határozott kiállásra. Ezeknél a leveleknél a szerző biztos saját igazában, elítéli a vele egyet nem értőket, és maga mögé kívánja állítani a szakembereket, akik egyfajta szócsövei igazának. A hatalmi dimenziók kérdése rendkívül befolyásolja ezeknek a leveleknek a megítélését, illetve az ideológia is meghatározó lehet ezzel kapcsolatban. A levelekben megjelenő hatalmi diskurzusokat, manipulációs technikákat és az önképépítés eszközrendszerét egy későbbi kutatásban tervezem feldolgozni.

8. Attitűd és gyakorlat viszonya a levelekben. A kérdező levelek a beérkező levelek több mint felét adják, a panaszos levelek száma valamivel kevesebb, a felhívóké csekély. Érdekesnek találtam ehhez kapcsolódóan a levelek stilisztikai-formai elemzését is. A levelek közül csak néhány (6) volt, amelyben ne lett volna helyesírási vagy formai „hiba” – miközben a levélírók többsége a nyelvi norma hirdetőjének tartja magát, és véleményét csupán igazolni kívánja a nyelvész szakértővel. A leveleket a középszintű magyar érettségi elvárásait figyelembe mértem javítottam ki, gyűjtöttem össze a hibákat. Sok helyen a megszólítás maradt le vagy tért el a sztenderdtől, máshol helyesírási hibákat vétett a szerző, megint máshol pedig nyelvhelyességi hibákra panaszkodva maga ejtett egyéb hibákat.

Sok levélíró elárulja a személyes motivációját: családon belül kelt vitát egy-egy nyelvi kérdés, az unokái nyelvhasználata miatt „izgul”, a munkájához van szüksége a pontos információra a levélírónak.

9. A vizsgálat tanulságai. Az adatbázisból kirajzolódik, ha nem is a teljes, de igen részletes profilja a levélíróknak. A levélírók nemi aránya kiegyenlített, még ha a férfi levélírók száma valamivel nagyobb. Az életkori adatok alapján láthatjuk, hogy a levélírók (és a műsor délutáni sugárzásából következően a hallgatók is) legnagyobb részét az idősek alkotják. Rájuk jellemző az is, hogy szívesebben megosztanak személyes információkat leveleikben, így nem biztos, hogy az összes levélíró nézve is ilyen magas lenne az arányuk. Figyelemfelkeltő viszont az is, hogy a középkorúak mellett vannak fiatal levélírók is, noha nem nagy számban.

Lakhelyüket ugyan csak kis részük osztotta meg, de abból is kirajzolódik, hogy mind a magyarországi, mind a határon túli, mind a diaszpóra lakosságából érkeznek hallgatói levelek, hiszen az online rádióhallgatás lehetővé teszi a kapcsolódást a műsorhoz minden magyar anyanyelvű számára. (A korábbi évtizedekben erre technikai okokból nem volt lehetőség, így a diaszpórában élők új hallgatói a műsornak.) A földrajzi lefedettség teljességére lehet következtetni a meglévő adatokból is. A foglalkozásukat vállalkozók száma alacsony, s mind értelmiségi (vagy tanuló). Ez nem jelenti azt, hogy a műsor minden hallgatója és levélírója értelmiségi volna (bár többségük bizonyára az), hanem azt mutatja, hogy ők tárják fel, vállalják a közönségszolgálat és a műsor szerkesztői előtt is foglalkozásukat.

A levélírók nagyobb része tehát az érdeklődő laikus középosztálybeliekből áll. Kéves nem értelmiségi ír hallgatói levelet, ugyanakkor a nyelvvel professzionális szinten foglalkozóknak sem fóruma e műsor. A nemek, korosztály és a lakhely alapján viszont teljesen változatos a levélírók köre.

A két hónap kérdéseiből álló adatbázis is mutatja, hogy noha csak napi egy levéllel, de rendszeres „postaforgalma” van a műsornak, hallgatói bíznak az Édes anyanyelvünk szerkesztőiben, igényük van a műsor hallgatására, sőt formálására is.

A leveleket megvizsgálva is látjuk, hogy egyet leszámítva mindegyik valamilyen kérdést fogalmaz meg. A kivétel két felhívó levél, amelyek az idegen szavakat üldözik. A kérdések igen sokfélék, a nyelvtudomány szinte összes területét lefedik. A kérdések legtöbbje mégis a nyelvhelyesség, a jelentés területére terjed ki. Elvárja azt is a műsor szerkesztőitől, hogy a jó és a rossz, a helyes és a helytelen paradigmákból adják meg válaszát kérdésére. Talán leginkább meglepő, hogy a sajtónyelvhez köthető kérdés ilyen gyakori: a média különböző fórumainak nyelvhasználatát sok szempontból kritikával

illetik a levélírók, rendszeresen példákat-példagyűjteményeket osztanak meg az Édes anyanyelvünk munkatársaival.

Alacsony a helyesírási kérdések száma, amely azt tükrözi, hogy az internet helyesírási szótárai, tanácsadó felületei vagy akár vitafórumai segítséget nyújtanak az alapvető helyesírási kérdések eldöntésében, ezért nem fordulnak olyan sokan a műsor postafiókjához segítségért.

A levélírói attitűdök mutatják, hogy a nyelvhasználati kérdések iránti érdeklődés nagy, ugyanakkor a különböző vélt „hibák” számos alkalommal csak az egyéni ízlés körébe sorolhatók, máskor pedig éppen maga a szerző ugyanúgy hibázik, anélkül, hogy tudna erről. Időnként érezhető az erősen nyelvvédő szemlélet, amely során az anyanyelvet a „rossz” nyelvi hatásoktól kívánja megvédi a szerző, akár a fiatalabbakat vagy a médiát okolva néha vélt, néha valós nyelvi hibáktól. A nyelvi normához fűződő viszonyukról külön vizsgálatot tervezek. Érdekesnek tartanám a más, nyelvi tanácsadó fórumok tanulságaival való összevetést is (I. LUDÁNYI–DOMONKOSI–KOC SIS–JAKAB 2022).

Vizsgálatomat nagyobb mintán is szeretném elvégezni, hogy az általános megállapításokon túl minél apróbb részletekre is kitekintő meglátásokat is meg tudjak fogalmazni, és hogy teljes képet kapjak arról, milyen profillal és nyelvi attitűddel rendelkeznek az Édes anyanyelvünk műsor szerkesztőihez fordulók.

Kulcsszók: rádió, nyelvművelés, Édes anyanyelvünk, szociológiai profil, nyelvi attitűdvizsgálat.

Hivatkozott irodalom

- ACZÉL PETRA 2007. A hatás formája – a forma hatása. In: BESZE TIBOR – MISKEI ANTAL szerk., *Az Eszterházy Károly Főiskola tudományos közleményei (Új sorozat)* 34. Eszterházy Károly Főiskola, Eger. 19–28.
- ACZÉL PETRA – VESZELSZKI ÁGNES 2018. Egy új tudománykommunikációs modell szükségességéről. A sciXcom-modell. *Jel-Kép* 29/4: 5–18.
- BAJOMI-LÁZÁR PÉTER 2006. *Társadalom és média*. Antenna Könyvek, Budapest.
- BALÁZS GÉZA 1999. A magyar nyelvművelés állapota. Tudománypolitikai áttekintés, javaslatok. *Magyar Nyelvőr* 123: 9–27.
- BLANKÓ MIKLÓS 2022. *A nyelvművelés rádiós tükre*. Szakdolgozat. ELTE BTK, Budapest.
- BUDA BÉLA 1985. A tömegtájékoztatás nyelvének néhány kommunikáció-lélektani és szociolingvisztikai sajátossága. In: GRÉTSY LÁSZLÓ szerk., *Nyelvészet és tömegkommunikáció*. 1. Membrán könyvek 15. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest. 3–29.
- FÁBIÁN PÁL 1984. *Nyelvművelésünk évszázadai*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- GRIFFIN, EM 2004. *Meggyőztél!* Harmat Kiadó, Budapest.
- HAARMAN HARALD 1998. Nyelvi tervezés egy általános nyelvelmélet fényében: módszertani keret. In: TOLCSVAI NAGY GÁBOR szerk., *Nyelvi tervezés. Tanulmánygyűjtemény*. Universitas Kiadó, Budapest. 67–86.
- HAUGEN, EINAR 1983. The implementation of corpus planning. In: COBARRUBIAS, JUAN – FISHMAN, JOSHUA eds., *Progress in language planning. International perspectives*. K. n. Berlin – New York – Amsterdam – Mouton. 269–289.
- KSH¹ = Népesség településtípus szerint. Központi Statisztikai Hivatal. https://www.ksh.hu/stadat_files/nep/hu/nep0037.html (2023. 02. 20.)

- KSH² = A 25–64 éves népesség megoszlása iskolai végzettség szerint [%]. Központi Statisztikai Hivatal. https://www.ksh.hu/stadat_files/okt/hu/okt0027.html (2023. 02. 20.)
- KUGLER NÓRA – TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2000. *Nyelvi fogalmak kisszótára*. Korona Kiadó, Budapest.
- LAZA BÁLINT – PINTÉR DÁNIEL GERGŐ 2022. Az episztemikus függés vizsgálata a szakértő-laikus kapcsolatban: a tudománykommunikációs modellek szakértőképének összehasonlító elemzése. *Filológia* 13: 6–26.
- LUDÁNYI ZSÓFIA – DOMONKOSI ÁGNES – KOCSIS ÁGNES – JAKAB DOROTTYA 2022. A nyelvi menedzselés szemlélete és a nyelvi tanácsadás. In: DEME ANDREA – KUNA ÁGNES szerk., *Tanulmányok a nyelvészet alkalmazásának területéről*. Argumentum Kiadó – ELTE Eötvös Kiadó, Budapest. 73–108.
- MCQUAIL, DENIS 2003. *A tömegkommunikáció elmélete*. Osiris Kiadó, Budapest.
- ONG, WALTER J. 2010. *Szóbeliség és írásbeliség. A szó technológizálása*. Alkalmazott Kommunikációtudományi Intézet – Gondolat Kiadó, Budapest.
- SÁNDOR KLÁRA 2006. Nyelvtervezés, nyelvpolitika, nyelvművelés. In: KIEFER FERENC főszerk., *Magyar nyelv*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 958–995.
- TÁTRAI SZILÁRD 2017. Pragmatika. A nyelvi tevékenység. In: TOLCSVAI NAGY GÁBOR szerk., *Nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest. 901–926.
- TAULI, VALTER 1998. A nyelvi tervezés elmélete. In: TOLCSVAI NAGY GÁBOR szerk., *Nyelvi tervezés. Tanulmánygyűjtemény*. Universitas Kiadó, Budapest. 51–66.
- THORSON, EMILY 2016. Belief Echoes. The Persistent Effects of Corrected Misinformation. *Political Communication* 33: 460–480.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 1998. *A nyelvi norma*. Nyelvtudományi értekezések 144. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- H. VARGA GYULA 2015. Lőrincze Lajos és a rádiós nyelvművelés. *Magyar Nyelvőr* 139: 391–399.
- VESZELSZKI ÁGNES 2022. A tudományos influencerektől a deepfake-ig. A legújabb tudománykommunikációs lehetőségek. *Filológia* 13: 27–39.
- VESZELSZKI ÁGNES – FALYUNA NÓRA 2019. Az áltudományosság leleplezése érveléstechnikai nyelvészeti eszközökkel. *Médiakutató* 20/3: 39–51.

Profile and attitude research in letters from listeners of the radio programme Édes Anyanyelvünk

Language cultivation via the radio is part of Hungarian culture and also shapes how we think about our language. In the past hundred years, it has been determined by many trends and approaches. However, its *raison d'être* can be found in letters that are sent to the editorial staff by large numbers of listeners. I found it worthwhile to carry out research on a cross-section of these letters, from which I created a profile of the letter writers, typified their questions and comments, and assessed their language attitudes. My aim was to outline the sociological profile of those interested in language cultivation in the radio, as well as their attitudes towards their mother tongue.

Keywords: radio, language cultivation, Édes anyanyelvünk, sociological profile, language attitude assessment.

BLANKÓ MIKLÓS
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

SZEMLE

Slíz Mariann, *Szentkultusz és személynévadás Magyarországon*

Szent István Társulat, Budapest, 2021. 168 lap.

Ha valaki képet akar kapni arról, hogy a névtan milyen összetett, színes, számos más tudományterülettel és a valós élettel szoros kapcsolatban álló tudomány, különleges élményben részesülhet, ha megismerkedik azzal a könyvvel, melynek két kulcsszava a szentkultusz és a személynévadás. A címben ezeket „és” kötőszó kapcsolja össze, ami önmagában is jelzés lehet arra nézve, hogy viszonyuk korántsem írható le okok és okozatok egyszerű láncolataként. E viszony megközelítése kivételes anyagismeretet, módszertani felkészültséget és szakirodalmi tájékozottságot kíván, továbbá erős kritikai érzéket, árnyalt elemzőkészséget és annak belátását, hogy a névadás motivációjának sokfélesége és mai értelmezési lehetőségeink korlátai olyan tényezők, amelyekkel a múltra nézve mindig számolni kell.

A könyv kapcsán első helyen a téma újdonságát emelem ki. A fenti kérdéskörre átfogó vizsgálat eddig nem irányult, így a szerzőre várt az a feladat, hogy ennek módszertani alapjait kidolgozza, s jól kiválasztott esettanulmányokkal képet adjon az ilyen irányú kutatások szempontrendszeréről, forrásanyagáról s egészében a fenti két terület összefüggérendszeréről. Az eredmény rendkívül meggyőző: a könyv egész gondolatmenete lényeglátásról és szintézisalkotó képességről tanúskodik.

Mindez a mű szerkezetében is tükröződik. Négy fő fejezete így épül egymásra: I. Bevezetés (9–18), II. Források és módszerek (19–54), III. Esettanulmányok (55–145), IV. A vizsgálatok eredménye és hasznosíthatósága (147–149). Ezeket egy bőséges irodalomjegyzék követi (151–168).

A Bevezetés egyik központi gondolata az, hogy a szentek kultuszával való összefüggés több névfajtában is megjelenik, csak ezekben más-más módon érvényesül, így kutatási lehetőségeik is eltérőek. A patrocíniumi helynevekre nézve már születtek nagyarányú szintézisek MEZŐ ANDRÁS (1996, 2003) és TÓTH VALÉRIA (2011) jóvoltából. A jelen kötet a változásokra még érzékenyebb személynévek körében végez makroszintű vizsgálatot. Azáltal, hogy a kiemelt elemeket a középkortól napjainkig kíséri figyelemmel, sokoldalú és érzékletes képet tár az olvasó elé.

A források és módszerek című fejezet pontos képet ad a kutatás nehézségeiről. Különféle korok névdivatjának összevetéséhez azonos szempontrendszert alkalmazó, egymással összevethető korpuszok kellenének, ilyenek azonban nem állnak rendelkezésre. A feldolgozás így a meglévő anyagban rejlő lehetőségek kiaknázására törekszik, ezeket három nagy korszak keretében mutatva be. A középkorra nézve kiemelt forrás a két Anjou-kori személynévtár (SLÍZ 2011, 2017) háttérben álló elektronikus adatbázis, továbbá N. FODOR JÁNOS (2010) Felső-Tisza vidéki korpusza; a kora újkorra nézve központi jelentőségűek HAJDÚ MIHÁLY (2003: 371–393) gyakorisági listái, valamint az N. FODOR JÁNOS által összeállított Történeti magyar családnévátlasz (TMCsA.) elektronikus adatbázisa, mely a 18. század elejének országos összeírásaira épül, s mely közvetve

egyennevek korábbi megoszlásának vizsgálatát is lehetővé teszi. Az új- és legújabb kor vonatkozásában ismét HAJDÚ MIHÁLY (2003: 554–578) listái játszanak meghatározó szerepet; a 21. századra nézve új forráscsoportként jelennek meg az online elérhető népességnyelvántartási statisztikák. Mint már utaltam rá, e források különbözőképpen adnak (vagy nem adnak) képet a névhasználat területi, társadalmi, felekezeti vonatkozásairól, így a következtetések levonása során alapvető követelmény az óvatosság. Ez a figyelmeztetés a könyvben sokszorosán, teljes joggal ismétlődik.

E fejezet másik központi kérdéskörét a módszertani problémák jelentik. Ezek köreiben először is képet kapunk a magyar egyennevek (hagyományos terminussal: keresztnévek vagy utónévek) történetében jelentkező fő tendenciákról, majd a szentkultusznak a névadásra gyakorolt hatásáról. Ezek a fejtegetések már előjáróban világossá teszik, milyen sokféle tényezőnek lehet e téren erősítő (vagy éppen gátló) hatása. Ezek közé tartozik az uralkodói támogatás, az ereklyék kultusza, egy-egy szerzetesrend megjelenése, a reformáció és a katolikus megújulás, a török hódoltság, a romantika, a nemzeti eszme előtérbe kerülése és még sok más jelenség.

Az *esettanulmányok* című fejezet a könyv gerincét alkotja. A rendszerezés során az az elv érvényesül, hogy a valamilyen módon összetartozó szentek nevei együttes tárgyalásban részesülnek, s az adott csoporton belül az egyes nevek divatja egymásra vonatkoztatva is vizsgálatban részesül. Ennek kapcsán joggal történik hivatkozás a PAIS DEZSŐ szemléletében fontos szerepet játszó névvonatkozásra (46–47). Szent István, Szent Imre és Szent László mint „három szent király” alkot egy különleges kört (55–92); Szent Erzsébet és Szent Margit szintén Árpád-házi szentek, akiknek kultusza egymással is összefügg, s az utóbbi Antiochiai Szent Margitéval is (93–105); Szent Márton, Szent György és Szent Demeter katonaszentek (106–129), Alexandriai Szent Katalin, Szent Borbála és Szent Dorottya pedig a segítőszentek körébe tartozik (130–145). A válogatás igen szerencsés: olyan alakokat állít a középpontba, akik a magyar történelemben és kultusztörténetben kimagasló szerepet játszanak, s akikre a különféle tudományterületek felől is sokoldalú figyelem irányul.

Ennek kapcsán külön hangsúllyal emelendő ki a jelen vizsgálat *multidiszciplináris* jellege (7). A szentek kultuszával intenzíven foglalkozik többek között a történettudomány, a néprajz, a művészettörténet, az egyháztörténet és több más terület. A fenti szentekre nézve a hazai kutatásokban elmélyült elemzések születtek BÁLINT SÁNDOR, BARNA GÁBOR, KERNY TERÉZIA, KLANICZAY GÁBOR, MAROSI ERNŐ, UHRIN DOROTTYA és mások tollából. A jelen monográfia egyik különleges értéke, hogy ezek eredményeit nagy gondnal veszi számba és osztja meg olvasóival. A fent bemutatott csoportok tárgyalása során az adott fejezetek egyik első pontja képet ad a szóban forgó szentek magyarországi kultuszáról, s részletesen bemutatja azt, amit az ereklyékről, freskókról, oltárképekről, szoborbrázolásokról és más hasonló emlékekről tudni lehet.

Ennek kapcsán felmerült bennem egy kérdés: a magyar kódexirodalomnak a fenti szentekre vonatkozó történeteiről mennyiben esik szó? Az említés szintjén előfordulnak utalások egy-egy kódexre (vö. 133), de magukra a szövegekre nem irányul figyelem. (A középkorral foglalkozó irodalomtörténeti munkákra sem; a hivatkozott irodalomban ilyenekkel alig találkozunk.) Magam úgy gondolom, hogy a Margit-legenda, Alexandriai Szent Katalin verses legendája az Érsekújvári kódexben, Szent Márton életrajza ugyanitt, az Érdy-kódexnek a magyar szentekre vonatkozó részletei és sok más irodalmi szöveg megérdemelné, hogy a rájuk vonatkozó legfontosabb tudnivalók elhangozzanak. Annál is

inkább, mert e szövegek a középkori névhasználatra nézve is beszédesek (vö. a fentiekben: *Szent Margit asszony, Katerina, az Szent Márton* stb.). Amikor későbbi korok kapcsán utalás történik néhány irodalmi műre (Vörösmarty, Arany János és mások alkotásaira, 79), jó érzékelni, hogy a névtan és az irodalom kapcsolatára mégis fény derül.

Az egyes névcsoportokat bemutató fejezetekben központi szerepet játszanak az ábrák (összesen 46), melyek egyrészt az adott nevek gyakoriságáról, másrészt pozíciójáról (sorszámáról) adnak képet, mégpedig a fent jelzett három korszak szerinti bontásban, az összetartozó neveket következetesen együtt vizsgálva, s a vizsgálatot nem egyszer más nevekre, illetve névfajtákra is kiterjesztve. A névdivat alakulásának elemzése ezeken az ábrákon alapul.

Az egyes szentek kultuszával összefüggő névtani tanulások hallatlanul sokrétűek. Az alábbiakban minden csoport kapcsán néhány mozzanatot emelnék ki.

A „három szent király” (Szent István, Szent Imre és Szent László) kultusza szorosan összefonódik, és sokféle ideált képvisel. Igen érdekes látni, hogyan válik Szent István alakja vallási és uralkodói szimbólummá már a középkorban, hogyan kap kimagasló szerepet a Regnum Marianum-gondolatban (16–17. század), szoros összefüggésben a korszak történeti viszonyaival (hol a törökökkel, hol a protestánsokkal szemben, hol a Habsburg-házzal való kapcsolat tekintetében). Szent László mint lovagszent központi alak a 14–15. század kultusztörténetében, ő a harcosságnak is ideálja. Ha az uralkodóház valamelyik ágában e két név egyikére esik a választás, az a trónigény bejelentésének jelzéséként is felfogható. A három szentben három férfikor képviselője is felfedezhető; ezen belül Szent Imre egyfajta ifjúság-eszmény megtestesítője lesz. – Hogyan kapcsolódik ehhez a névdivat? Az *István* név szerepe évszázadokon át kiemelkedő: az össznépszerűségben belül ma ez a második leggyakoribb férfinév. *László* nagyobb hullámmást mutat; az a tendencia, mely (szintén az össznépszerűségben) mai első helyét megalapozza, a 19. század elején kezd felívelni. Az *Imre* név végig szerényebb helyzetű. Napjaink névadásában mindhárom gyakrabban jelentkezik második egyénnévként.

Szent Erzsébet és Szent Margit kapcsán mindenekelőtt az emelendő ki, hogy a női nevekre mindig sokkal kevesebb adat van, mint a férfinevekre, így a számok értékelése óvatosságot kíván. A fenti két Árpád-házi szent közeli rokona egymásnak (Erzsébet Margit nagynénje), s velük kapcsolatban az irgalmasság, illetve az alázatosság erénye különösen kiemelkedik. A *Margit* név elterjedése összefügg a „sárkányon taposó” Antiochiai Szent Margit kultuszával, mely nálunk II. András szentföldi útjával (egy kereszteshadjáratban való részvételével) függ össze. A középkorban mindkét név igen gyakori. Az *Erzsébet* később is az marad; a 19. század végén ebbe Erzsébet királyné népszerűsége is belejátszik. Margit szerepe a katolikus egyházban a 16. századtól viszszaesik; érdekes viszont, hogy amikor szentté avatása sok korábbi kísérlet után 1943-ban végre megvalósul, kultuszának tudatos építése a névdivatra is kihat. A 20. század közepétől a névadásban mindkét név visszaszorul – ez azonban idővel oda is vezethet, hogy ritkaságuknál fogva alkalmassá válnak arra, hogy az egyediség iránti igényt kielégítsék, így a tendencia akár meg is fordulhat. A névdivat hullámmásának jól ismert jelensége ez.

A három katonaszent, Szent Márton, Szent György és Szent Demeter kultusza más-más forrásból táplálkozik. Szent Márton esetében meghatározó, hogy Pannóniában született, továbbá az, hogy a bencés rendben kitüntetett szerephez jutott (vö. Pannonhalma). Ez belejátszott a név gyakoriságába is. – Szent György népszerűsége

két irányból érkezett: egyrészt nyugatról (Szent Gellért ezt a nevet kapta a keresztségben), másrészt keletről. A középkorban igen jelentőssé vált, s ezt a Szent György lovagrend, majd a Sárkányrend megalapítása még tovább erősítette. A török időkben Szent György mint sárkányölő szimbolikus szerephez is jutott. Mindkét név egy idő után függetlenedni kezdett a szentkultuszról. Közöttük sajátos kapcsolat is létrejött: Szent György napja a tavasz kezdetét, Szent Mártoné a tél közeli beálltát jelzi, s e két fordulópontra számos gazdasági tevékenység megszabott időpontjává vált. – Szent Demeter kultusza keleti eredetű. Kevésbé volt erőteljes, mint az előbbieké, s a 17. századtól (a katolikus egyház egy döntésének következtében) még jobban visszaszorult.

Alexandriai Szent Katalin, Szent Borbála és Szent Dorottya ugyancsak sajátos szerepet játszik a szentkultusz és a névadás történetében. Ők a segítőszentek közé tartoznak (az első kettő Antiochiai Szent Margittal együtt a „virgines capitales” körének állandó tagja), így a 14. századi nagy pestisjárvány idején közös jelentőségük is megnő. Szent Katalin kultusza már az Árpád-kortól erős, s a későbbi évszázadokban is az marad. Mint intellektuális szent az egyetemek, tudósok, diákok patrónája, emellett attribútuma, a kerék révén sokféle mesterségnek védőszentje. Szent Borbála, a bányászok védelmezője különösen a bányavárosokban válik népszerűvé. Szent Dorottya kultusza, mely német eredetű, a Szepességben a legerősebb. E szentek funkciói nemegyszer össze is fonódnak.

A kötet záró fejezete igen hangsúlyos gondolatokat fogalmaz meg röviden. Ezek közül a legfontosabb a következő: a jövő kutatásaihoz nélkülözhetetlen egy egységes koncepción alapuló elektronikus adatbázis, amely a források széles körű feldolgozására épül, s a legkülönbözőbb szempontok érvényesítésével (időbeli, területi, társadalmi, felekezeti, genealógiai és más információk megjelenítésével) lehetővé teszi a magyar személynévanyag sok szempontú, átfogó történeti vizsgálatát. A jelen könyv példa arra, hogy az ilyen vizsgálatok milyen értékes tanulságokhoz vezethetnek. A nagy terv kapcsán csak ezt mondhatjuk: megvalósulása óriási nyereség lenne a jövő számára.

Hivatkozott irodalom

- N. FODOR JÁNOS 2010. *Személynevek rendszere a kései ómagyar korban. A Felső-Tisza vidék neveinek nyelvi elemzése (1401–1526)*. Magyar Névtani Értekezések 2. ELTE BTK Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Budapest.
- HAJDÚ MIHÁLY 2003. *Általános és magyar névtan. Személynevek*. Osiris Kiadó, Budapest.
- MEZŐ ANDRÁS 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. METEM-könyvek 15. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- MEZŐ ANDRÁS 2003. *Patrocíniumok a középkori Magyarországon*. METEM-könyvek 40. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- SLÍZ MARIANN 2011. *Anjou-kori személynévtár (1301–1342)*. Históriaantik, Budapest.
- SLÍZ MARIANN 2017. *Anjou-kori személynévtár (1343–1359)*. Históriaantik, Budapest.
- TMCsA. = *Történeti magyar családnévatalasz 1715, 1720*. Digitálisan tárolt adatbázis. Kutatásvezető: N. FODOR JÁNOS. <http://www.csaladnevatalasz.hu>.
- TÓTH, VALÉRIA ed. 2011. *Patrociny Settlement Names in Europe. Onomastica Uralica* 8. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen–Helsinki.

KOROMPAY KLÁRA
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

Villányi Péter, *Galgamácsai népmesék és mondák 1–4.*

Új magyar népköltési gyűjtemény 27. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2022.

1. 792 lap, 2. 1856 lap, 3. 2578 lap, 4. 3487 lap.

VILLÁNYI PÉTER palóc nyelvjárási területen, a Pest vármegye Aszódi járásában fekvő Galgamácsán több évtizedig tartó munkával gyűjtötte a településen őrzött népmeséket és mondákat. A közelmúltban négy kötetben tette közzé hatalmas gyűjtőmunkájának eredményét. A mintegy 8000 oldalnyi szöveganyag a magyar néprajz történetének kiemelkedően terjedelmes és páráját ritkító gyűjteménye. Mivel Galgamácsa a palóc nyelvjárási régió egyik települése, és a prózai folklórszövegek lejegyzését fonetikusán közli a gyűjtő, illetve a település helyi nyelvjárási bemutatását, a hangtani, az alaktani, a mondattani jelenségek leírását aprólékosan, pontosan, élőnyelvi példákkal adatolva végzi el, valamint mindehhez 50 oldalas tájsozjegyzéket csatol, ezért ez a munka a nyelvtudomány, különösen a dialektológia, de akár a nyelvtörténet kutatója számára is értékes forrásként szolgálhat. Éppen ezért a néprajzkutatókon és a folklór iránt érdeklődőkön kívül a nyelvészközségnek is jó szívvel ajánlom ezt az alapos munkával elkészített kiadványt, amely egy falu kivételesen gazdag prózai folklórrepertoárját foglalja magában.

Az 1. kötetben, a mese- és a mondaszövegek közlésének bevezetéseként a település múltjáról olvashatunk (1–51). A szerző a településtörténeti tények tárgyalása során értékes névtani megjegyzéseket tesz. A kutatás érdekes eredménye, hogy a falu mai családneveit a török hódoltság idejéből lehet származtatni. A ragadványneveknek külön alfejezetet szentel a gyűjtő (232–239), sőt a későbbiekben az egyes elbeszélők bemutatásánál a ragadványnevek magyarázatát is megismerhetjük.

Bevezető tanulmányában foglalkozik a nyelvi attitűd, a nyelvjárás megítélésének kérdésével is. Több forrásból tudjuk, hogy hosszú ideig pejoratív jelentésű volt a *palóc* népcsoport-elnevezés. A gyűjtő azt tapasztalta Galgamácsán, hogy az idősebb és a középgeneráció nagy része elutasítja a palóc identitást. Az egyik adatközlő véleménye szerint a Galgamácsán élők nem palócok, hanem magyarok. Egy másik falubéli szerint a palócok nem itt, hanem Nógrádban élnek, de akad a galgamácsaiak között olyan adatközlő is, aki keverék (magyar – „tót”) népcsoportnak tartja a palócságot. A megnevezés elutasításának az egyik oka minden bizonnyal az, hogy a *palóc* egykor nem önnevezésként keletkezett, hanem eleinte mások használták negatív jellegű, becsmérlő kifejezésként az itt élőkre. A szerző összegzésként azt fogalmazta meg, hogy ugyan lassan, de végre teret nyert a galgamácsai emberek gondolkodásában a palóc öntudat.

VILLÁNYI PÉTER külön fejezetet szán a gyűjtés módszertani bemutatásának. Ismerteti a mesemondók adatait, élettörténetükről érzékeltes leírásokat közöl. A kutatás etikai kérdésére is kitér (211). PÓCS ÉVA gyakorlatának ellentmondva VILLÁNYI PÉTER az egyéniségkutató módszer híve, ennek megfelelően nem hallgatja el adatközlői nevét, hiszen a mesemondó személyiségének és tudásanyagának megismerése, illetve elemzése a kutatás jelentős értéke.

A leírásaiban gyakran olvasunk személyes viszonyulásáról. A bevezetőből megismerjük a gyűjtőmunka motivációját és a kötődését, amely a 70-es években felkeltette

a galgamácsi népmesék iránti érdeklődését. Bevallása szerint a népi kultúra már fiatalkorában, a tánchámozgalomhoz való kapcsolódása idején és erdélyi útjai során varázsolta el, s ejtette rabul a paraszti műveltség. Nemcsak külső szemlélőként, nem csupán objektív tudósi hozzáállással ír Galgamácsa népéről. Elbeszéléséből megtudjuk, hogyan és mikor jutott el először Galgamácsára a néphagyományok lelkes híve, hogyan alakított ki szoros kötődést a falu lakóival, s végül örök kötelekként egy falubéli lányt vett feleségül, s lett a faluközösség tagja.

A palóc népköltészeti gyűjtés előzményeként érdemes megemlíteni ISTVÁNFFY GYULA lírai és prózai folklórköléseit. Az 1800-as és az 1900-as évek fordulóján néprajzi, nyelvészeti folyóiratok és különböző újságok hasábjain tette közzé a palócok körében gyűjtött versikéket, dalokat, meséket. A miskolci Herman Ottó Múzeum munkatársa, BOGDÁL FERENC gyűjtötte egybe, majd 1963-ban a múzeum néprajzi kiadványainak sorában jelent meg ISTVÁNFFY GYULA Palóc népköltési gyűjteménye. A palóc terület népmesegyűjtéseinek eddig közzétett eredményei közül említésre méltó NAGY ZOLTÁN munkássága, aki az 1970-es évektől tett közzé népmeséket és népdalokat. A 90-es évekig kiadott négy mesekötete és a folyóiratokban megjelent közlései is bizonyítják, hogy milyen gazdag a palócok népdal- és népmeseanyaga. VILLÁNYI PÉTER négykötetes munkája továbbbi tekintélyes mennyiségű gyűjtött anyaggal gazdagította a palóc prózai folklórkincset. 1976-tól 2018-ig összesen 2074 narratívumot gyűjtött, a szövegek teljes száma meghaladja a 3000-et. A gyűjtés első időszakában még a szerző által „hagyományos”-nak, „valódi”-nak nevezett mesemondóktól is volt alkalma hangszalagra rögzíteni szövegeket, illetve egy mesemondó család tudását is „kiaknázták”. A 90-es évektől a rendszerváltással beköszöntött „szabad légkör” a gyűjtőmunkában is feloldódást hozott. Addig többen vonakodtak, ám néhány adatközlő ekkor maga ajánlotta, hogy szívesen mond meséket.

A kötetekbe rendezett meseanyag műfajilag vegyes: a 2. kötetben állat-, tündér-, legenda- és novellamesék mellett ördög-, falucsúfoló, tréfás és hazugságmesék találhatók, a 3. kötetben a mesetípusok közül formulamesék, eredetmagyarázó, történeti, illetve hiedelemmondák, valamint rémtörténetek és vallásos mondák, bibliai történetek olvashatók.

A gyűjtő a kötet összeállításakor több szöveget kihagyott a közlésből, többek között olyan meséket, amelyek megítélése szerint közlésre alkalmatlanok, mesekönyvekből való átvételek, vagy megformáltságbeli hiányosságok, zavarosság, félreértés miatt nem alkalmasak a kötetben való megjelenésre. A szerző külön kitér az egyik adatközlőnél felfedezett könyvi eredetű nyelvi bizonyítékokra, pl. a *gúnya* szó megjelenése a palóc területen hallott mesékben feltehetően erdélyi eredetű, mivel gyakran székely népmesékben, illetve Benedek Elek meséiben tűnik fel (419–420). A hiányt azonban nem érezzük, mert VILLÁNYI PÉTER gyűjteménye, a több ezer oldalnyi szöveganyag kivételesen gazdag.

A narratív ciklusok elkülönítése újdonságnak számít a magyar folklórban. Külön fejezet mutatja be a galgamácsi prózafolklór ciklusait (153–238). Részletes leírást kapunk azokról az elbeszélő alkalmakról, ahol egykor mesék hangoztak el: a fonóházban, a lány- és asszonyfonóban, a kukorica- és tollfosztásokon, erdőre járás és legeltetés közben, a süstyakötés (amikor a kukorica száraz borítóleveléből szőlőkötözőket készítettek) és a dohányásimítás idején (239–268).

A gyűjtő külön figyelemmel volt a mesék közben elhangzó proverbiumokra, amelyek gyakran színesítik a mesélők szövegeit. Az 1905-ben született Pesti József nevű mesélő prózarepertoárjából 81 szöveget rögzített a gyűjtő. Ez az anyag gazdag archaikus elemekben,

tájszavakban, régies kifejezésekben, valamint – főként a tündérmeséket – kivételesen sok (összesen 725) szólással, közmondással, helyzetmondattal gazdagította (336–352). Az adatközlő élettörténetéből megtudjuk, hogy csak gyermekkorában volt része hagyományos mesemondásban, a nagyapja és az apja is mesélt neki. Később azonban más településen tanult, érettségizett, majd dolgozott. Így elszakadva a zárt közösségtől más hatások is érték nyelvhasználatát. Valószínű, ez az oka annak, hogy beszédében megjelentek a városi szlengből vagy a hivatali nyelvváltozatból származó kifejezések (554). Vircsák Mihály adatközlő a maga által évekig jegyzetelt, gyűjtögetett szólásokkal, szóláshasonlatokkal, közmondásokkal színesítette a meséit. Gulyás Ferencné repertoárjának java részét tréfás mesék teszik ki. Ezekben sok pajzán találós kérdést adatolt a gyűjtő (396–397).

A szövegekben a magyar nyelvű anyagon kívül más nyelvekből származó nevekkal is lehet találkozni. Koza István tréfás történeteit helyi színekkel igyekezett gazdagítani: a mesék névanyagában a környező településnevek és ezek szlovák vagy német lakóinak személynevei jelennek meg (633). Pesti József a meséiben szlovák becenevekkel illeti szereplőit (358–362). Ezt minden bizonnyal a közeli szlovák- és németlakta településekkel való érintkezés, a faluban élő szlovák anyanyelvű, ám elmagyarosodott beszélőkkel való kapcsolattartás, a közösségi alkalmak során egymás szellemi javainak megismerése indokolhatja, de Pesti József esetében akár feleségének kétnyelvűsége is, aki – a többségében szlovákok lakta – Vácbotyánból származott. A gyűjtőnek leányuk is mondott meséket, amelyeknek a szövegéből azonosítható keverék nyelvjárása, mivel édesanyja a galgamácsai tájszólás mellett a vácbotyáni magyar nyelvjárás bizonyos elemeit is átadta. A leányuk mesemondásának jellemzésére külön kitér a gyűjtő. Megállapítja, hogy az édesapja meséihez képest lényeges szűkülést tapasztalt, sőt nyelvileg is szegényesebb volt az előadásmódja.

Több adatközlőnél is előfordult, hogy nem egységes nyelvjárásban szólaltak meg. A gyűjtő azt figyelte meg, hogy az adatközlőknek a fiatalabb korukban rögzített hangfelvételein az ejtésük inkább igazodott a köznyelvhez, igyekeztek kerülni a helyi nyelvjárás jellegzetességeit. Ennek okát abban látja a gyűjtő, hogy az adatközlők aktív korukban a köznyelvi, hivatali nyelvvél naponta kapcsolatba kerültek, s ez rányomta bélyegét a nyelvhasználatukra. Ezeknek az adatközlőknek a későbbi élet éveiből, nyugdíjaskorukból származó felvételei nyelvileg egyneműbbek, nyelvjárásiasabbak, és a későbbi mesékben a korábbinál több archaizmus tűnik fel.

A 4. kötetben a mesékhez kapcsolt gazdag jegyzetapparátust, a mesék típus- és/vagy motívummeghatározását találjuk. A szerző e kötet végén mellékletben fényképeket közöl az adatközlőkről, a településről, egyes kapcsolódó tárgyokról, képeslapokról, valamint különböző nyomtatott és kéziratos szövegekről.

A szövegek gyűjtőjét és közreadóját, a négy kötetben kiadott aprólékos, gondos, igényes munkát a legnagyobb elismerés illeti. VILLÁNYI PÉTER évtizedekig végzett, áldozatos munkájának közreadott eredménye a palóc kultúrtáj jelentős korpusza néprajzi és nyelvjárási tekintetben egyaránt.

GRÉCZI-ZSOLDOS ENIKŐ
Miskolci Egyetem

Vörös Ottó, Szülőföld, nyelv, tudomány

Nyelvészeti tanulmányok

Szerkesztette HAJBA RENÁTA – TÓTH PÉTER. Savaria University Press, Szombathely, 2022.

290 lap.

1. A Vörös Ottó 80. születésnapjára készült köszöntő kötet munkatársai, barátai, tanítványai – HAJBA RENÁTA, TÓTH PÉTER, VÖRÖS FERENC – előszavával és a régi munkatársak – GUTTMANN MIKLÓS, MOLNÁR ZOLTÁN – ajánlásával, az ELTE Szombathelyi Magyar Nyelvtudományi Tanszékének kiadványaként, több támogatóval, 2022-ben jelent meg Szombathelyen. A szerkesztők (HAJBA RENÁTA és TÓTH PÉTER) Vörös Ottó 40 tanulmányát öt nagy fejezetbe gyűjtve tisztelgnek a kiváló nyelvész életműve előtt. A kötet végén Vörös Ottó nyelvészeti közleményeinek és munkásságának teljes jegyzékét, valamint a közölt tanulmányok pontos adatait is megtaláljuk.

A kötet címe – Szülőföld, nyelv, tudomány – kapcsolódik Vörös Ottó életrajzához, az egész életét, munkásságát meghatározó szülőföldhöz, szakmai kötődéséhez. Egyik tanulmányában írja: „az igazi hazaszeretet forrása leginkább az az adottság, hogy az ember valahol egy kis közösségben felnő, annak szokásait, hagyományait elsajátítja, arra büszke, annak kulturális közegében jól érzi magát... Vajon hogyan alakul ki egy közösségben a szűkebb haza szeretete? Csak úgy, hogy a jelen közössége hagyományokra tud támaszkodni, összegyűjti és ismertté teszi kulturális örökségét” (240). E hitvallás jegyében VÖRÖS OTTÓ egyik legfontosabb, a kezdetektől meghatározó kutatási területe a szülőföld helyneveinek gyűjtése, tipizálása, sokféle szempontú feldolgozása. Már az 1960-as évek közepén bekapcsolódott Vas megye földrajzi neveinek gyűjtésébe, majd a kutatások eredményeként 1982-ben megjelent kötetben társszerzőkkel elméleti fejezet és a Mutató összeállítója, emellett 52 település (köztük a szülőfalu, Nagyrákos) névanyagának ellenőrzője és közlétevéje. Egyetemi doktori disszertációja (A történelmi Őrség földrajzi nevei. Kézirat. 1973), valamint kandidátusi értekezése témájának monográfiája (Vizrajzi köznevek szóföldrajzi és jelentéstani vizsgálata. A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 211. Budapest, 1999) szintén a helynevek iránti rendkívüli érdeklődésének, elmélyült kutatói munkájának bizonyítékai.

2. Nem véletlen, hogy a Földrajzi nevek és a hozzá szorosan kapcsolódó Szótörténet fejezet 9 + 4 tanulmányával adja a kötet jelentős részét. A két fejezet tanulmányai (melyek részben konferenciák előadásai is) elsősorban szintén a Vas megye földrajzi nevei kötet adattárának tudományos vizsgálati lehetőségeit mutatják be. A szerző több munkájában felhasználja az egyéb földrajzinév-gyűjtemények, így – a szóföldrajzi vizsgálatokhoz – JANKUS GYULA Ipoly és Garam menti helynévgyűjtésének, az irányjelölő közszók tárgyalásához pedig Komárom, Tolna és Veszprém megye földrajzinév-gyűjteményeinek nagyobb területekre összehasonlítási alapot adó kutatási eredményeit is. VÖRÖS OTTÓ így vall erről: „a helynévtárakban gyakran vadászok ... olyan nyelvi adatokra ..., amelyek megismerése nemcsak a múlt feltárásának élvezetét jelentik, de magukban hordozhatják akár »a feltámadás titkát«, esetleg egy-egy nyelvi rétegünk jövőbeli gazdagodásának

lehetőségét is, ha megismerjük őket” (93). A kötet első két fejezetében összegyűjtött tanulmányok igazolják, hogy a helynevek, a helynévtárak „vallatóra fogása” milyen sok új eredménnyel gazdagíthatja szótörténeti, szóföldrajzi ismereteinket, hogyan adhat újabb, többször az addigi adatokat is kiegészítő, esetleg módosító adalékokat; a nyelvjárások vizsgálatának milyen lehetőségeit hordozza, vagy hogyan tudja ráirányítani a kutatók figyelmét különböző jelentéstani összefüggésekre.

Az első fejezet terjedelmében is legnagyobb tanulmánya Az őrési földrajzi nevek típusai (először 1980-ban jelent meg a szombathelyi főiskola Tudományos Közleményeinek 2. kötetében). A 11 őrési település földrajzi neveinek tipológiáját elsősorban KÁZMÉR MIKLÓS munkája (Alsó-Szigetköz földrajzi nevei. MNyTK. 95. sz.) alapján határozza meg a szerző, de figyelembe vette az első kataszteri térkép és PESTY FRIGYES helynévgyűjteményének adatait is. A tanulmány végén összefoglaló táblázat mutatja be a különböző típusok (alapelemek, kettős funkciójú elemek, megkülönböztető elemek) és ezek altípusainak előfordulását abszolút számokban és a típusok megterhelésének százalékos arányában. Mit tudhatunk meg az adatokból arról a tájról, amelyhez Vörös Ottó ezer szállal kötődik? Az alapelemek tanúsága szerint a táj erősen tagolt (a *völgy*, az *árok* a leggyakoribb térszínformanevek). A vízrajzi nevek alacsony száma jelzi, hogy az őrési ember számára a vízgazdálkodás sosem jelentette a megélhetést, ellenben a 24-féle gazdaságtörténeti név (pl. *gyümölcs*, *kert*, *dűlő*, *mező* stb.) azt mutatja, hogy „a falu határa a termelői tevékenység helye, a lakosság megélhetésének és gazdagságának forrása” (32). Számos név utal a terület növényzetére, növényminőségére, a talajminőség adta meghatározottságára (pl. *berek*, *csalit*), illetőleg arra, hogy az őrésiek termőföldjüket az erdőktől hódították el (pl. *haraszt*, *liget*, *nyárka*).

A kisebb tanulmányok alapját adó mikrokatásások tovább árnyalják, gazdagítják a tájról (pl. annak növényneveiről¹), a tájban élő emberről, a közösségek művelődéstörténeti viszonyairól való tudásunkat (vö. gazdálkodás- és ipartörténeti tanulságok, településtörténeti és határhasználati következtetések). Például a *szer*, *kerített ház*, *házülés*, *dűlő*, *telek*, *mező* névelemekből kirajzolódik az a tipikus őrési paraszti birtok, amelynek szerkezetéhez, a települési hagyományokhoz az őrésiek többsége ma is ragaszkodik.

A régió nyelvjárásának, nyelvjárástörténetének kutatásához fontos és nélkülözhetetlen forrásanyagot ad a pontosan lejegyzett földrajzi nevek hangtani jellemzőit is mutató adatok sokasága (pl. *Szége-vüögy*, *Óvitt-temetű*, *Tüskis-ódal*, *Ebidlesü-hégy*); az alaktani kérdésekhez például a helynevekhez kapcsolódó *hová?* kérdésre felelő, a jelentés által meghatározott külső és belső helyviszonyragok kapcsolódásával foglalkozó dolgozat, vagy a nevek adta szókészlet archaizmusairól és regionalizmusairól írott tanulmányok eredményei.

S még mennyi kisebb, de nem mellékes megjegyzésre, kérdésre figyelhetünk föl! Csak néhányat említve: a hivatalos névadáshoz való közösségi attitűd jellemzői, az utcanévas lehetőségei, a kérdőíves módszer felhasználhatósága a földrajzi nevek gyűjtése során; a helynevek fordításának, fordíthatóságának problémái, a többnyelvű érintkezés következményei a földrajzi nevekben, a helynevek tankönyvbeli használatának kérdései kisebbségi környezetben stb.

¹ A táj leggyakoribb gyümölcse – a növénynévi elemek előfordulása szerint – a szőlő, a körte és az alma lehetett. A termesztett növények közül a káposzta és a kender a legjelentősebb. Vetett gabonáról nem neveztek el területet. Az erdei bokrok közül a kőkeny és a bodza volt a leggyakoribb.

Különösen értékesek azok az adatok, amelyek kiegészítik a TESz. vagy az ÚMTsz. különböző szócikkait, illetve rámutatnak a névadás jelentésbeli motivációjára (pl. *csepeles*,² *csadar*,³ *tanárok*⁴). A legérdekesebb talán a külön dolgozatban is tárgyalt, a magyar nyelvterület több részén felbukkanó, ősi, de mára már nyelvjárási szóvá váló *séd* szótörténeti és szóföldrajzi elemzése. A *siet* szóval azonos tövű szót az ugyanolyan jelentésű, szláv eredetű *patak* szorította ki („ahol a *séd* előfordul, bizony *sietnek* a vizek”). A *patak* térhódítása összefügg a szlávság erős gazdasági és kulturális hatásával. A jelentéstani összefüggések arra is rámutatnak, hogy az *ér* > *patak* > *folyó* nemcsak nagyságrendi sor, de a vízáramlás sebességére is utal.

3. A Nyelvjárások, írói nyelv fejezetbe válogatott 9 tanulmány – részben nemzetközi kongresszusok, dialektológiai szimpozionok, tudományos konferenciák előadásai – időben és térben is nagyobb távolságot tesznek meg. Több szorosan kapcsolódik a szerző nyitriai, pozsonyi, révkomáromi felsőoktatási intézményekben, azok tanszékein töltött éveéhez, azokhoz a gyűjtőutakhoz, kutatási feladatokhoz, amelyekbe ottani hallgatóit is bevonta (pl. Idegen szavak a Zobor alja magyar nyelvjárásaiban, A szlovákiai magyar nyelvjáráskutatás korábbi eredményei és mai helyzete, Állami változat vagy regionalizmus?). Az időbeli visszatekintés első állomását egy 17. századbeli őrségi, jogi szakszövegű levél nyelvjárási jelenségeinek elemzése jelenti. Amellett, hogy a levél a 17. századi beszélt nyelv több vonását mutatja (feltételezhetően a *-ly* ejtését, az őrségi nyelvjárást később jellemző *i*-zés hiányát [*emlégett*, *kévánta*], a névszójelek ingadozásait [*maradékin* ’maradékaink’]), tükrözi ismeretlen szerzőjének a feltűnő nyelvjárásiasságokat kerülni akaró szándékát, az írott nyelv egységességét érzékeltetni kívánó törekvését is.

A nyelvjárási szókészlet és frazeológia, a nyelvjárás és az alakuló köznyelv viszonyának bemutatása miatt lesz nagyon érdekes a Berzsenyi Dániel és Arany János nyelvezetét vizsgáló két tanulmány. A Berzsenyi műveiből kimutatható dunántúli tájszavak sokasága VÖRÖS OTTÓ szerint tudatos költői, írói szándékot tükröz, a tájszók sajátos hangulatának visszaadásán túl azt is érzékelteti, hogy a népi szókincs (és nem csak a Kazinczyék által preferált tiszaháti) az egységesülő (köz)nyelv egyik legértékesebb forrása lehet. Arany János stílusának „népnyelvbe ágyazottságát” („otthon leli magát ajakimon dala”) több kutató is vizsgálta, VÖRÖS OTTÓ most elsősorban Arany népnyelvi eredetű frazeológiáját emeli ki (*Deákné vászna, ember a talpán, veszett fejsze nyele, vár a sült galambra* stb.). A szerző hangsúlyozza azt is, hogy ezek továbbélésében, napjainkban is jellemző használatában már az aranyi életműnek is szerepe volt. Ugyanakkor a költő akadémia főtítkárként, szerkesztőként jelentős részt vállalt az írott nyelv standardizálásában is.

A tanulmányok időintervalluma (1984–2020) és a témák (nyelv)földrajzilag is tagolt volta azt is eredményezi, hogy számos, a dialektológusokat foglalkoztató (esetleg megosztó) nézetet, szemléletet, elvi-módszertani gyakorlati (gyűjtési, feldolgozási) kérdést, problémát távlatában is láthassunk. VÖRÖS OTTÓ nagyon alapos kutatásai, mindig tudományosan megalapozott következtetései, figyelemre méltó, korábbi kutatási eredményeket

² Eredetileg ’fiatal tölgyes’ jelentésű, de a név kövületként megmarad akkor is, ha már „nem fiatal”, ha már kiirtották.

³ ’Alvégesi utca’ jelentésű, de a hangalak az utca nyomvonalának csavart alakjára is utal.

⁴ ’Gyepű, legelő, rét’ jelentésű; nem egy, hanem két, egymással történeti kapcsolatban lévő, szláv eredetű szónak a külön-külön átvételével került a nyelvünkbe.

kiegészítő, felülrő megállapításai (pl. a keleti palóc nyelvjárás visszaszorult ő-zéséről) ma is érvényesek, a dialektológiai szakirodalom gazdagítói, a nyelvjáráskutatás megújuló szemléletének és módszertanának biztosítékai. Emeljünk ki a fejezet kilenc tanulmányának ilyen témái közül néhányat! A nyelvek/nyelvváltozatok egymásra hatásának kérdései többségi és kisebbségi környezetben, a nyelvjárások változásának okai, folyamatai, a nyelvi/nyelvjárási norma; a nyelvjárástörténeti aspektus szükségessége nyelvünk egy-egyesülésének folyamatában; a nyelvjárások írott változatának önálló rendszerként való kezelése; a szociolingvisztikai szemlélet és módszer beépítésének szükségessége; a nyelvjárások mondattanának vizsgálati lehetőségei (őrségi nyelvjárási anyag alapján).

Több tanulmányban is megjelenik a nyelvünk többközpontúságának kérdése körül, a 90-es évek közepén kialakult vita. VÖRÖS OTTÓ állásfoglalása következetes és egyértelmű: „csak az a nyelv tekinthető többközpontúnak, amelynek a társadalmi működés minden területén élő regisztere van”, továbbá „minden változat önálló intézményrendszerrel is rendelkezik. (Pl. az államigazgatás, az oktatás, a tudományos és a művészeti élet területén.)” (126). „Nem ment végbe olyan különfejlődés, amely kétségbe vonhatja a Kárpát-medencei nyelvközösségek nyelvi egységét” (132).

4. A negyedik fejezet (Kétnyelvűség, oktatás, nyelvpolitika) tanulmányai adják leginkább annak a lehetőségét, hogy Vörös Ottó legszubjektívebb gondolataival, véleményével, kutatói és emberi (a kettő persze nem is választható el egymástól) hitvallásával is megismerkedhessen az olvasó. Adódik ez abból is, hogy több, a tanulmányok alapját adó előadás az anyatanszék (és így maga a szerző) által is szervezett tanácskozáson, Szombathelyen hangzott el, illetve a tanszék szerkesztésében és kiadványaként jelent meg (mutatva azt a sok évtizedes közös és egyéni kutatómunkát, tudományszervezési tevékenységet is, amely a szombathelyi tanszéket a magyarországi dialektológiai kutatás egyik kiemelkedő központjává tette). Olvashatunk pályatársakat (Kolláth Annát és Bokor Józsefet) köszöntő írást, Bokor Józsefnek ajánlva a Szabálytalan gondolatok nyelvről, nemzetről, hazáról, identitásról című önvallomást.

Mind a tíz tanulmány kötődik a szlovákiai és szlovéniai vendégoktatói évekhez, az ott átélt, megszerzett tapasztalatokhoz, kutatói eredményekhez, de több közülük történeti áttekintéseivel az egész közép-európai magyar kisebbség helyzetéhez, nyelvállapotához, kétnyelvűségük jellemzőihez is. „Csak azt a kétnyelvűséget tudom feltétlenül elfogadni a kisebbségi nyelvhasználat kapcsán, amely nem hat az identitásmegőrzés ellen, nem cseréli és téveszti össze a nemzeti hagyományok őrzését sem egy nemzeti kizárólagosság tudatával, sem pedig egyfajta kozmopolita vagy rossz értelemben vett »internacionalista« többnyelvűségi tudattal, amely ellene hat a nemzeti hagyományokra épülő kultúrafejlődésnek, és az egyben azt a képzetet kelti, hogy nyelvőrzése esetleg egyéni boldogulásának gátja lehet” (168). – vallja VÖRÖS OTTÓ. E gondolatok szellemében tekintti át a meglévő tájshótárak anyagát: „A kölcsönösség nyelvi tényei... jellegükön fogva sokkal inkább vizsgálhatók a két nyelv találkozó nyelvjárásaiban, mint az ún. köznyelvekben” (160), és sürgeti további tájshótárak, kétnyelvű szótárak elkészítését. Ehhez ad mutatóváltást szlovén-magyar vonatkozásban (Népi kétnyelvűség – kultúraözvetítés). Több tanulmány témája a szlovéniai kétnyelvű oktatási modell történetének, eredményeinek és hiányosságainak feltárása, a programban használt tankönyvek bemutatása. A szerző hangsúlyozza, hogy a szlovén modell hatásáról, következményeiről „komoly szociológiai-szociolingvisztikai

tudományos felmérésnek kell készülnie”, s ennek alapján kell kidolgozni egy új, a fentebb vázolt elveket, célkitűzéseket megvalósító oktatási modellt. A szintén történetileg és rendszerükben is áttekintett európai nyelvtörvények kapcsán fogalmazza meg: „A polgári államok minden eddigi kísérlete tartalmaz valami olyat, ami az érintett embercsoportok egészét vagy tagjainak egy részét szabadságában vagy legalábbis mentális fejlődésében korlátozza” (180), továbbá: „ha valahol a nyelvhasználat kérdésében kedvező változás állt be, az nem egy meghozott törvénynek köszönhető, hanem az adott nemzeti oktatásnak-nevelésnek” (181). Emiatt válik hangsúlyossá a szinte valamennyi tanulmányban megfogalmazott nyelvpolitikai feladatok megvalósításának szükségessége és sürgőssége.

A fejezet egymáshoz szorosan kapcsolódó, a felvetett kérdések válaszait egyre több szempontból és megközelítésben megadó tanulmányai elsősorban a kétnyelvűség és a névhasználat szempontjából tárgyalják az egyéni és közösségi nyelvvesztés fokozatait, jelölik ki a nyelvpolitika feladatait. „A névhasználat nem hasonlítható a kétnyelvűség egyéb jelenségeihez, ugyanis több[.] mint nyelvi jelenség. A személyiség nyelvi eszközzel történő azonosítója, aminek a változtatása nem csak nyelvi következményekkel jár” (200). VÖRÖS OTTÓ hangsúlyozza, hogy a névhasználatot be kell vonni mind a nyelvpolitika (státusztervezés), mind a nyelvi irodák gondozta nyelvtervezés (korpusztervezés) feladatkörébe; a nyelvi irodáknak tudományos elemzéseken nyugvó (hely)névhasználati ajánlást kell kidolgozniuk. A fejezet tanulmányai (elsősorban A nyelvvesztés fokozatai egyének és közösségek névhasználatában, A határon túli névkutatás és hozadéka a nyelvi tervezésben és a Kétnyelvűség és személynévhasználat. A Kárpát-medencei magyar párú többnyelvűség sajátos fejleményei a különböző nyelvpárok régióiban a személynevekben) meg is adják egy ilyen komplex, átfogó tudományos elemzéshez a kellő alapot és kiindulást. Külön dolgozat foglalkozik a határon túli (elsősorban a szlovákiai) tankönyvek nyelvhasználatának nyelvpolitikai vonatkozásaival. A szerző a pedagógiai programok számára ajánlásokat is megfogalmaz: a helyi sajátosságoknak megfelelően kell átírni a tanterv, ill. a tankönyvek tulajdonneveinek vonatkozó részeit, a tulajdonneveket tárgyaló fejezetekben legyen szó a személynévadásról, névhasználatról (ezzel együtt a névhasználati törvények megismertetéséről); kapjon az eddiginél sokkal nagyobb hangsúlyt a név és az identitás szoros összefüggésének felismertetése.

5. A kötet ötödik nagy fejezete, a Tudománytörténet további két nagy részre osztható. Első három tanulmánya ARANY A. LÁSZLÓ (cseh)szlovákiai magyar nyelvész tudományos és tudományszervező munkásságát mutatja be. A kötet szerkesztői VÖRÖS OTTÓ munkáit időrendi sorrendben közlik, így az az érdekes helyzet áll elő, hogy az 1988-as, 2001-es, majd 2007-es (in: Emlékkönyv Arany A. László tiszteletére. Szerk. TÓTH KÁROLY – VÉGH LÁSZLÓ. Somorja, Fórum Kisebbségkutató Intézet) dolgozatokból VÖRÖS OTTÓ lelkiismeretes, akadémiaiakat nem ismerő, de segítő társakra is találó kutatásainak köszönhetően lépésről lépésre ismerkedhetünk meg Arany A(dalbert). László életével, a Kolon nyelvjárásának fonológiai rendszere (először Pozsony, 1944, majd Bloomington, 1967) ismertebb munkáján túli – többnyire cédulanyagban, kérdőívekben ránk maradt – terveivel, illetve feltételezett gyűjtéseivel. Mindezt beágyazva azokba a történelmi eseményekbe, amelyek kezdetben a nemzetiségi lét fenntartásának, egy új értelmiség kinevelésének szükségességével együtt segítették azt, hogy „a szláv nyelvtudományi iskolázottságú Aranyból a magyar élőnyelv avatott kutatója” legyen; majd a magyarság jogfosztottságáért szót emelő

tudóst hat év börtönbüntetésre ítélve megtörték a kutatói pályát és őt magát. Tudománytörténeti érdekesség, ahogy a tanulmányok írása közti időszakban előkerült az a cédulaanyag, amelyet a rozsnyói Wajner család őrzött, s amelyből VÖRÖS OTTÓ mutatóváltást közöl. A kb. 50000 cédulányi anyag „tanúsítja, hogy Arany A. László egy tudományos alaposítással készített tervvel rendelkezett arra, hogy egy modern szemléletű nyelvi kontaktuskutatást végezzen el, amelynek hasznát főként a Kárpát-térség areális nyelvészeti kutatása látta volna. Nem rajta múlt, hogy ez nem sikerült, de rajtunk múlik, hogy az általa elért rész-eredmények ne vesszenek el örökre” (231) – összegzi a szerző.

A Tudománytörténet fejezet további 5 tanulmánya is összefüggő egységet alkot. A kötet szerkesztőit is dicsérve visszakanyarodik az első fejezetek szülőföldhöz kötődő tanulmányaihoz, ebben az értelemben keretessé is téve a köszöntő kötetet. Az Őrség kulturális és nyelvi hagyományainak összegyűjtése és ismertetése, az ehhez kapcsolódó és ezt eredményező, „kiváló és nemes szellemi élvezetet” adó, valamint tudománytörténeti jelentőségű eredményeket hozó igazi filológiai „nyomozás” a Kőrmendi-kódex megjelentetésében teljesedik ki. Az 1684-ben keletkezett nyelvemlék hasonmásának 1996-os kiadásához a betűhű átirást, a bevezetést és a jegyzeteket VÖRÖS OTTÓ készítette. A kéziratot Gyűjtemény Thaba Jánosnak készített névnapi ajándék, szerzője az ajánlás és a záradék alapján Baxai T(extor) György lehetett. VÖRÖS OTTÓ nagyon pontos, több szempontú kutatással és elemzéssel igazolja, hogy Baxai szülőhelye Zalabaksa. Összefoglalja azokat az eredményeket, amelyek segíthetik „a kódex szövegeinek nyelvtörténeti értelmezését, kiegészíthetik a nyelvújítás előtti késő középmagyar kori nyelvünkéről való tudásunkat, adalékokat adhatnak a nyugati nyelvjárástípus történetének kutatói számára” (249). A kódex 20 önálló, Baxai által írt alkotást (imádságokat, istentiszteleti énekeket, a török veszejt megsemmisítő írásokat) tartalmaz, továbbá másolatokat közöl Bornemisza Péter, Gyöngyösi István műveiből. A Kőrmendi-kódexbe utolsóként beírt mű Gyöngyösi István korábban kéziratban terjedő munkája, amit maga Gyöngyösi majd 1695-ben jelentet meg *Palinódia* címmel. A Balassi Kiadó 2000-ben a Régi Magyar Könyvtár, Források 11. köteteként adta ki Thököly Imre és Zrínyi Ilona házassága – *Palinódia* címmel, Jankovics József elemzésével. A különböző változatok igazi szövegelemzésre, összevetésre adnak lehetőséget, VÖRÖS OTTÓ több előadásban és tanulmányban közli ezek eredményeit. Megállapítja és igazolja, hogy a változtatások (akár Gyöngyösi, akár a másoló(k) részéről) tudatosságot tükröznek, a tartalom erősítését adó esztétikai-stilisztikai célokat szolgálnak. Figyelemre méltó a nyelvjárásiassághoz való viszony megjelenése: a szöveg másolója az „eredeti nyelvjárásiasságot” a saját nyelvi ízléséhez (vagy a saját nyelvjáráshoz) igazította, de „az is lehet, hogy a költő bírálta felül korábbi nyelvjárásiasságát” (256).

6. A köszöntő kötet utolsó tanulmánya a több mint 200 éve íródott, „első és eddig legteljesebb” őrségi monográfia jelentőségét hangsúlyozza, és szerzője, NEMES-NÉPI ZAKÁL GYÖRGY emléke előtt tisztel. A mű hányatott előélet után, „ahogy a szerző megírta formában”, először VÖRÖS OTTÓ betűhű átirásával, az Őrségi Baráti Kör segítségével jelent meg forráskiadványként, majd „modern technikával”, 2000-ben a Fertő-Hanság Nemzeti Park Igazgatósága támogatásának köszönhetően. NEMES-NÉPI ZAKÁL GYÖRGY művét úgy értékeli az utókor, hogy az „bevitte a tudományos köztudatba az őrségi tájat és annak népét”. VÖRÖS OTTÓ egész életművével, pontos filológiai kutatásaival, eredményeivel,

napjainkig tovább gazdagítja a tájról és annak népéről való ismereteinket. Legyen ez még így hosszú ideig! Isten éltesen sokáig, Ottó!

A pályatársak, GUTTMANN MIKLÓS és MOLNÁR ZOLTÁN szavaihoz csatlakozva a recensens is szívből ajánlja olvasásra, újraolvasásra, felhasználásra VÖRÖS OTTÓ munkásságát a szakmának, a közoktatásnak és minden érdeklődőnek.

P. LAKATOS ILONA

Gréczi-Zsoldos Enikő, Fejezetek a palóc nyelvjárás történetéből az ómagyar kortól napjainkig

Nógrád Megye Önkormányzata, Salgótarján, 2022. 212 lap.

GRÉCZI-ZSOLDOS ENIKŐ, a palóc nyelvjárás elkötelezett kutatója számtalan – e témában írott – tanulmánya és a nyelvjárás 17. századi jellemzőivel foglalkozó önálló könyve (GRÉCZI-ZSOLDOS 2007) után habilitációs értekezése alapján újabb átfogó tanulmánykötetet jelentetett meg a palóc nyelvjárás régió ó- és középmagyar kori írott nyelvemlékeinek elemzéséből, valamint a nyelvjárás 19. századi ismertetéseiből, továbbá 21. századi élő nyelvi adatokból. A szerző szavaival élve, ezzel „olyan diakrón ívet” igyekszik megrajzolni, amely „bemutatja a palóc terület beszélőközösségének nyelvi folytonosságát” (7). Célkitűzései között nemcsak az archaikus nyelvjárás elemek kimutatása szerepel, hanem a változások feltárása is. Vizsgálatait a nyelvjárástörténet, a történeti szociolingvisztika és a társadalomtörténeti nyelvészet keretei között végzi, amelyek együttes használatára a *történeti szociodialektológia* megnevezést javasolja (8).

A kötetben a palóc nyelvjárás történetét – a magyar nyelvtörténeti korszakokat követve – az ómagyar kortól napjainkig négy nagy egységre osztva tekinti át a szerző. A palóc nyelvi adatok elemzése az írott nyelvi emlékek mellett a beszélt nyelvre is kiterjed. Az egymást követő alfejezetek vagy szemelvények természetesen nem fedik le az egész korszakot és a palóc nyelvjárás minden nyelvi elemét a vizsgált időszakban, de ezek az egymás mellé illeszthető kisebb-nagyobb mozaikdarabok mégis alkalmasak arra, hogy képet alkossunk e nyelvjárás régió legfontosabb jellemzőiről, századokon átívelő továbbélésükről vagy éppen kihalásukról.

A tanulmánykötet szerzője nem elégszik meg azzal, hogy a keletkezési helyük alapján a palóc nyelvjárás régióhoz köthető nyelvemlékeket palócnak nyilvánítsa, hanem minden esetben – akár kódexekről, akár panaszos levelekről vagy misszilisokról van szó – alapos mikrolingvisztikai elemzések segítségével állapítja meg és mondja ki a lejegyzőkről, hogy használnak-e a területre jellemző nyelvi elemeket, mint például az általa megvizsgált két magánlevél szerzője, báró Koháry István és Géczi (? István), vagy esetleg kevert nyelvűséget mutatnak, mert feltehetőleg más nyelvjárás területéről származnak, de valamilyen már asszimilálódtak a helyi beszélőközösséghez, aminek következményeképpen az e területre jellemző nyelvi sajátosságokat is beleszövik a lejegyzett szövegekbe, mint a szurdokpüspöki jobbágyság panaszait papírra vető scriptor, miközben a kialakuló nyelvi norma hatása is kitapintható több írnoknál. Erre a jelenségre BENKŐ LORÁND is rámutat a felvilágosodás kora első szakaszának írásbeliségével foglalkozó könyvében: „Az irodalmi

nyelvi normának erre a területre való behatolásában minden bizonnyal közrejátszott az a körülmény, hogy a palóc vidéknek főként a keleti, legalábbis bizonyos mértékben protestáns része – a tiszántúli-északkeleti vidékeknek, elsősorban pedig Kassának és Sárospataknak már csak a földrajzi közelsége miatt is – inkább a tőle keletebbre levő vidékekkel tartozott azonos művelődési körbe. És nem szabad elfelejtkezni arról a tényezőről sem, hogy a palóc táji nyelvtípussal kapcsolatos – teljes lenézésen és elvetésen alapuló – egykori értékítélet a palócföldi szerzőket alaposan megriaszthatta, illetőleg a palóc »ízű« nyelvi sajátosságok óvatos elkerülésére és norma-elemekkel való helyettesítésére serkentette» (BENKŐ 1960: 473).

GRÉCZI-ZSOLDOS ENIKŐ a legapróbb részletekre is kiterjedő, körültekintő elemzéseinek köszönhetően tudja kimutatni két ómagyar kori kódex, a Birk- és a Gömör-kódex másolójának nyelvhasználatában – még ha szórványosan is – a palóc nyelvi elemeket. A Birk-kódexben a domonkos rendi apácák szabályzatának Vác(z)i Pál által 1474-ben latinból magyarra fordított szövegéből – amely a fordító neve alapján a déli palóc területhez köthető – három, jellemzően palóc vonást emel ki: az *i ~ e*, *i ~ é* változó esetében a nyíltabb alak kedvelését, az *l* előtti pótlónyúlást és a *-val/-vel* rag hasonulatlanságát (14–15). A Gömör-kódex (1516) kétharmadát másoló és a kódexet szerkesztő soror Katerinának, a palóc nyelvjárási régióhoz tartozó, nyugat-nógrádi Legénden birtokos család tagjának, Legéndy Katónak a nyelvhasználat is valószínűleg az Ipoly vidéki nyelvjárástípushoz kapcsolódik. A tanulmánykötet szerzője körültekintően veszi sorra azokat a nyelvi jegyeket, amelyek a Katerina apáca által másolt szövegekben a palóc nyelvjárásra (is) jellemzők, miközben mindig utal arra a tényre, ha ezek a vizsgált korszakban szélesebb körben is megvoltak, mint például a palatális *l*, amely azonban a későbbiekben főleg ezen a területen őrződött meg mind a mai napig. A Gömör-kódex szövegének vizsgálatában a Birk-kódexben már említett palóc nyelvi jegyek mellett kitér a honnan? kérdésre felelő határozóragokra, amelyekről megállapítja, hogy míg az ablativuszi ragok felső nyelválásúak, az elativusziak és a delativusziak viszont mindig középső nyelválásúak Katerina szövegeiben, ami szintén a palóc nyelvjárás egyik jellemzője (22–23).

A középmagyar korról foglalkozó fejezetben részben szurdokpüspöki jobbágypanaszokat tartalmazó levelek és palóc nyelvjárási területen kelt nemesi misszilisek hangtani és alaktani elemzését olvashatjuk, míg a fejezet további részleteiben az élőbeszédre jellemző nyelvi elemek feltárásának lehetőségeit vizsgálva trágárságok, káromkodások, szitokszók, emotív és egyéb, a boszorkányperek tanúvallomásaiból kimutatható beszélt nyelvi elemek, említések és szólítások vizsgálatát követően áttér a magánhangzóejtés írott szövegekből való rekonstruálására, majd az élőbeszédre jellemző mondatnyi jelenségek közül a mondatátszövődésre hoz példákat az általa áttekintett – palóc nyelvi régióból származó – 17. századi szövegekből (26–98).

Elsőként a szurdokpüspöki jobbágyoknak az ideiglenesen Nagyszombatban székelő esztergomi főkáptalanhoz írott, 1654–1659 között keletkezett nyolc panaszos levélét vizsgálja meg tüzetesen a szerző. A hangtani, alaktani és mondatnyi palóc nyelvjárási jellemzők mellett a tanulmányíró kitér a szókincsre is, megadva néhány archaikusabb szó jelentését. A felsorolt lexémák – archaikus szavak vagy tájszók – jelentésének meghatározása olykor némi pontosításra szorul: a *törvéynap elmulatása* esetében az 'elmúlás' (41) helyett az 'elmulasztás' (vö. SzT. 2: 1081–1082) megfelelőbb volna. A *felesen* szó jelentése a „Pataiak *felesen* vadnak, mi pedig kevesessen” mondatban nem 'fele annyian' (41),

hanem 'sokan, nagy számban, fölösen' (vö. SzT. 3: 909), míg az „Uraságtokat menyiszer kellett *szorgalmaztatnunk* határink állapattya végett” mondatban a *szorgalmaztat* 'fáradozásra készítet, munkára bír' (41) jelentés helyett a 'sürgettet, siettet' (vö. SzT. 12: 628) pontosabb volna. A levelek hangtani és alaktani elemzésének segítségével arra a megállapításra jut a szerző, hogy a lejegyzőjük „nyelvhasználata csak kis mértékben köthető a palóc nyelvjáráshoz”, tehát a palóc dialektus nem az anyanyelvjárása (43).

A következő alfejezetben Koháry István és Géczy (? István) levelének betűhű átiratát követően a szövegek némileg összemosódó olvasata és értelmezése (53–54, 59) után a levelek történeti dialektológiai elemzését olvashatjuk. A palóc jellemzők mellett itt is utal a más szövegekben is tapasztalható kettősségre, a nyelvjárási és az alakuló, egységesülő nyelvváltozat közötti ingadozásra, megjegyezve, hogy „a nyelvjárási alakokat a legszemélyesebb közlésnek tekinthető utóiratban találjuk, a hivatalosabb, formálisabb szövegrészben pedig a köznyelv felé mutató alakváltozatot” (61). A szerző hosszabban foglalkozik a Géczy levelének utóiratában olvasható *novella* szó jelentésével, illetve ebből következtet a levélíró és a címzett közötti szorosabb baráti kapcsolatra. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a 18. században a *novella* jelentése 'újdonság, hír' vagy 'újtság, hírlap' (vö. SzT. 9: 695), következésképpen az a mondat, hogy „Bécsből ... *novellákat* küldöttek, kommunikálom őket kegyelmeddel”, nem az olvasmányélmények, hanem a friss bécsi hírek megvitatására vonatkozik, ami persze nem zárja ki az említett személyek közötti szorosabb kapcsolatot (60, 63) sem. A *novella* szó mai jelentése, az 'elbeszélés mint irodalmi műfaj' a TESz. adatai alapján csak a 19. század elején jelent meg (2: 1024–1025).

A 17. századi nyelvválapotot tükröző – Nógrád, Hont és Zólyom vármegye határvitájáról keletkezett – iratanyagból (64–74) is kimutathatók palóc hangtani és alaktani elemek, amelyek mellett érdekességgéppen megemlíthető a többnyelvűség, amely abban nyilvánul meg, hogy a domináns magyar mellett feltűnik a szlovák, továbbá a hivatalos nyelvhasználatához kapcsolódóan a latin nyelv is (74).

A 17–18. századi élő beszédre jellemző nyelvi jelenségeknek írott szövegből való feltárására is kísérletet tesz a szerző, amelyhez boszorkányperekből gyűjtötte az anyagot (76–90). Számos érdekes példát sorakoztat fel a tanulmányíró a perekben olvasható káromkodásokra, szitkozódásokra vagy az említésekre, megszólításokra, valamint a szabad függő narrációra, bár ezek vizsgálata kevés lehetőséget kínál a palóc nyelvi elemek kimutatására, de elvéve ez is előfordulhat, mint a „a Veje Vízet kert *innya*” (81) mondatban. Valószínűleg elírás lehet az egyik példaként említett szitkozódás, a „*szitta Attaval teremtetével...*” jelentéseként megadott „[szidta *attyával*, teremtetével...]” (80), a 'szidta adtával, teremtetével' helyett (vö. SzT. 1: 111–112).

A magánhangzóejtésnek írott szövegből való rekonstruálása (90–95), a palóc dialektusra jellemző zárt *ē* és az illabiális *ā* jelölésére való törekvés a szerző gazdag adattárának köszönhetően szintén kimutatható: pl. a *mégh neuezet* [mégnevezett] (92) és a *Nadásj... ház* [nádási ház] (93) szavakban, ahol az *ē* graféma valószínűsíthetően az *ē*-t, az *ā* pedig az illabiális *ā*-t jelöli.

A középmagyar kort bemutató fejezet utolsó szemelvényében az élő beszédre jellemző mondatátszövődésre olvashatunk szemléletes példákat a palóc nyelvtérületen lejegyzett 17. századi perszövegek anyagából (95–98). Talán szerencsésebb megoldás lett volna, ha e nyelvtörténeti korszak korábbi alfejezeteivel szervesebb összetartozást mutató – a magánhangzó-jelöléssel és a mondatátszövődéssel foglalkozó – fejezet

megelőzi az egyéb beszélt nyelvi jelenségeket – a szitkozódásokat, megszólításokat stb. – szemléltető részletet.

Az újmagyar kor című fejezetben a 19. század elejétől a század fordulójáig tizenegy szerzőnek a palócokra és nyelvjárásukra vonatkozó megfigyeléseit ismerteti GRÉCZI-ZSOLDOS ENIKŐ, amelyek közül némelyik csak egy-egy szűkebb terület nyelvi jellemzőit mutatja be: például Hollók Imre (1836) a gömöri barkókét (117–119), Szabó István (1837) a Karancs vidékiekét (119–124) vagy Pap Gyula (1865) a Salgó-vidékiekét (127–129); míg mások – Horváth István (1825) palóc-nyelvtörténeti elmélete (103–109), Szeder Fábrián (1819, 1821, 1835) palócdolgozatai (109–117), Reguly Antal (1857) palócgyűjtései (124–127), Vadnai Rudolf (1872) megjegyzései a palóc tájszólásról (130–31), Pintér Sándor (1880) palóc népismertető tanulmánya (131–134), Istvánffy Gyula palóckutatásai a 19. század végén (134–137) és Malonyai Dezső (a századfordulón) a palóc nyelvjárás jellemzése (137–139) – átfogóbb képet adnak a palóc dialektusról. A tanulmányok bemutatása mellett a mai palóc nyelvállapottal való összevetést, megjegyzéseket és értékelést is olvashatunk a kötet szerzőjétől a korábban keletkezett palócleírásokról.

A tanulmányíró külön fejezetet szentel Madách Imre idiolektusának (141–155), amit annak a 276 Madách-levélnak a feldolgozott és betűhű átirása alapján elemez, amelyet 2014-ben maga adott ki egy társszerzővel együtt. A hang-, alak- és szókincstani vizsgálatok is arra utalnak, hogy Madách Imre nyelvhasználatára hatott a helyi, azaz a palóc nyelvjárás, de természetesen az egységesülő köznyelv, az irodalmi nyelv és a jogi, közigazgatási szaknyelv ismerete és használata háttérbe szorítja a helyi színeket. GRÉCZI-ZSOLDOS ENIKŐ arra a megállapításra jut, hogy „A rekonstruált adatok alapján nem jelenthetjük ki teljes bizonyossággal, hogy Madách Imre palóc nyelvjárásban beszélt, de valószínűnek tarthatjuk, hogy vagy a nyelvjárást, vagy annak regionális színezetű köznyelvi változatát beszélte” (153), és főleg fiatal kori nyelvhasználatában gyakrabban megjelenhettek a palóc nyelvjárás jellemzői.

Érdekes fejezete a tanulmánykötetnek Erdélyi Zsuzsanna archaikus népi imádságainak nyelvjárási szempontból történő vizsgálata (157–173). A néprajzkutatónak az 1960–70-es években tett többszöri gyűjtőútján lejegyzett 321 imádsága közül 90 Nógrád, Heves, Gömör és Borsod palócok lakta településeiről való (161). Az általában idős adatközlők nem ima- vagy zsoltáros könyvekből, hanem leggyakrabban nagyszüleiktől tanulták a változatlan formában megőrzött imádságokat, így ezek keletkezési idejüket tekintve akár a 19. század elejéről vagy közepéről is származhatnak (163). Erdélyi Zsuzsanna 1999-ben kiadott – lehetőség szerint a kiejtést is követő – archaikus imádsággyűjteményéből a tanulmány szerzője áttekinti a palóc nyelvterületről származó adatközlőktől gyűjtött imaszövegeket, majd az egyes nyelvi szinteket követve megvizsgálja a magánhangzók nyúlását, illetve nyíltabb vagy zártabb ejtését, a mássalhangzók palatalizációját – különös tekintettel a palatális / ejtésére, amelyet Erdélyi Zsuzsanna *ly*, *lly* vagy *lj* betűkapcsolattal jelölt (pl. *méljséges*) (167) –, depalatalizációját, az *l* kiesését és a pótlónyúlást, morfofonetikai sajátosságokat, az alakítási elemek közül a határozóragok alakváltozatait, a birtokos személyjelet, majd az igeragozást és a szóképzést, továbbá néhány mondattani elem használatát, valamint a lexikai jellemzőket.

Az utolsó fejezetben a palóc nyelvjárás újabb magyar kori állapotát ismerhetjük meg a szerzőnek Karancslapujtő lakói körében gyűjtött adataiból (175–195). Ez a 2010-ben végzett élőnyelvi gyűjtés és annak feldolgozása tárja elénk a legátfogóbb képet a palóc

nyelvjárásról. Mivel a település a Magyar Nyelvatlasz gyűjtésének idején is kutatópont volt, így a korábbi nyelvi állapot alapot szolgáltatott a mai adatokkal való összehasonlításra, amit GRÉCZI-ZSOLDOS ENIKŐ meg is tett, és aminek alapján megállapíthatta, hogy a hangtani jellemzők közül minden vizsgált korosztály beszédében a 21. században is jelen van még az illabiális *ā*, a labiális *ā* és a zárt *ē*, továbbá a szóvégi *ū* nyitabb változata, az *ó*, és „vannak olyan tájszavak, amelyeket minden korosztály ismer (pl. *pāmpuskā*, *fūrik*, *girind/gērind*)” (180). Az alaktani elemeket (181–186) és a tájszóhasználatot (186–191) jól áttekinthető táblázatos formában veti össze az MNyA. adataival. Az adatközlők körében végzett attitűdvizsgálatból kiderül, hogy a megkérdezettek többsége a nyelvjárást erénynek tekinti, és általában nem borúlátók a palóc dialektus megőrződését illetően (194).

A kötetben a palóc nyelvjárási régió térképvázlatát, a vizsgált kéziratok, nyomtatott tanulmányok egy-egy részletét, Madách Imrének egy kéziratosa levelét és az archaikus imádságok különböző kiadású kötetének fénymásolatát is közzétette a szerző. A tanulmánykötetet gazdag bibliográfia zárja.

GRÉCZI-ZSOLDOS ENIKŐnek köszönhetően az értékes tanulmánykötet fejezeteiben a palóc nyelvjárásról átfogó, adatokkal gazdagon illusztrált kép tárul elénk, amely hosszú évszázadok nyelvhasználatát öleli fel a kódexektől a középmagyar kori magán- és hivatalos leveleken, periratokon át a palóc dialektusról írott ismertetésekig, az írott nyelvből kimutatható beszélt nyelvi elemekig, egészen a 21. század beszélt nyelvi jellemzőiig. A szerző körültekintő elemzéseiben nagy mennyiségű írott és beszélt nyelvi anyagra támaszkodva tárja elénk a palóc nyelvjárás egykori vagy még ma is kimutatható, olykor századokon át fennmaradt elemeit, miközben rámutat a változásra, az archaikus elemek eltűnésére is. A kötet tanulmányaiból is érezhető az a zárszóban is megfogalmazott személyes vonzalom és elköteleződés, amellyel GRÉCZI-ZSOLDOS ENIKŐ fordul a palóc emberek nyelve és kultúrája felé. A tanulmányok szerzője ezzel a kötettel egy jelentős magyar nyelv- földrajzi egység, a palóc nyelvjárási régió történeti dialektológiájára vonatkozó ismereteinket bővíti, kiterjesztve az eddigi leírásokat a távolabbi múlt, illetve a jelen felé.

Hivatkozott irodalom

- BENKŐ LORÁND 1960. *A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- GRÉCZI-ZSOLDOS ENIKŐ 2007. *Nógrád vármegye nyelve a XVII. században*. Nógrád Megyei Levéltár, Salgótarján. (Adatok, források és tanulmányok a Nógrád Megyei Levéltárból. 52.)
- SzT. = *Erdélyi magyar szótörténeti tár* 1–14. Főszerk. [1–7.] SZABÓ T. ATTILA, [8–11.] Vámszer Márta, [12.] Kósa Ferenc, [13–14.] Fazakas Emese. [1–4.] Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, [5–8.] Akadémiai Kiadó, Budapest, [9–14.] közreadja az Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 1975–2014.
- TESZ. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976. + *Mutató*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984.

RÉVAY VALÉRIA
Pannon Egyetem

KÜLÖNFÉLÉK

A Gombocz-legendáriumhoz

1. Gombocz Zoltánról már életében legendák keringtek. Az őt az egykor jól ismerő egyetemen, az Eötvös Collegiumban és az Akadémián, de föltehetőleg a rá másutt emlékező volt collegisták és tanítványok körében is. 1967-ben megjelent könyvében még azt írta Devecseri Gábor: Gombocz „személyéről halála után évtizedekkel [...], sőt még napjainkban is páratlan szájhagyomány él” (353). 2023-ban azonban már nincs senki sem az élők között, aki még személyesen ismerhette őt. Sőt azoknak a száma is csekély lehet, ha egyáltalán vannak ilyen személyek, akik a Gomboczot ismerőktől hallhattak róla. Megszűnően van tehát a Gombocz-történetek és -legendák továbbadásának korábbi közvetlen személyközi módja. De talán jól gondolom, hogy a leírt, megjelent visszaemlékezésekben megőrződtek a legfontosabbak, a legelterjedtebbek, s ha a szóbeli gyűjtési kísérletek nem is járnak a remélt hozadékkal – magam sem jártam sikerrel, sem Sopronban, ahol iskoláit végezte, sem az Eötvös Collegiumban, amelynek magyar és francia szakosként, majd igazgatóként volt tagja –, a publikált írások alapján össze lehet állítani a Gombocz-legendárium lényegét. A teljességre törekvés azonban hiú ábránd volna.

Rövid kiegészítő összeállításom (legendák, anekdoták) forrásai a szóbeli hagyomány, valamint szépirodalmi művek voltak. Nyelvtudományi forrásokat figyelmen kívül hagytam, ezek ugyanis a nyelvészek számára hozzáférhetők.

2. Gombocz Kolozsváron tanított, mikor az Akadémia tagja lett. Felutazott Budapestre, s jelentkezett Szily Kálmánnál, az Akadémia főtitkáránál, hogy útközben ellopták a táskáját, melyben székfoglalójának kézírata volt, de ő úgy is el tudja mondani, hogy nincs kézirat. Szily azt mondta: az lehetetlen, az Akadémia alapszabálya szerint székfoglalót csak felolvasni lehet. Gombocz ezek után bement az első papírkereskedésbe, vásárolt megfelelő mennyiségű papírt, s ezt kellő időpontban kitette maga elé, kitette az óráját is, és két percenként lapozgatva „felolvasta” az üres papírról a székfoglalót. – Az adatok nem igazolják a történetet. Gombocz 1906 márciusában tartotta levelező tagsági székfoglalóját, 1922 decemberében rendes tagi székfoglalóját, Kolozsváron pedig 1914 és 1921 között volt egyetemi tanár. Szily Kálmán pedig az Akadémia főtitkára 1889 és 1905 között volt. A dolog lényege mégis igaz lehet. Én Trencsényi-Waldapfel Imrétől hallottam a történetet, aki azt feltehetőleg az apjától, Waldapfel Jánostól hallotta, aki jelen lehetett az esetről. De az is lehet, hogy Gombocz egyszerűen szabadon adta elő székfoglalóját, a többi legenda. (Ritoók Zsigmond levélbeli közlése, 2015. június 10.)

Ligeti Lajos fiatalon, 1928 és 1931 között az Akadémia támogatásával Belső-Mongóliában tett hosszabb tanulmányutat. Mikor hazajött, az újságok írtak „a fiatal, tehetséges magyar tudós” útjáról. Gombocz: „Tehetséges fiatal tudós” – milyen hamar lesz belőle „vén marha!” (Forrás: Harmatta János után Ritoók Zsigmond szóbeli közlése: 2015.)

Volt az egyetemnek egy neves professzora, aki nőtlen volt, s több hölggyel is volt intenzív kapcsolata. Korán hanyatlásnak indult tudományos pályája, egyre többet betegeskedett, óráit rendszeresen nem tudta megtartani. A collegisták panaszkodtak Gombocznak. Gombocz csak annyit mondott: „Hát ... agyon lőtte magát”. (Forrás: Borzsák István, ill. az ő nyomán Ritoók Zsigmond, aki azonban így nyilatkozott: „A professzor nevét is tudom, de ne bántsuk a halott emlékét”; 2015.)

Egy Eötvös collegiumi legenda szerint a következő eset történt Gombocz igazgató-sága idején: néhányan felöntöttek a garatra, hangoskodtak is, s a bizonyítékok üres borosüvegek formájában kerültek le az igazgatói szobába. A delikvenseknek másnap jelentkeznük kellett az igazgatónál. Sápadt arccal, szégyenkezve, rosszat sejtve, lógó orral vonultak be a szobába. Gombocz úr íróasztala mögött ült komor ábrázattal. Nem szólt egy darabig, majd rámutatott a fősorakoztatott borosüvegekre, s ezt mondta: „*Ettől* a bortól rúgtak be?! *Ettől*?! Nem szégyellik magukat? Tünjenek el a szemem előtt!” (Tanulság: be lehet rúgni, de ha már, akkor *minőségi* bort igyon az ember, ha collegista!) (Magam is hallottam az 1960-as évek derekán az akkori Eötvös Kollégiumban.)

Az Eötvös collegistákról: „Néha azt sem tudom, hogy kivel voltam együtt és kit tanítottam: mindnyájan kollégisták voltunk” (Tóth Gábor idézi Bóka Lászlót: MNy. 1977: 425).

„Nem becsülte sokra az »eredeti« elméket: a mindenáron új nem mindig jó is. Az igazság a jó, mindegy, hogy ki mondja ki először” (Bóka 1958: 11).

„A rendes tanár nem tud semmi rendkívülit, a rendkívüli tanár pedig nem tud semmi rendeset” (magántanári kinevezése, 1906 után mondogatta: KICSÍ 2006: 15).

„Nekem nincsenek műveim” (Bóka 1958: 11).

„Wundtnak legtöbbször igaza van, de nem tudok mihez fogni az igazságaival. Paul téved, de termékenyek a tévedései” (Bóka 1958: 11).

„Asbóth kéziratát szívesebben korrigáltam volna, mint Melichét, de Melichét érdemes olvasni” (Bóka 1958: 22).

„Nem kell mindjárt mindent megírni. Ha az első cédula írásakor nincs kész bennem az egész, leteszem a tollat. Az adatok csak arra jók, hogy mások is elhiggyék az ötletemet” (Bóka 1958: 23).

„A nyelvtörténetet az egyetemes történet alkotó részévé tesszük” (Bóka 1958: 14).

„Késő éjszakába nyúló estét töltöttem Gombocz Zoltánnal... a végeérhetetlen beszélgetéseknek ... annyit köszönhettem... Az elutazásom előtti napon Gombocz Zoltán meghívott ebédre a Gellértbe... Hosszasan elbeszélgettünk..., azt mondta nekem: »Számítunk önre. Legyen a mi előretolt őrszemünk odaát!«” (Sauvageot 1988: 384, 391).

„Sok éve annak, hogy a Csillag utcai Collegium elsőemeleti folyosóján, ahol tavasszal az udvar fája kertet jelentett számunkra, sokszor beszélgetett egy kisebb csoport Gombocz körül. Alig pár évvel volt idősebb nálunk, rendkívüli fölényét, bár sohasem érezte, mindnyájan szívesen elismertük. Magyar szakvezetőm volt, finnre, franciára, angolra tanított” (Kodály 1964: 289).

Gombocz Becker Fülöp Ágostról¹: „Tőle tanultam meg igazán franciául, nemcsak beszélni, hanem érteni is. A spanyol grammatikát egy budai kis kocsmá étlapjára firkálta fel nekem egy éjjel” (Bóka 1958: 16).

¹ Philipp August Becker (1862–1947) német irodalomtörténész és romanista 1893 és 1905 között a Budapesti Tudományegyetem francia nyelv és irodalom tanára, a Magyar Tudományos

Varjas Béla, aki Eötvös collegista volt Gombocz igazgatósága idején, megcáfolta a Gomboczcal kapcsolatos rosszindulatú mendemondát, amely szerint a hallgatók egynémelyikéhez bizalmasan közeledett volna. A szóbeszéd onnan származott, hogy Gombocz megkívánta, a Collegiumban rezidenciájának első szobájában aludjon valaki a hallgatók közül. Ez azért történt, mert egyszer egy idegen férfi felmászott az emeletre s belépett Gombocz lakhelyének valamelyik ablakán (arról nem szól az emlékezet, hogy az ő ablakán vagy egy másik ablakon). Gombocz ettől kezdve félt egyedül aludni, ezért előszobájába rendelt egy-egy collegistát. Varjas Béla is aludt ott két hétig. Néha elbeszélgettek a tanulmányairól, érdeklődéséről, de semmi jelét nem látta egyik „örzöje” sem, amiről a rosszindulatú pletyka szólt (Keszler Borbála levélbeli közlése: 2015. június 26.).

„Gyakran beszélt azokról a súlyos, süket napokról, mikor a munkát csak a munka kedvéért lehet végezni, míg azután az adatok és tények lehámozott burka ismét látni és tapintani engedte azt, amire vágyott ... a tudomány nem szigorú klauzurát jelentett számára, hanem korlátlan szabadságot” (Bóka László in: GOMBOCZ ENDRE szerk. 1935: 32).

„Ma azt hallottam, hogy esős, csúnya időben visszahívta az inast, akit cigarettáért küldött, nehogy miatta megfázzék; tegnap azt mondta valaki, hogy lázasan, gyulladt mandulákkal is elment, télvíz idején az ország másik felébe, mert ott akart lenni egy kedvelt tanítványának esküvőjén” (Bóka László in: GOMBOCZ ENDRE szerk. 1935: 32).

Kulcsszók: Gombocz Zoltán, legendárium.

Hivatkozott irodalom

- Bóka László 1958. *Tegnaptól máig*. Szépirodalmi Kiadó, Budapest.
 Devecseri Gábor 1967. *Lágymányosi istenek*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
 GOMBOCZ ENDRE szerk. 1935. *Gombocz Zoltán emlékezete*. Kézirat gyanánt, Budapest.
 KICSÍ SÁNDOR ANDRÁS 2006. *Gombocz Zoltán 1877–1935. Életrajz és pályakép*. ELTE Eötvös József Collegium, Budapest.
 KODÁLY ZOLTÁN 1964. *Visszatekintés. Összegyűjtött írások, beszédek, nyilatkozatok 1–2*. Szerk. BÓNIS FERENC. Zeneműkiadó Vállalat, Budapest.
 Sauvageot, Aurélien 1988. *Magyarországi életutam*. Európa Könyvkiadó, Budapest.

A contribution to the Gombocz legendry

This short piece is meant to be an addition to the legends and anecdotes about the famous Hungarian linguist, Zoltán Gombocz. The main sources include oral traditions and literary works. Sources coming from linguistics proper were excluded since these are all available for linguists.

Keywords: Zoltán Gombocz (1887–1935), anecdotes.

KISS JENŐ
 ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

TÁRSASÁGI ÜGYEK

A Magyar Nyelvtudományi Társaság 2023. június 28-i közgyűlése

A Magyar Nyelvtudományi Társaság 2023. június 28-án tartotta a következő közgyűlést az ELTE BTK épületében (1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A). A napirendi pontok a következők voltak: 1. Megnyitó; 2. Az alapszabály módosítása; 3. Részleges tisztújítás; 4. Az alapszabály módosításának, valamint a változásokkal egységes szerkezetbe foglalt alapszabálynak az elfogadása.

1. Juhász Dezső főtitkár megnyitja a közgyűlést, köszönti a jelenlévőket, valamint tájékoztatja őket, hogy a Társaság elnöke, Kiss Jenő akadályoztatva van; erre tekintettel az alapszabály IV. 16. pontjában foglaltak szerint a főtitkár látja el a levezető elnöki teendőket. Bejelenti, hogy az alapszabály IV. 17. pontja értelmében a jegyzőkönyvvezetői feladatokat Slíz Marianna Ilona jegyző látja el. Az alapszabály IV. 18. pontja alapján a jegyzőkönyv hitelesítésére Klemmné Gonda Zsuzsa és Bölcskei Andrea rendes tagokat kéri fel, akik az alapszabály IV. 15. pontja értelmében egyúttal szavazatszámllálók is lesznek.

A levezető elnök megállapítja, hogy a Társaság 2023. június 20. napján 15:00 órára összehívott közgyűlése a megjelent rendes tagok számára tekintettel (11 fő) határozatképtelen volt, ezért került sor a jelen (megismételt) közgyűlés összehívására. Megállapítja, hogy az alapszabály vonatkozó rendelkezése értelmében a jelen megismételt közgyűlés a tagok számára tekintet nélkül – de legalább öt szavazásra jogosult tag jelenlétében – határozatképes, ennek megfelelően a közgyűlés megtartható és határozatképes. Megállapítja továbbá, hogy a jelen közgyűlésen jelenleg huszonhét fő szavazásra jogosult rendes tag van jelen. Ezt követően ismerteti a közgyűlés napirendi pontjait (lásd az 1. pontban). Hozzászólás nem hangzott el.

A levezető elnök tájékoztatja a megjelenteket, hogy a Ptk. 3:19. § (2) bekezdése értelmében a határozatok meghozatalakor ki számít szavazóképes tagnak. Ezek után megállapítja, hogy a megjelent rendes tagok 100%-a továbbra is jelen van, a közgyűlés határozatképes, majd szavazást rendel el a napirendről. A közgyűlés egyhangú szavazással, ellenszavazat és tartózkodás nélkül elfogadja a napirendi pontokat.

2. A levezető elnök előadja, hogy indokoltá vált a választmány létszámát felemelni, egyben javasolja annak 3 (három) fővel, 38 (harmincnyolc) főre történő emelését, oly módon, hogy annak automatikusan tagjává válnak a Társaság 8 (nyolc) vidéki csoportjának elnökei, valamint 1 (egy) további fő. Megállapítja, hogy a jászberényi és a veszprémi csoport kivételével a vidéki csoportok elnökei (6, azaz hat fő) már most is a választmány tagjai, így a 3 (három) fő a jászberényi és veszprémi csoport elnökét (Kalcso Gyula és Navracsics Judit, automatikus tagság) és egy 1 (egy) további választott választmányi tagot jelentené. Javasolja továbbá a Társaság vidéki csoportjainak feltüntetését az alapszabályban. Hozzászólás nem hangzik el.

A levezető elnök megállapítja, hogy a megjelent rendes tagok 100%-a továbbra is jelen van, a közgyűlés határozatképes, majd elrendeli a szavazást.

A közgyűlés egyhangú szavazással, ellenszavazat és tartózkodás nélkül elfogadja a választmányi tagságra tett javaslatokat. Ennek értelmében az alapszabály IV. 44. és IV. 52. pontjának szövege az alábbiak szerint módosul:

44. *A Választmány 38 (harmincnyolc) tagból áll. A Választmány tagjai tisztségükönél fogva az Elnökség tagjai, a Jegyző, az Ellenőr, a Pénztáros, valamint a Szakosztályok Elnökei, továbbá a vidéki csoportok (8) elnökei. A Választmány többi tagját a tisztújító Közgyűlés választja meg egyszerű szótöbbséggel. A jelöltekre egy a Választmány által kiküldött bizottság tesz javaslatot, melyet az egyik Alelnök vezet. A Választmány tagjaiul a Közgyűlés 5 (öt) év időtartamra olyan rendes tagokat választ, akik tevékenyen részt vesznek a Társaság munkájában. Az 5 (öt) éves ciklus közben megszűnő megbízatású választmányi tag helyére megválasztott új választmányi tag megbízatása a ciklusból még hátralévő időre szól.*

52. *A Társaság vidéki csoportokat is működtethet. A vidéki csoportok tevékenységét a csoportok elnöke és titkára a Társaság Elnökségével egyetértésben szervezi és irányítja. A vidéki csoportok tisztségviselőiket maguk választják meg.*

A Társaság vidéki csoportjai:

- Debreceni;
- Egri;
- Jászberényi.
- Nyíregyházi;
- Pécsi;
- Szegedi;
- Szombathelyi;
- Veszprémi.

A levezető elnök előadja, hogy a zökkenőmentesebb ügyintézés érdekében indokolt a képviselői rendjét módosítani akként, hogy a Társaságot az elnök, valamint a főtitkár önállóan legyen jogosult képviselni. Hozzászólás nem hangzik el. A levezető elnök megállapítja, hogy a megjelent rendes tagok 100%-a továbbra is jelen van, a közgyűlés határozatképes, így elrendeli a szavazást.

A közgyűlés egyhangú szavazással, ellenszavazat és tartózkodás nélkül elfogadja az elnök és a főtitkár képviselői jogára vonatkozó javaslatokat. Ennek értelmében az alapszabály IV. 62. és IV. 73. pontjának szövege az alábbiak szerint módosul:

62. *Az Elnök feladatai:*

- a) a Közgyűlés és az elnökségi ülések levezetése,
- b) konferenciák és más rendezvények szervezése,
- c) a Közgyűlésről felvett jegyzőkönyv hitelesítésére felkérés,
- d) a Társaság működésének irányítása,
- e) a Társaság képviselete.

73. A Társaságot az Elnök, valamint a Főtitkár **önállóan** képviselik. A képviselet előbbi rendje a bankszámla feletti rendelkezésre is irányadó.

3. A levezető elnök előadja, hogy a Társaság elnökségében változtatások váltak szükségessé: Kiss Jenő lemondott elnöki, Honti László pedig alelnöki tisztségéről; erre tekintettel a választmány az alábbi jelöléseket terjesztette a közgyűlés elé:

- a megüresedő elnöki pozícióra Juhász Dezső főtitkárt;
- a megüresedő alelnöki pozícióra Maticsák Sándor István rendes tagot;
- a megüresedő főtitkári pozícióra Farkas Tamás Zsolt titkárt;
- a megüresedő titkári pozícióra Kocsis Zsuzsannát, a Magyar nyelvi szakosztály eddigi titkárát;
- a megüresedő Magyar nyelvi szakosztályi titkári pozícióra Hámori Ágnes javasolja.

A fentiekre tekintettel Juhász Dezső lemond főtitkári, Farkas Tamás Zsolt titkári, valamint Kocsis Zsuzsanna a Magyar nyelvi szakosztály titkári tisztségéről.

Juhász Dezső a választásokban való személyes érintettsége okán felkéri Hoffmann István alelnököt, hogy a választást vezényelje le.

Hoffmann István előadja, hogy az alapszabály vonatkozó pontja értelmében a szavazás személyi kérdésekben minden esetben titkosan történik, de előtte mód van kérdésekre és hozzászólásokra. – Hozzászólás nem hangzik el.

Hoffmann István előadja továbbá, hogy az Alapszabály IV. 56. pontja értelmében az 5 (öt) éves ciklus közben megszűnő megbízatású tisztségviselő helyére megválasztott új tisztségviselő megbízatása a ciklusból még hátralévő időre (2026. szeptember 24-ig) szól.

Hoffmann István megállapítja, hogy a megjelent rendes tagok 100%-a továbbra is jelen van, a közgyűlés határozatképes, majd szavazást rendel el.

A titkos szavazás eredménye:

Juhász Dezső

igen szavazatok száma: 24 arány: 92%

nem szavazatok száma: 0 arány: 0%

tartózkodás: 2 arány: 8%

Maticsák Sándor István

igen szavazatok száma: 24 arány: 92%

nem szavazatok száma: 0 arány: 0%

tartózkodás: 2 arány: 8%

Farkas Tamás Zsolt

igen szavazatok száma: 24 arány: 92%

nem szavazatok száma: 0 arány: 0%

tartózkodás: 2 arány: 8%

Kocsis Zsuzsanna

igen szavazatok száma: 23 arány: 88%

nem szavazatok száma: 0 arány: 0%

tartózkodás: 3 arány: 12%

Hámori Ágnes

igen szavazatok száma: 23 arány: 88%

nem szavazatok száma: 0 arány: 0%

tartózkodás: 3 arány: 12%

Ennek értelmében a közgyűlés titkos szavazással, 2026. szeptember 24-éig tartó határozott időtartamra elnöknek választja Juhász Dezsőt, alelnöknek Maticsák Sándor Istvánt, főtitkárnak Farkas Tamás Zsoltot, titkárnak Kocsis Zsuzsannát, a Magyar nyelvű szakosztály titkárnak pedig Hámori Ágnest.

A levezető elnök a választmány választott tagjának javasolja Kiss Jenő rendes tagot. Hozzászólás nem hangzik el. A levezető elnök megállapítja, hogy a megjelent rendes tagok 100%-a továbbra is jelen van, a közgyűlés határozatképes; elrendeli a szavazást. A titkos szavazás eredménye: a közgyűlés egyhangúlag, ellenszavazat és tartózkodás nélkül támogatja Kiss Jenőnek választmányi taggá választását, határozott időtartamra, 2026. szeptember 24-ig.

4. A levezető elnök előadja, hogy a fenti határozatokban foglaltakra tekintettel szükséges elfogadni az alapszabály módosítását, valamint a módosításokkal egységes szerkezetbe foglalt alapszabályt is, egyben ismerteti az alapszabály módosításának tervezetét. Hozzászólás nem hangzik el. A levezető elnök megállapítja, hogy a megjelent rendes tagok 100%-a továbbra is jelen van, a közgyűlés határozatképes; elrendeli a szavazást.

A közgyűlés nyílt szavazással, egyhangúlag, ellenszavazat és tartózkodás nélkül elfogadja az alapszabály módosítását, valamint a módosításokkal egységes szerkezetbe foglalt alapszabályt.

A levezető elnök megköszöni a tevékeny közreműködést és a közgyűlést berekeszti.

JUHÁSZ DEZSŐ

Magyar Nyelvtudományi Társaság
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

E. Abaffy Erzsébet (1928–2023)

E. Abaffy Erzsébet halálával egy nagy nyelvész-nemzedék utolsó tagja távozott az élők sorából. Olyan nemzedék volt ez, amely évtizedeken át meghatározó szerepet játszott a magyar nyelvtudomány művelésében, s amely a tudányszeretet és a tanári hivatástudat

példájaként él a hajdani tanítványok – a mai szeniorok – emlékezetében. E nemzedék tagja volt Benkő Loránd, Berrár Jolán, Kázmér Miklós, továbbá Bárczi Géza tanítványi köre, amelyhez E. Abaffy Erzsébet is tartozott.

Első helyen azt idézném fel vele kapcsolatban, hogy egész szakmai életútja az egyetemi oktatáshoz kötődik. Pályája a Debreceni Egyetemen kezdődött: itt folytatta tanulmányait magyar–latin szakon 1951-ig, itt lett Bárczi Géza hűséges tanítványa és közeli munkatársa olyan kollégák társaságában, mint D. Bartha Katalin, B. Lőrinczy Éva, Papp László és felesége, P. Hidvégi Andrea, valamint Szathmári István. Ők valóságos családot alkottak mesterük körül, s amikor az Eötvös Loránd Tudományegyetemen 1952-ben létrejött a II. sz. Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Bárczi Géza azzal a feltétellel vállalta el ennek vezetését, ha munkatársait is magával hozhatja Budapestre. E. Abaffy Erzsébet fiatal egyetemi oktatóként itt folytatta tovább pályáját. 1970-ben, amikor Bárczi Géza nyugdíjba menetele után a két nyelvész tanszék profilja és új neve kialakult, ő a Benkő Loránd által vezetett Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszék (mai nevén a Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék) tagja lett. Itt dolgozott 1998-ig, meghatározó szerepet töltve be e közösség munkájában. Ha számolunk azzal, hogy az egyetemi oktatásban már diákkorától részt vett, s pályája végén a tanszéki munkálatokban nyugdíjasként is tovább tevékenykedett, egy több mint 50 évet átfogó, egységes szellemű és rendkívül sokoldalú szakmai útra emlékezhetünk.

1998-ban, 70. születésnapja alkalmából e folyóirat lapjain köszöntöttem őt. Pontosabb szavakkal: annak tudatában, hogy ő minden nyilvános köszöntést a leghatározottabban elhárít, írásomban arra törekedtem, hogy munkásságának eredményeit és tanári habitusát állítsam a középpontba. Így ezúttal rövidebben szólok róla, felidézve először is azokat a fő tudományterületeket, amelyeket munkáival gazdagított. Ezek közé tartozik – időrendben elsőként – a misszilisek kutatása, mely az 1960-as években egészen új irányként jelent meg a magyar nyelvtörténetben. A második hatalmas terület az igejelezés és az igeragozás története, amelyet a BENKŐ LORÁND főszerkesztésében megjelent nagy szintézis, A magyar nyelv történeti nyelvtana keretében dolgozott fel. Ehhez szorosan kapcsolódott még egy tevékenysége: a fenti műnek egyik szerkesztője is ő volt.

Harmadik nagy tudományterületként a hangtörténeti kutatások emelkednek ki. E téren – számos korábbi tanulmánya után – a nagy összefoglalás a fentieknél később, 2003-ban jelent meg egy újabb szintézisben, a KISS JENŐ és PUSZTAI FERENC által szerkesztett Magyar nyelvtörténetben. E kötet általa írt hangtörténeti fejezetei korszakról korszakra haladva tekintik át a hangrendszer és a hangváltozások történetét az ősmagyar kortól az újabb magyar korig. Ennek kapcsán külön figyelmet érdemel a szerkezet: minden fejezet először bemutatja a hangrendszert az adott korszak elején, majd számba veszi (számos új szempont figyelembevételével) a hangváltozásokat a korszak folyamán, végül áttekintést ad a korszak végének állapotáról. A rendszertani szemlélet egész különleges módon nyilvánul meg egy záró fejezetben, amelyet mintegy ráadásként kap az olvasó a következő címmel: „Összefoglaló áttekintés a fonémarendszer legfontosabb változásairól”. Ha erre a megközelítési módra a felhasználó (adott esetben az egyetemi hallgató, a doktorandusz vagy az érett kutató) szemszögéből nézünk, csak elismeréssel adózhatunk a benne megnyilvánuló kristálytisztaság logika és áttekinthetőség előtt.

Ezek a tulajdonságok E. Abaffy Erzsébet valamennyi munkáját jellemzik. Ez bizonyára összefügg azzal, hogy az ő esetében a kutatói és a tanári attitűd tökéletes harmóniában

volt egymással. Előadásai és szemináriumai is azt az élményt nyújtották, hogy gondolkodásának vezérfonalát az összefüggések feltárásának a vágya jelenti, s ehhez mindig világos előadásmód társul. Pedagógiai irányelveit így lehetne összefoglalni: következtettség, szigorúság, igazságosság. Ezekkel teljes összhangban volt érdeklődése, nyitottsága és jóindulata. A hallgatókkal való közös munka a kötelező órákon túl más területeken is fontos volt számára. Azok, akik ma a missziliések olvasásának és átírásának a szakemberei, többnyire tőle tanulták a mesterség titkait. Amikor 1987 és 1997 között a Régi Magyar Kódexek sorozat tanszéki munkálatait irányította, kötetek egész sora látott napvilágot, egyik-másik kifejezetten saját tanítványainak a közreműködésével.

Azt a lendületes munkát, amelyet 70 éves kora fölött is folytatott, egy fájdalmas fordulat szakította félbe. Szeretett férje, Egri Péter irodalomtörténész, az ELTE Angol Tanszékének professzora súlyos betegség után 2002-ben elhunyt. E csapás nyomán E. Abaffy Erzsébet a teljes visszavonulást választotta. Leköltözött kettejük kedves helyére, Balatonfüredre, s csak távoli kapcsolatot tartott fenn kollégáival. Ehhez hozzátenném: többen örzünk tőle kedves válaszeveleket.

Emberi habitusához visszatérve valamit még el kell mondani: saját személyét és teljesítményét soha nem helyezte előtérbe. Amilyen határtalan kötelességtudattal végezte minden munkáját, következetesen magára vállalva a közérdekű feladatokat, olyan mértékben került a személyes érvényesülésnek még az árnyékát is. Ez a magatartás ma már sokak számára elképzelhetetlen, talán érthetetlen is. Mégis: volt egy nemzedék, amely nagy mestereitől az önzetlen tudományoszeretet eszményét kapta örökségül, ezt követte, és ezt adta tovább.

KOROMPAY KLÁRA
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

Csúcs Sándor 80 éves*

A Magyar Nyelvtudományi Társaság Finnugor Szakosztályának ülésén Csúcs Sándor emeritus professzor köszöntésére gyűltünk össze, ismét egy kerek évforduló, mégpedig a 80. születésnap alkalmából. A nyolcvan év, ünnepeltünkre tekintve, hihetetlennek tűnik, azonban ha áttekintjük eddigi, sokoldalúan kiváló életművét, azt mondhatjuk, hogy ezen tudományos teljesítményhez kétségkívül idő, elmélyülés és sok kutatómunka kellett. Így tekintve már hihetőbbnek tűnik a nyolcvan év.

Hiszen Csúcs Sándor az MTA doktora az uráli nyelvek szakterületén, ezen belül a permisztika kiemelkedő kutatója, egyetemi tanár, a PPKE Finnugor Tanszékének elindítója, a Reguly Társaság megalapítója és – rövid szünet után – jelenleg is elnöke, a Finnugor Világ szerkesztőbizottságának elnöke és szerkesztője. Főbb kutatási területei a finnugor összehasonlító nyelvészet és az etimológiai kutatások, valamint a tudománytörténet. Mindezek mellett tevékenységében jelentős az egyetemi oktatás, a tudományszervezés és a tudományos ismeretterjesztés is. És lehetne bővíteni a sort.

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 2023. április 11-i ülésén.

Mivel ünnepeltünk szakmai munkásságának áttekintését megtette 10 évvel ezelőtt, ugyancsak a Nyelvtudományi Társaság Finnugor Szakosztályának felolvasó ülésén elmondott köszöntőjében CSEPREGI MÁRTA (l. MNy. 2013: 372–374), így az általa összefoglalt pályaképet – mindenki figyelmébe ajánlva – nem ismétlem meg. Még 10 évvel korábban pedig, a hatvanadik születésnap alkalmából *Permistica et Uralica* címmel készült ünnepi kötet (MOLNÁR–ZAICZ szerk. 2003). Ebben Csúcs Sándort KERESZTES LÁSZLÓ köszöntötte, tudományos munkásságát ZAICZ GÁBOR mutatta be, publikációs jegyzékét pedig MOLNÁR ZOLTÁN közreműködésével állították össze. Az örömdetesesen bővülő munkásságjegyzék azóta az interneten is elérhető,¹ az ünnepi kötet azonban könyvritkasággá vált, antikvár példány sem lelhető fel.

Teljes életpálya-áttekintés helyett ezúttal az utóbbi tíz évről szólnék, illetve az udmurt stúdiumok szempontjából emelnék ki néhány nagy hatású korábbi monográfiát. Ugyanis ünnepeltünket a finnugrisztika felé az udmurt nyelv indította el, és ez a szakterület az elkövetkező évtizedekben is központi helyet töltött be munkásságában. Ennek alátámasztására idézek egy vele készült interjúból, amit KISS GÁBOR készített néhány évvel ezelőtt: „Gimnáziumi orosztanáromtól, Víz Istvántól hallottam először az udmurtokról (korábbi elnevezéssel votjákokról). Valami csoda folytán a hatóságok megengedték, hogy egy itt szolgáló udmurt nemzetiségű szovjet katona néhányszor felkeresse őt a lakásán, ahol udmurt nyelvű hangfelvételeket készíthetett vele. Ezeket aztán én is meghallgathattam. Víz tanár úr néhányunkat elvitt egy járszági nyelvjárásgyűjtésre. Ez is nagy élmény volt. Amikor felvettek az egyetemre, rögtön elkezdtem udmurtul tanulni, illetve jártam Lakó György professzor speciális kollégiumára.”²

Az interjú a 2019-ben megjelent tudományos ismeretterjesztő mű, a *Miért finnugor nyelv a magyar?* (CSÚCS 2019a) kiadása alkalmából készült. A címében kérdésként megfogalmazott állítás igazolására felsorakoztatott adatok és érvrendszer, miként az várható, lényegüket tekintve azonosak az utóbbi évszázad összefoglaló kézikönyveivel. Mégis, a könyv kétségkívül hiánypótló, ugyanis megújítva foglalja össze a magyar nyelv uráli-finnugor nyelvcsaládba tartozását igazoló tudományos ismeretanyagot. A klasszikus szakirodalom új adatokkal és szempontokkal kiegészített feldolgozásaként világosan prezentálja az uráli nyelvcsaládba sorolt nyelvek hangmegfelelési szabályosságait, az alaktani egyeztetéseket, a mondattani sajátosságokat és a szókészlet elemeit, valamint a módszertani kereteket is. A magyar nyelv szókincsére vonatkozóan statisztikai vizsgálatot is ad. Feladatokkal kiegészítve jól használható az egyetemi oktatásban is. Nincs viszont a könyvben parakomparatív hipotéziseket cáfoló rész, és ez nem okoz hiányérzetet. Bár az egyetemi hallgatók, a nyelvrokonság kérdésköre iránt érdeklődő olvasók figyelmét az östörténet mellett többnyire ez a téma szokta felkelteni, egy nyelvészeti szaktudományos műnek nem szükséges tudománytalan ötletekre reflektálnia. (Máskor CSÚCS SÁNDOR is foglalkozott paraelméletekkel, tanulmány- és recenzióíróként, valamint szerkesztőként.)

A másik aktuális, szintén 2019-ben megjelent munkája Reguly Antal életének és tevékenységének bemutatása (CSÚCS 2019b). Ez az év volt Reguly születésének bicentenáriuma, ebből az alkalomból több megemlékezés látott napvilágot, Zircen pedig a nevét viselő

¹ <https://m2.mtmt.hu/gui2/?type=authors&mode=browse&sel=10006063>

² https://anyanyelvcsavar.blog.hu/2019/09/24/kizartnak_tartom_hogy_a_magyar_nyelv_finnugor_rokonsagat_tudomanyosan_cafoljak

múzeumban állandó látványos kiállítást rendeztek. CSÚCS SÁNDOR monográfiájából Regulj életpályáját ismerhetjük meg, zirci gyermekkorától finnországi utazásain át Szibériába tett útjáig, képet kaphatunk vót, mordvin, mari, udmurt, hanti, manysi gyűjtéseiről, Kalevala-fordításáról, térképészeti anyagáról és néprajzi gyűjteményéről.

A fentiek mellett szólni lehetne az elmúlt évtizedben íródott tanulmányokról, nagyobb terjedelmű, ismertető értékelésekről is, ezek helyett azonban most a Finnugor Világ folyóiratot emelem ki, ami lényegében CSÚCS SÁNDOR áldozatos szerkesztői-szervezői tevékenységének köszönhetően jelenik meg évente négyszer. A folyóirat igénytelen külseje mögött színvonalas tudományos ismeretterjesztő és szaktudományos tartalmak rejtőznek, köztük saját írásai is. Az írások többsége a magyarországi vagy valamilyen szempontból magyar érdekeltségűnek mondható finnugor eseményről, kiadványról ad hírt, de minden számban van – a tágabb értelemben vett finnugrisztika körébe tartozó – tanulmány is.

S mivel Sándor a Finnugor Világkongresszusok aktív résztvevője, hírei, beszámolóí ezen szervezet tevékenységét is dokumentálják. Az utóbbi években egyre nagyobb aggodalommal követi az oroszországi finnugor népek helyzetét. Sajnos következtetései a finnugor nyelvek és kultúrák fennmaradásának jövőbeli esélyeiről tudományos megalapozottságúak. Valóban nem látszik, hogyan lehetne a jelenben zajló folyamatokat érdemben akárcsak lassítani. Mindenesetre ünnepeltünk tudományos és közéleti tevékenységével mindent megtett, amit meg lehet tenni.

Ennek az alátámasztására végezetül három olyan művet emelnék ki korábbi tudományos munkáiból, amelyek hatása a finnugor nyelvészetben, permi nyelvtörténetben, tehát a tudományosságon túl is érvényesül, és így hozzájárulást jelent egy nyelv – konkrétan az udmurt – dokumentálásán túl annak gyakorlati fennmaradásához is.

A votják nyelv orosz jövevényszavai (CSÚCS 1970, 1972) tudományos újdonsága az, hogy nyelvtörténeti vizsgálatok alapján igazolta (tehát nem nyelven kívüli tényezőkre hagyatkozva), hogy az udmurt nyelv orosz kapcsolatai kiterjedtebben a 19. században kezdődtek, a 16. századnál régebbi jövevényszavak száma marginális.

A votják nyelv tatár jövevényszavai (CSÚCS 1990b) című monográfia a 19. század óta folyamatosan kutatott témát dolgozott fel. Bár megjelenése előtt egy évvel látott napvilágot I. V. TARAKANOV udmurt nyelvész monográfiája, mégis CSÚCS SÁNDORÉ nem csupán a korábbiakat, de bizonyos tekintetben ez utóbbit is meghaladja: az elméleti, módszertani megalapozottság, a nyelvi adatok területi, illetve időbeli változatainak értelmezése, a nyelven kívüli tényezők figyelembevétele eredményezi, hogy a monográfia nem csupán az udmurtológia számára figyelembeveendő. Az adatok prezentálásának módja – az UEW. rendezési elvét követve – teljességgel újszerű volt az udmurtiai nyelvtudományban.

A permi alapnyelv rekonstrukciója (CSÚCS 2005) hasonló módszertani alapokon, megbízható adatokat használva állít fel egy lehetséges nyelvtörténeti korszakolást, rekonstruálva az egyes nyelvi szinteken lezajlott változásokat.

Mindhárom mű nagy jelentőséggel bír az udmurtföldi, többnyire udmurt anyanyelvű nyelvészek, filológusok, és a nyelv iránt érdeklődők szélesebb köre számára is. Egyrészt tudásanyaguk bekerült az Udmurt Állami Egyetem szakos hallgatóinak nyelvészeti, nyelvtörténeti tanulmányaiba. Másrészt inspiráló és presztízs értékű a helyi kutatók és az egész nyelvközség számára, hogy távoli, finnugor nyelvű ország kutatója foglalkozik az udmurt

nyelvvel. Túlzás nélkül mondható, hogy ilyen módon CSÚCS SÁNDOR azoknak a kutatóknak a sorába tartozik, akik beemelték az udmurt nyelvet a nemzetközi nyelvtudományba.³

Közismert róla az is, hogy több alkalommal járt gyűjtőúton Udmurtiában, tartott számtalan előadást udmurtiai és egyéb oroszországi kongresszuson, szimpóziumon, egyetemi órákat vendégelőadóként az izsevszki egyetemen. Több évtizedes szakmai és baráti kapcsolat fűzi Kelmakov, Valej Kelmakovics udmurt nyelvészhez. Az együttműködésük egyik hozadéka a szintén hiánypótló Chrestomathia sorozat CSÚCS SÁNDOR által írott, Chrestomathia Votjacica kötet (1990a). Ezt nyilván sokan ismerik. A nyelv tömör és informatív összefoglalásán túl a monográfia közölt szövegei is figyelemreméltóak: egy részük 20. század végi beszélt nyelvi szöveg, amelyeket VALEJ KELMAKOV gyűjtött (és később ő is publikálta).

Végül, de egyáltalán nem utolsósorban azt is meg kell röviden említeni, hogy a nagymúltú magyarországi udmurt filológia szélesebb spektrumúvá válásában többekkel együtt Csúcs Sándornak oszlopos szerepe van. Bár Csúcs tanár úr egyetemi óráin⁴ az udmurtológia hagyományos témaköreiben alapos tudást lehetett szerezni, az 1990-es évek elején megszervezte, hogy Valej Kelmakov Budapesten néhány hétig udmurt nyelvet tanítson nekünk, akkori fiatal finnugristáknak. Emlékeim szerint akkor még nagyon innovatív ötletnek számított és talán feleslegesnek is tűnt egy kis finnugor nyelv gyakorlati elsajátíttatása. Ez a Nyelvtudományi Intézet-beli különleges kurzus meghatározó volt feltehetően többünknek is: az udmurt számomra ténylegesen élő nyelvvé változott. A gyakorlati nyelvtudást később többen Udmurtföldön szereztük meg, ahova én legelőször szintén Csúcs tanár úr támogatásával jutottam el. A nyelvismeret az udmurt világ, kultúra jó megismeréséhez, személyes kapcsolatok megteremtéséhez is vezetett.

Ezen az ülésen – habár csupán virtuálisan – részt vesz Valej Kelmakov professzor és az Udmurt Állami Egyetem több nyelvésze is. Reméljük, hogy a következő kerek évfordulón személyesen is köszönhetik Csúcs Sándort, akinek mindannyiunk nevében töretlen munkakedvet, jó egészséget, további érdekes filológiai tevékenységet kívánok.

Hivatkozott irodalom

- CSÚCS SÁNDOR 1970. A votják nyelv orosz jövevényszavai I. *Nyelvtudományi Közlemények* 72: 323–362.
- CSÚCS SÁNDOR 1972. A votják nyelv orosz jövevényszavai II. *Nyelvtudományi Közlemények* 74: 27–47.
- CSÚCS SÁNDOR 1990a. *Chrestomathia Votjacica*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- CSÚCS SÁNDOR 1990b. *Die tatarischen Lehnwörter des Wotjakischen*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- CSÚCS SÁNDOR 2005. *Die Rekonstruktion der permischen Grundsprache*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- CSÚCS SÁNDOR 2019a. *Miért finnugor nyelv a magyar?* Reguly Társaság – Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- CSÚCS SÁNDOR 2019b. *Reguly Antal élete és műve*. Reguly Társaság, Budapest.

³ Egyéb, Udmurtföldön nem ismert, angol nyelvű összefoglaló kézikönyvek szerzőjeként is, valamint turkui magyar lektor korában, az 1970-es években, az udmurt nyelvet is tanítva.

⁴ Csúcs tanár úr finnugor szakot végzett tanítványai a PPKE finnugor tanszékének hallgatói voltak, de mivel az ELTE Finnugor Tanszékén is tartott szabadon választható szakszemináriumként permisztikai, udmurt nyelvtörténeti kurzust, így én is tanítványának mondhatom magam.

MOLNÁR ZOLTÁN – ZAICZ GÁBOR szerk. 2003. *Permistica et Uralica. Ünnepi könyv Csúcs Sándor tiszteletére*. Fennő-Ugrica Pázmániensia 1. PPKE BTK Finnugor Tanszék, Piliscsaba.

SALÁNKI ZSUZSA
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

Hessky Regina 80 éves*

Kedves Regina! Tisztelt Hölgyeim és Uraim! Kedves Vendégek!

Ma egy különleges alkalomra gyűltünk össze, hogy egy olyan személyt ünnepeljünk, akinek élete és munkássága elismerést és tiszteletet érdemel. – A mai köszöntés magyar nyelven fog elhangzani; nem a német nyelvi kompetencia hiánya miatt, hanem így lehet a legautentikusabb a laudáció: a köszöntő személye és a köszöntő közötti kommunikáció ugyanis – a német nyelvi órákat és a szakmai konzultációkat leszámítva – 90%-ban magyarul zajlott.

Boldog születésnapot, Isten éltesse, Hessky Tanárnő! Mondom ezt tanítványaként, egyetemi hallgatójaként, szakdolgozójaként, doktoranduszaként, majd a sikeres védés után az egyetemi ranglétrát bejárva intézetigazgató egyetemi docensként. Sokunk pályáját jelentősen befolyásolta a személye, mely nem csupán a tudásban, a szakma iránti alázatban jelentkezett, hanem az egymás iránti kölcsönös tiszteletben – a kezdeti alá-, fölrendeltség ellenére is. Számára a legfontosabb a tudás és a tudás legmagasabb szintű közvetítése volt, mely gyakran párosult szigorral, mindezt a jobbító szándék vezérelte. Úgy érzem, a szigor elengedhetetlen feltétele a tanári pályának, ha nem követel a pedagógus, akkor ez könnyen vezethet a tudás minőségi romlásához. Ezt a szemléletet vettem át és vallom én is, valamint próbálom megvalósítani a gyakorlatban.

Szerencsés helyzetben érezhetem magam, mert dolgozhattam vele és tanulhattam tőle hosszú éveken keresztül, nem csupán hallgatóként a lexikográfia órán, majd doktoranduszként, hanem a Grimm-szótárak szerkesztése során, legelőször a Magyar–német kézisótár szerkesztő munkatársaként. Nagy megtiszteltetés volt, hogy a szótárprojekt részese lehettem, és valami újat, eddig nem létezőt alkothattunk együtt. Valljuk be, huszonévesen szótárt szerkeszteni nem mindenkinek adatik meg. Nagyon jól emlékszem, hogy dedikáltattam vele a már elkészült Német–magyar kézisótár 1. kiadását még a közös szótári munka előtt. A szótár örök emlékként mindig ott van velem az egyetemi irodám polcán a következő bejegyzéssel: „Kriston Renátának – elnéző, méltányos kritikára számítva. Hessky Regina, Budapest, 2001. március 29.”.

Hessky Regina 1943. január 1-jén született Garán. Középiskolai tanulmányait Baján, a Frankel Leó Német Nyelvű Gimnáziumban végezte Kiefer Ferenc osztályában. 1961-ben érettségizett. Ezt követően az Eötvös Loránd Tudományegyetemen tanult 1961-től 1966-ig, ahol angol és német szakos tanári diplomát szerzett. 1966-tól 1970-ig a Külkereskedelmi Főiskolán tanított, majd 1970-ben került az ELTE Német Tanszékére Juhász János szárnyai alá. 1971-ben készítette el bölcsészdoktori disszertációját német közgazdasági szaknyelvből. 1986-ban szerezte meg kandidátusi fokozatát germanisztikából, disszertációjának címe: A ma-

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 2023. június 6-i ülésén.

gyar és a német nyelv frazeológiája – kontrasztív vizsgálat. 1995-ben habilitált, habilitációs előadásának címe: Stand und Aufgaben der germanistischen Phraseologieforschung. 1996-tól egyetemi tanár, főbb kutatási területei: kontrasztív leíró nyelvészet, frazeológia, lexikográfia.

1989-től vezette az Eötvös Loránd Tudományegyetemen a Német Tanszékét, ezt követően a Germanisztikai Intézet megszervezésében is részt vett, ennek megalakulása után az ezen belül működő Német Nyelvészeti Tanszék vezetője volt 1996-ig. Ebben az időszakban és ezt követően is szorosan együttműködött különböző német szakmai intézményekkel és szervezetekkel, részt vett nemzetközi projektekben, számtalan konferencián. Az ELTE mellett a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen is oktatott. 2004-től kezdve a Károli Gáspár Református Egyetem Német Nyelv és Irodalom Tanszékén volt egyetemi tanár nyugdíjba vonulásáig.

Számtalan szótárt (elsődlegesen német–magyar, magyar–német viszonylatban) szerkesztett főszerkesztőként, ezek között találunk kézisztótárt, tanulószótárt, gyerekstótárt is. A szótárakból generációk tanulták és tanulhatják meg felhasználóbarát módon és könnyedén a német nyelvet és annak rejtjelmeit. Oktatási és kutatási munkája elismeréseként 2008-ban Magyar Felsőoktatási Emlékplakettet kapott, 2015-ben a Magyar Germanisták Társasága Pro Germanistica Hungarica emlékéremmel tüntette ki.

Pályája során fontosnak tartotta a tehetséggondozást, 14 doktorandusz hallgatója volt, ezek közül nagy arányban szereztek doktori fokozatot és maradtak az egyetemi oktatói pályán.

És végezetül a legfontosabb: A család mindig támogató közeg volt számára, 2 gyermeke és 6 unokája töltötte ki és jelenleg is kitölti a mindennapjait.

A volt tanítványok és kollégák nevében kívánok még egyszer nagyon boldog születésnapot és jó egészséget!

KRISTON RENÁTA
Miskolci Egyetem

Hoffmann István 70 éves*

Kedves Pista! Még három hete sincs, hogy népes fővárosi csapat társaságában Debrecenben jártam, ahol még népesebb ünneplő közönség jelent meg az Egyetem egyik előadótermét zsúfolásig megtöltve. Az összegyűlt sereglet mind egyet akart: kezet rázni veled, hetvenedik születésnapod alkalmából, és jókívánságait személyesen átnyújtani neked. Előtte azonban meghallgathattuk Maticsák Sándor köszöntőjét és Ráczi Anita nagyon alapos és szívhez szóló pályaképét. Az utóbbi – Tóth Valéria társszerzőségével – immár el is olvasható annak az emlékkönyvnek az élén, amelyet a köszöntés napján hozzáférhetővé tettek az interneten, és egy elegánsan bekötött példányát át is adták neked az ilyenkor szokásos kellékek (virágcsokor és külön-különbféle palackok) társaságában. Már a köszöntő tanulmányok ezer oldalt meghaladó terjedelme is jelzi, hogy sokak szerettek volna ilyen formában is tisztelni téged, hiszen sokan éreztük annak a mulasztásunknak a sarkallását, hogy végre legyen egy Hoffmann-emlékkönyv is. Ugyanakkor az emlékkönyveknek és

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 2023. június 28-i ülésén, Budapesten.

köszöntéseknek van egy olyan velejárója, hogy emlékeztetnek az idő folyására, és egyfajta útjelzőként is szolgálnak. Maticsák Sándor ugyan jelezte, hogy sokfajta időszámítás létezik, akár még a keresztény világ ünnepeit illetően is, de immár elérkezett a budapesti időszámítás szerinti évforduló is.

Amikor megkeresett a Magyar Nyelvtudományi Társaság megemlékezési bizottságának elnöke, hogy elvállalnám-e a budapesti laudációt, örömmel mondtam igent. Ugyanakkor az is világos volt, hogy a második körben már nem kell olyan részletességgel szólnom a pályakép minden eleméről, hanem követhetem az évek során kialakult gyakorlatot: megragadni a csomópontokat, és teret engedni a személyes hangnak.

Hoffmann István 1953-ban született Pápán, és bár debreceni polgár lett, nem felejtette el dunántúli kötődését. Névtanos pályáját is Tapolcafü helyneveiből irt dolgozatával kezdte: nemcsak összegyűjtötte, hanem rendszerezte, fel is dolgozta a település toponimáit. Mindkét munkaművelet fontos volt számára, hiszen a helynévgyűjtés is része a népnyelvi terepmunkának, melynek során szoros kapcsolatba kerülünk mind a tájjal, mind pedig a tájban élő emberekkel. Ez a szoros kapcsolat, a belőle sarjadó tapasztalatok jó esetben egy életen át elkísérik a kutatót, tiszteletre nevelnek a kulturális és nyelvi örökség iránt, de tudományosan is hasznosulnak, ha a nevek magyarázatára kerül a sor.

A múlt század hetvenes éveiben friss szelek fújdogáltak a magyar névkutatásban, különösen a helynevek körül, hiszen Végh József, Ördög Ferenc, Hajdú Mihály és mások irányításával országossá terebélyesedett az a mozgalom, amely célul tűzte ki először Magyarországot, majd a Kárpát-medence magyarlakta vidékei földrajzi neveinek összegyűjtését és módszeres kiadását. Ezzel együtt azonban terítékre kerültek nemcsak a gyűjtés módszertani kérdései, hanem az egységes névelemzés problémái is. Amikor tehát tanáraink ösztönzésére és szervezésében az egyetemi és főiskolai magyar nyelvészeti tanszékek diákjai és diákkörei felvették egymással a kapcsolatot, bőven volt miről eszmét cserélni. Jó szívvel emlékszem vissza azokra az időkre, amikor Hajdú Mihály tanár úr vezetésével Debrecenbe utaztunk, és mindenki beszámolt arról, hogy milyen névtani vagy népnyelvi kutatással foglalkozik, milyen tudományos problémákkal birkózik. Meglepő volt számomra, hogy milyen hamar megtaláltuk a közös hangot, a szerzett tapasztalatokat pedig a további munka során – pl. szakdolgozatírásban, OTDK-pályamunkák elkészítésében – gyorsan hasznosítani tudtuk.

Itt ismerkedtem meg Hoffmann Pistával is, aki felsőbb éves lévén már egy lépéssel előttem járt. Barátságunk azóta is tart, és nemcsak szakmailag, hanem emberileg is megmaradtunk a közös hullámhosszon. Jó arra is visszagondolni, hogy később, tanszékevezetőként is arra törekedtünk, hogy az általunk irányított közösségek folyamatos baráti viszonyban legyenek, és szükség szerint támogassák egymás munkáját. Erre részben a kisebb-nagyobb rendszerességgel sorra kerülő névtani konferenciák adtak alkalmat, részben a már hagyományossá vált síkfőkúti találkozók, ahol kötetlen formában, mégis nagyon hatékonyan vehettük számba egymás eredményeit. Itt nemcsak Debrecen–Budapest diszkurzusok folynak, hanem egyre több felsőoktatási intézmény és kutatóhely névtanosi, történeti, régészeti boncolgatják a magyar múlt, a magyar helynévadás rejtelmeit.

A síkfőkúti találkozók kiváló csapatépítő alkalmak is voltak, mindenekelőtt természetesen a debreceni magyar nyelvészeti tanszék számára, ahol az évek során egyre ütőképebb gárda alakult ki, először kisebb, majd egyre nagyobb projektek számára. Ezek összekötő eleme a történeti helynévkutatás volt, amely egy idő után ismét megtalálta a kapcsolatot a szinkrón névgyűjtéssel is. Hoffmann István érdeme, hogy nagyon tudatosan

egy fő csapásirányra koncentrálni szervezte meg a tanszékét, amely nemcsak több kitüntető címet nyert el, hanem az Akadémia támogatását is, azzal, hogy MTA–DE akadémiai kutatócsoportra adott felhatalmazást és anyagi forrásokat.

A Hoffmann-féle debreceni helynévtörténeti iskola nevéhez számos szép eredmény kapcsolódik. Ezekből kiemelésre kívánczik A Magyar Névarchívum Kiadványai sorozat, a Helynévtörténeti Tanulmányok évkönyv vagy a Korai magyar helynévszótár (szerk. Hoffmann 2005). Példamutató az a szervezettség is, amellyel a tanszék és a kutatócsoport könyveit, monográfiáit (pl. PhD- és MTA-doktori disszertációit, habilitációs értekezéseit) rendre megjelentetik, igényes tartalommal és csinos külsővel.

Ha már csak ezeket a fórumokat működtetnék a debreceni kollégák, akkor is meglenne a következő évtizedekre vállalt feladatkvóta, és Hoffmann István is hátradőlhetne a karosszékekben, mondván: a gépezet működik, a tanítványok is tudják a dolgukat, a jövő biztosítva van. Pista azonban – épp a kiváló csapatára támaszkodva – még nagyobb tervet kovácsolt: olyan adatbázist kell létrehozni, amely befogadja a Kárpát-medence magyar helynévanyagát, legyen az szinkrón vagy diakrón forrásból származó. Így született meg a Magyar Nemzeti Helynévtár mint névtani informatikai rendszer, illetve a Magyar Nemzeti Helynévtár Program, amely koncepciónálisan, szervezetiileg és financiálisan keretezi az egész monumentális vállalkozást. Ennek kulcsa az, hogy ünnepeltünk – támaszkodva friss akadémiai levelező tagságára is – valóban nemzeti szintre emelte a helynévgyűjtést, és egy olyan tervezettel állt elő, amellyel nemcsak az Akadémia elnökének támogatását nyerte el, hanem más tudományok képviselőivel szövetkezve multidiszciplinárisá tette a vállalkozást. Ha sikerül a nagy tervet végrehajtani, akkor számos kutatóhely és felsőoktatási intézmény közreműködésével egy évtized alatt összegyűlik a Kárpát-medence magyar lakta területeinek helynévanyaga, és mindenki számára hozzáférhetővé válik, legyen az nyelvész, régész, történész, néprajzos, földrajzos vagy laikus érdeklődő. A *nemzeti* jelző tehát nemcsak a kutatók, hanem a felhasználók oldaláról is tartalommal telik meg.

Az előzőekben Hoffmann Istvánt mint kiváló vezetőt és szervezőt mutattam be. Ez a tulajdonsága összefüggésben van vonzó személyiségével, amely mindig derűs, barátságos, mondhatni emberszabású, de nyilván nem mulasztja el a kiadott feladatok számonkérését sem. A hatékonyság azonban nem működhetne kellőképpen, ha maga nem járna elől jó példával. Közismert legendás munkabírása, amely nemcsak a szervezésben merül ki, hanem kiváló tanulmányok, könyvek írásában is megmutatkozik. 1993-ban megjelent kandidátusi értekezése még nem volt vaskos könyv, mégis a magyar névtudomány egyik legsűrűbben hivatkozott alkotásává vált; a címe: Helynevek nyelvi elemzése. (Mivel az első kiadás már szinte hozzáférhetetlen, a Tinta Kiadó 2007-ben újra megjelentette.) Ebben a műben sikerült funkcionális szemléleten alapuló koherens rendszert kidolgozni, amely mind a szinkrón, mind a diakrón vizsgálatokban jól használható, sőt a személynevek rendszertörténeti megközelítésében is hasznos szempontokat nyújt. – A következő tudományos fokozatszerzési szakaszban ismét a rendszeres feldolgozás igényével állt elő: akadémiai doktori értekezésében az egyik kiemelt nyelvemlékünknek, a Tihanyi alapítólevélnek a monografikus feldolgozására vállalkozott (A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás, 2010). Bárczi Géza általános nyelvtörténeti munkájához képest (A Tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék, 1951) egy célzottan onomasztikai megközelítést választott, ezen belül is a nyelvemlék zömét kitevő helynevek analitikus és összegző, azaz névrendszertani bemutatását. Már ebben a monográfiájában is példát

mutatott arra, hogy milyen komplex módszereket kíván meg az etimológián túlmutató (de arra is támaszkodó) helynévrekonstrukció.

A széles körű tapasztalatokra, nagy névállományra, kiérlelt módszertanra épülő monografikus igény jelenik meg abban az összegzésben is, amelyet közvetlen munkatársai-val, Tóth Valériával és Rácz Anitával írtak, Régi magyar helynévadás. A korai ómagyar kor helynevei mint a magyar nyelvtörténet forrásai címmel (2018). Ennek tömörített, angol nyelvű változata (History of Hungarian Toponyms) már 2017-ben elkészült, hogy megjelenhessék a Debrecenben megrendezett nemzetközi névtani kongresszusra (ICOS), és öregbítse a magyar névtudomány egyre erősödő hírnevét.

Hoffmann István sikereit folyamatosan nyomom követve, jó érzéssel tölt el, hogy személyében ismét van névtanos akadémikusunk, aki megbecsüléssel és innovatívan viszonyul nagy elődjeinek, Pais Dezsőnek, Bárczi Gézának, Melich Jánosnak, Kniezsa Istvánnak, Kiss Lajosnak, Benkő Lorándnak és másoknak teljesítményéhez, és soha nem tudta elfogadni azokat a véleményeket, amelyek megkérdőjelezték a névtan tudományos státusát és társadalmi hasznosságát. Ezt a hozzáállását nemcsak látványos egyéni és kutatócsoporti munkával támogatja meg, hanem nyílt, élénk vitastílusával is. Pista tud hevesen vitatkozni, de távol áll tőle minden személyeskedés vagy sértő szándék. Szenvedélyével magával ragadja a fiatalokat is, akik szívesen hallgatják és követik. Ilyenkor elgondolkodom, hogy milyen kár lenne, ha nyugdíjba menne, miközben talán már az ilyenkor kirendelt „sétálóidőt” is letöltötte. Látva azonban a tudományos aktivitását, a Magyar Nemzeti Helynévtár munkálataiban való intenzív részvételét, a nyugdíjas státus inkább csak virtuálisan jelenik meg nála. Mégis arra ösztönözném, hogy töltsön egyre több időt szerető családjá egyre bővülő körében.

Kedves Pista! Kívánom, hogy a Sors tartson meg erőben és egészségben; őrizd meg azt a kedves, őszinte, sallangoktól és hiúságtól mentes természetedet, jó humorodat, amellyel már fiatal korodban is sok barátot és követőt szerezteél. Isten éltesse!

Hivatkozott irodalom

- BÁRCZI GÉZA 1951. *A Tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- HOFFMANN ISTVÁN 1993. *Helynevek nyelvi elemzése*. Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszéke, Debrecen.
- HOFFMANN ISTVÁN 2010. *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- HOFFMANN, ISTVÁN – RÁ CZ, ANITA – TÓTH, VALÉRIA 2017. *History of Hungarian Toponyms*. Buske.
- HOFFMANN ISTVÁN – RÁ CZ ANITA – TÓTH VALÉRIA 2018. *Régi magyar helynévadás*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- HOFFMANN ISTVÁN szerk. 2005. *Korai magyar helynévszótár. 1000–1350. I. Abaúj–Csongád vármegye*. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Debrecen.
- KIS TAMÁS – RÁ CZ ANITA – RESZEGI KATALIN – TÓTH VALÉRIA szerk. 2023. Köszöntő könyv Hoffmann István 70. születésnapjára. *Magyar Nyelvjárások* 61.
- RÁ CZ ANITA – TÓTH VALÉRIA 2023. Hoffmann István hetvenéves. In: KISS–RÁ CZ–RESZEGI–TÓTH szerk. 2023. 9–18.

JUHÁSZ DEZSŐ
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

LEVÉLSZEKRÉNY

Szubjektív beszámoló egy nyelvföldrajzi kutatás terepmunkájának tapasztalatairól

A nyelvjárási gyűjtőmunka valamelyest hasonlít a szülés folyamatára. Ezt az érzést átvitt értelemben valamennyi terepmunkás átélheti. Ezúttal – mintegy rövid tudománytörténeti adalékként¹ – szeretném összefoglalni, milyen körülmények között zajlott 2018 és 2020 között a Kemenesalja és vidéke nyelvföldrajzi kutatási projektem terepmunkája a gyakorlatban. Tágabban értelmezve: milyen általános viszonyokkal találja magát szemben egy gyűjtő nyelvjárási terepmunkája során a 21. század elején (a kutatás elvi-módszertani alapvetését l. FERENCZI 2021: 11–46).

Az egyszemélyes nyelvjárási gyűjtésnek megvannak az előnyei és hátrányai: egy személynél összegződik a teremunka valamennyi tapasztalata, s jóllehet ezek olykor szubjektív benyomások, de sok olyan következtetésre juthat az ember, amelyet nem láthat át, ha valakivel osztozik a munkában. Fontosnak tartom kiemelni, hogy e vállalkozás számos segítség és háttértámogatás nélkül nem valósulhatott volna meg. Külön kiemelem a helyi kapcsolattartók (elsősorban az önkormányzati vezetők, s néhány esetben a faluközösséget jól ismerő informátorok) felderítő, illetőleg a terepmunka elvégzése előtti „előszervező” tevékenységét. Ők kapták feladatuk, hogy a megfelelő szociológiai szempontok szerint kiválasszák azokat az adatközlőket, akiket az ő közvetítésükkel előre egyeztetett időpontban fel tudok keresni, s ők vállalták azt is, hogy az adott településen adatközlőtől adatközlőig kalauzsolnak. Rendkívüli mértékben megkönnyítették ezzel munkámat, ügybuzgó tevékenységükért ezúton is köszönetet mondok. Egy segítőt – aki neve elhallgatását kérte – külön ki szeretnék emelni: neki hatalmas köszönettel tartozom, egymaga mintegy nyolc kutatóponton szervezte meg a gyűjtést. Csak egészen kevés esetben fordult elő, hogy a sok előszervezés és ígéretés ellenére a terepen szervezetlenség fogadott, a telefont nem vették fel, a hivatalba nem engedtek be, s magamnak kellett házról házra csöngetni, hogy segítsenek. Más esetben a túlzott bürokratikusság és a feladat több áttétellel való „hivatali kiközvetítése” lett a terepmunka rákfénje. Szerencsére a faluközösség ilyen esetekben a segítségemre segített. Az ilyen esetek után jutott eszembe, hogy nagymértékben tudom javítani a szervezés hatékonyságát, ha a helyi kocsmába térek be, és ott kérek segítséget. Ezek a beszélgetések s ennek révén a hangfelvételek rögtönzött módon vagy az autóban, vagy az utcán zajlottak.

A terepmunkához feszes időbeosztásra volt szükség, tudniillik a gyűjtésre fordítható idő rendkívül korlátozott volt; továbbá az egyes adatközlőkkel töltött idővel is jól kellett gazdálkodnom, mert a gyakorlat egyre inkább azt jelezte, hogy a kezdeti másfél

¹ Valamennyi saját terepmegfigyelést és -tapasztalatot hat kéziratos napló, továbbá mintegy 60 oldalnyi gépelt dokumentum őriz. Az előbbi a terepen született, az utóbbit a nap zárásaként – rendszerint késő este, éjszaka – gépeltem be, „menetrendszerűen” a napi gyakorlat részeként, hogy minél több reflexió felidézhető legyen.

órát közelíteni kell az egy órához. Ez mutatkozott szellemi frissességük s a munka iránt tanúsított türelmük lélektani határának. Naponta átlagosan három-négy adatközlőt tudtam felkeresni, a délután zömmel az esetleges elmaradások pótlásával s a következő nap előszervezésével zajlott. A feladat elvégzésének gyorsaságát persze az is segítette, hogy a modern kor adta technikai lehetőségekkel élve nem jelentkeztek azok a nehézségek, amelyekkel az MNyA. terepmunkásai szembe találták magukat. A szervezés és lebonyolítás során mobiltelefonos elérés folyamatosan rendelkezésre állt, a terepre való kiszállás kivétel nélkül saját autóval történt, egy maroknyi méretű hangrögzítő eszközzel digitális hangfelvételeket készíthettem, s nem kellett vesződni az adatok kézi lejegyzésével.

Az alapos felderítő és egyeztető munka ellenére is előfordult, hogy egyes adatközlők mégsem vállalták a beszélgetést. Azt tapasztaltam, hogy ezek az idős emberek legfőképpen az ismeretlentől féltek: a közönyösség látszata, a kételkedés, a bizonytalanság pedig olykor-olykor erősebbnek bizonyult az eredő segítő szándéknál. Ezekben az esetekben újfent rögtönzésre volt szükség, azonban az adatközlők kiválasztása kapcsán támasztott követelmények miatt a mozgástér rendkívül kicsire volt szabva: minden kieső személy érzékeny veszteségnek minősült. Ez különösen akkor okozott feszültséget, ha az adatközlő nem magától állt el a beszélgetéstől, hanem a rokonai vagy egy szociális gondozó hatására. Egyébként csak elenyésző esetben találkoztam olyan „régii öregekkel”, „nagy mesélőkkel”, akik nyelvjárási egyesnyelvüként, esetleg nyelvjárásdomináns kettősnyelvüként nemcsak nyelvjárási, hanem néprajzi szempontból is mutatós anyagot közöltek (ez különösen az interjúbeszélgetésre igaz). A valóság azt mutatta, hogy a vidékiek lelkét nagyon megülték a 20. század megpróbáltatásai. A beszédtemák, visszaemlékezések között a leggyakoribbak voltak a véres háborúk, a kommunizmus, a családi tragédiák vagy éppen a rossz lakhatási körülmények. Mindez rányomhatta bélyegét a riport hangulatára is, s „rögtönzött pszichológusként” kellett a beszélgetést a holtpontról továbblendíteni, hogy a kutatás folytatható legyen.

Ami a gyűjtés körülményeit illeti: bátran állíthatom, hogy minden, számomra kedvező körülményről örömmel mondtam le, ha ez segítette a rugalmasabb ügymenetet, vagy ennek révén jobb minőségű nyelvjárási anyaghoz juthattam. Természetes, hogy a szakadó eső vagy a rekkenő hőség nem állhatott a gyűjtés útjába. Azzal is számolni lehetett előre, hogy a magas életkorból eredő egészségügyi problémák (mozgásszervi problémák, nagyoathallás stb.) lassíthatják, akadályozhatják a gyűjtőmunkát. A nehézségeket inkább az adatközlőknél tapasztalt élet- és lakáskörülmények okozták. A dialektológiai kérdőív összeállításánál természetes adottságként feltételeztem, hogy a terepen egy asztal és két szék mindig rendelkezésre fog állni (a kérdőívet l. FERENCZI 2021: 40–46). Nos, olykor nem így volt. Előfordult, hogy két sámlis szolgált ülőhelyül, a holmimat az ölemben tartottam, a diktafon pedig a földön volt. Máskor az autóban, rosszabb esetben az udvaron, vagy ha a telekre sem engedtek be, akkor a forgalmas, zajos utcán készült a felvételsor. Persze a zajos környezetben való beszélgetés szinte általánosnak mondható.

A nehézségek ellenére azonban jó szívvel állíthatom, hogy a terepmunka javarészt zökkenőmentesen, jó légkörben, hatékonyan és oldottan telt. Ha bizalmukba fogadtak az adatközlők, akkor könnyebben szót értettem velük. Ezt esetenként nagyban segítette a saját kódváltásom: nyelvjárársban beszélve rugalmasabban haladtunk. A kérdőívezés után az interjúbeszélgetés egyfajta megkönnyebbülést hozott számukra, de több olyan adatközlő akadt, aki játékosan fogta fel az egész helyzetet: már a kérdőíves kikérdezés

során ráérezett a feladat lényegére, és egy kvízműsorban érezte magát. Voltak, akik a beszélgetés végeztével a hajdani háztáji gazdaság, majorság maradványait is megmutatták. Sajnos csak elenyésző számban talákoztam olyan adatközlőkkel, akik éltették még valamilyen formában a régi paraszti világ maradványait, amely beszélgetésünk tárgya volt (pl. háztáji állattartás stb.).

A személyes ismeretség egyre gördülékenyebbé tette a munkát a későbbiekben: az ellenőrző körökre visszatérve több év múltán is szeretettel fogadtak, újból szívesen álltak rendelkezésemre. A fentiek megerősítik a résztvevő megfigyelés kapcsán leírt szakirodalmi észrevételeket is (a terepmunka nehézségeire, illetve hasonló tapasztalataira lásd többek között ZELLIGER 2011a, 2011b, SZOTÁK 2011, SCHULTZ 2011, N. FODOR 2011, FODOR 2015).

Hivatkozott irodalom

- FERENCZI GÁBOR 2021. A Kemenesalja és vidéke nyelvföldrajzi vizsgálata: Alapvetések. In: POMOI PÉTER – RÁSI SZILVIA – TÓTH ZSOLT szerk., *Magyar nyelvjárások napja 2020*. Örökség és jövőkép. Magyarságkutató Intézet, Budapest. 11–46.
- FODOR KATALIN 2015. A nyelvjárásgyűjtések feletti szükséges voltáról. In: BÁRTH M. JÁNOS – BODÓ CSANÁD – KOC SISZUSZANNA szerk., *A nyelv dimenziói*. Tanulmányok Juhász Dezső tiszteletére. ELTE BTK, Budapest. 583–587.
- N. FODOR JÁNOS 2011. A kórógyi nyelvjárás nyelvföldrajzi tanulságai. In: SZOTÁK SZILVIA szerk., *Magyar nyelv és kultúra a Kárpát-medencében*. Gramma Nyelvi Iroda – UMIZ – Imre Samu Nyelvi Intézet, Dunaszerdahely–Alsóőr. 62–73.
- SCHULTZ JUDIT 2011. A nyelvvesztés útján – az Új magyar nyelvatlasz Velika Piszanica-i gyűjtésének tanulságaiból. In: SZOTÁK SZILVIA szerk., *Magyar nyelv és kultúra a Kárpát-medencében*. Gramma Nyelvi Iroda – UMIZ – Imre Samu Nyelvi Intézet, Dunaszerdahely–Alsóőr. 74–83.
- SZOTÁK SZILVIA 2011. Tájszavak és kontaktuselemek az örvidéki magyarok nyelvében. In: KOLLÁTH ANNA – GRÓF ANNAMÁRIA szerk., *Szépbe szőtt hit...* Köszöntő könyv Varga József tiszteletére. Magyar nyelv és Irodalom Tanszék – Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet, Lendva–Maribor. 254–267.
- ZELLIGER ERZSÉBET 2011a. Nyelvjárások peremvidéken és szórványban. In: KOLLÁTH ANNA – GRÓF ANNAMÁRIA szerk., *Szépbe szőtt hit...* Köszöntő könyv Varga József tiszteletére. Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék – Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet, Maribor–Lendva. 289–295.
- ZELLIGER ERZSÉBET 2011b. Nyelvi változások Felsőpulya nyelvjárásában. In: SZOTÁK SZILVIA szerk., *Magyar nyelv és kultúra a Kárpát-medencében*. Gramma Nyelvi Iroda – UMIZ – Imre Samu Nyelvi Intézet, Dunaszerdahely–Alsóőr. 84–93.

FERENCZI GÁBOR
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

Számunk szerzői

BLANKÓ MIKLÓS, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Nyelvtudományi Doktori Iskola, blanko.miklos@anyanyelvapolo.hu – DR. BÜKY LÁSZLÓ, Szegedi Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi Tanszék, buky@hung.u-szeged.hu – FERENCZI GÁBOR, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Nyelvtudományi Doktori Iskola, g.ferenczi88@gmail.com – DR. GRÉCZI-ZSOLDOS ENIKŐ, Miskolci Egyetem, Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, Magyar Nyelvtudományi Tanszék, eniko.greczi-zsoldos@uni-miskolc.hu – DR. HORVÁTH LÁSZLÓ, HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont, horvath.laszlo@nytud.hu – DR. JUHÁSZ DEZSŐ, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, juhasz.dezso@btk.elte.hu – DR. KISS JENŐ, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, kisraba@gmail.com – DR. KOROMPAY KLÁRA, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, korompay.klara@btk.elte.hu – DR. KRISTON RENÁTA, Miskolci Egyetem, Modern Filológiai Intézet, Német Nyelv- és Irodalomtudományi Tanszék, renata.kriston@uni-miskolc.hu – DR. P. LAKATOS ILONA, p.lakatosilona@gmail.com – DR. RÉVAY VALÉRIA, Pannon Egyetem, Magyar és Alkalmazott Nyelvtudományi Intézet, Magyar Nyelvtudományi Tanszék, revayv@gmail.com – DR. SALÁNKI ZSUZSA, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Finnugor Tanszék, salanki.zsuzsanna@btk.elte.hu – DR. SZILI KATALIN, Eperjesi Egyetem, Magyar Nyelv és Kultúra Intézete, katalin.szili@unipo.sk, szilikatalin5@gmail.com – DR. TÓTH VALÉRIA, Debreceni Egyetem, Magyar Nyelvtudományi Intézet, Magyar Nyelvtudományi Tanszék; Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport, toth.valeria@arts.unideb.hu – DR. TÖLGYESI TAMÁS, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Szláv és Balti Filológiai Intézet, Szláv Filológiai Tanszék; Universität Wien, Institut für Slawistik, tolgyesi.tamas@btk.elte.hu – DR. ZSOLDOS ATTILA, HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Kutatóintézet, zsoldos.attila@abtk.hu.